

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

**Svazek 5
1. vydání
2019**

**EUROPEAN PHILOSOPHICAL
AND HISTORICAL DISCOURSE**

**Volume 5
Issue 1
2019**

Přístup redakce

Evropský filozofický a historický diskurz – mezinárodní časopis věnovaný zkoumání aktuálních problémů moderní filosofie, dějin filozofického myšlení, teorie a filozofie dějin, analýzy historických procesů v různých světových regionech, včetně dějin střední a východní Evropy. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech filozofie a historické vědy. V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování (peer-review) pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský filozofický a historický diskurz má velký zájem zejména o mezioborové studie ve filozofickém a historickém směru. Uvítané jsou zejména zkoumání v rámci pokročilé a slibné oblasti historie, včetně výzkumu o ustní historie a historické informatiky.

Evropský filozofický a historický diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve otištěné články.

Redakční kolégie:

Viorel Vizerianu, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Emma Hansová, PhD., profesorkyně, státní podnik (škola) “Jižnoukajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského” (*Ukrajina*)

Inna Golubovyč, PhD., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Mykola Zhurba, D.Sc. filozofie, profesor, Regionální institut postgraduálního pedagogického vzdělávání města Lugansk (*Ukrajina*)

Oksana Dovhopolová, PhD. phyl., profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Rustem Kadyrzanov, ScD (Doktor filozofie), Profesor, Kazašská univerzita Mezinárodních vztahů a světových jazyků, jm. Ablai chána, Ústavu filozofie, politologie a religionistiky (*Kazachstán*)

Oana Kamelie Serban, PhD, Univerzita Bukurešťská (*Rumunsko*)

Oleksii Kchalapsis, Ph.D., Doktor filozofie, profesor, Národní hutní akademie Ukrajiny (*Ukrajina*)

Taras Goncharuk, Doktor historie, profesor, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Liudmyla Kormyč, PhD., Doktor historie, profesorkyně, Národní univerzita “Odeská právnická akademie” (*Ukrajina*)

Yrii Kotliar, PhD., Doktor historie, profesor, Černomorská státní univerzita jm. Petra Mohyly (*Ukrajina*)

Yevgen Kuzmin, PhD., Doktor historie, muzeum Jad-Vašem (*Izrael*)

Mykola Russev, PhD., Doktor historie, Vyšší antropologická škola, Chisinau (*Moldova*)

Andrzej Strojnowski, PhD., Doktor historie, Akadémie im. Jana Długosza, Częstochow (*Polsko*)

Oleksandr Bezručko, doctor v oboru umění, profesor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Volodymyr Horpenko, PhD., doctor v oboru umění, professor, Kyjivská nacionální univerzita kultury a umění (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odesská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Jurij Loshkov, PhD., doctor v oboru umění, profesor, Charkivská Státní Akadémie umění (*Ukrajina*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. pedagogiky, profesorkyně, Státní pedagogická univerzita jm. Bogdana Chmelnického ve m. Melitopol' (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Mykola Poliovyi, PhD historie, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie»

Časopis je indexovaný v mezinárodních scientometrických databázích Index Copernicus International Journals Master List: <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

Editorial Policy

The European philosophical and historical discourse is international Journal dedicated to researches on topical issues of modern philosophy, history of philosophical thought, cultural studies, theory and philosophy of history, analysis of historical processes in particular regions of the world, including history of Central and Eastern Europe countries. The Journal aims at publishing of high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contribution to relevant scientific fields. The Journal works with anonymous peer-review system that verifies scientific quality of submitted articles.

The European philosophical and historical discourse has a particular interest in interdisciplinary researches in the field of philosophy, cultural studies and history, but by no means restricts its interests to these spaces. Researches in the field of advanced and promising directions of history such as oral history and digital history are also welcomed.

The European philosophical and historical discourse accepts original materials which are not under consideration elsewhere at the time of submission and does not accept already published materials.

Editorial Committee:

Viorel Vizureanu, PhD, professor, University of Bucharest (*Romania*)

Emma Hansova, ScD in philosophy, professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskiy (*Ukraine*)

Inna Golubovych, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Oksana Dovhopolova, ScD in philosophy, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Mykola Zhurba, D.Sc. in Philosophy Science, professor, Lugansk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (*Ukraine*)

Rustem Kadyrzhanov, ScD in philosophy, Professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages; Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies (*Kazakhstan*)

Oana Camelia Serban, PhD in philosophy, University of Bucharest (*Romania*)

Oleksii Halapsys, ScD in philosophy, professor, The National Metallurgical Academy of Ukraine (*Ukraine*)

Taras Honcharuk, ScD in history, professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Liudmyla Kormych, ScD in history, professor, The National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Kotliar, ScD in history, professor, Petro Mohyla Black Sea State university (*Ukraine*)

Yevhen Kuzmin, PhD in history, Yad Vashem Museum (*Israel*)

Mykola Russiev, ScD in history, High Anthropological School (*Moldova*)

Andrzej Stroinovskiy, ScD in history, professor, Jan Długosz Academy (*Poland*)

Oleksandr Bezruchko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Volodymyr Horpenko, Doctor of Arts, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (*Ukraine*)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odessa National I.I. Mechnikov University (*Ukraine*)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" (*Ukraine*)

Yurii Loshkov, Doctor of Arts, Professor, Kharkiv State Academy of Culture (*Ukraine*)

Lyudmyla Moskalyova, D.Sc. in Pedagogical Science, Professor, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (*Ukraine*)

Administrative Editor:

Mykola Polovyi, PhD in History, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University

Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46666>

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22312

Vydavatel: BEROŠTAV DRUŽSTVO

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

<http://ephd.cz>

Table of contents

HISTORY OF EVERYDAY LIFE

Olha Perepeliuk, CHOIRMASTER IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: GENERALIZED HISTORICAL PORTRAIT	6
Ihor Sribnyak, INTIMATE DIMENSION OF WOMEN’S EVERYDAY LIFE IN THE CAMPS OF INTERNED SOLDIERS-UKRAINIANS IN POLAND (1921-1922 BIENNium)	12
Olena Dudnyk, Liudmyla Kryva, SOCIAL PARAMETERS OF EVERYDAY LIFE IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF INDEPENDENCE (1991-1993)	21

SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

Andrii Shapoval, CORRESPONDENCE OF THE ACADEMICIAN V.M. PERETTS WITH SCIENTISTS OF CZECHOSLOVAKIA	27
Vladyslav Khomenko, MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF PEASANT UPRISING MOVEMENT IN UKRAINE (1917-1921)	34

SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Ivan Khoma, LAST MONTHS OF YEVHEN KONOVALETS’ SERVICE IN THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC	40
Onysii Yeysiukova, THE COOPERATION OF KHARKIV HANDICRAFT INDUSTRY UNDER THE CONDITIONS OF THE NEW ECONOMIC POLICY CURTAILMENT	48

HISTORY OF CULTURE

Oleksandr Bezruchko, DOVZHENKO’S LECTURES IN THE MOSCOW STATE INSTITUTE OF CINEMATOGRAPHY	53
Yuliia Holubnycha-Shlenchak, THE ACTIVITY OF PUBLISHING AND PRINTING HOUSES IN THE CAMPS OF INTERNED ARMY OF THE UPR IN POLAND (1921 – 1924)	59
Olha Zubko, SPECIFICITY OF CONFESSIONAL-CHURCH COMMUNICATION OF UKRAINIAN EMIGRATION IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC. «PODEBRADY ENVIRONMENT». AUTOCEPHALY (1921-1939)	70

CONTEMPORARY CULTURE

Tetiana Tkhorzhevskia, Yuliia Kovalenko, TRANSFORMATION OF ETHNIC STEREOTYPE OF RUSSIANS AMONG ODESA STUDENTS, 2006–2017	78
---	----

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY

Iryna Muratova, PHILOSOPHICAL REFLECTION ON THE INTERCONNECTION BETWEEN TECHNOLOGICAL INNOVATIONS AND FACTORS OF HUMAN DEVELOPMENT	84
Vitalii Ihnatiev, AESTHETIC CONTEMPLATION – THE FOUNDATION OF PHILOSOPHICAL ONTOLOGY	91
Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova, PHILOSOPHICAL ASPECTS OF DETERMINING THE PROCEDURE OF STANDARDLESS MEASUREMENT	96
Illia Bepalov, PHILOSOPHY OF THE MILETUS SCHOOL	102
Victoria Kutsenko, PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF ASCETICISM IN THE WORKS OF M. WEBER AND D. ZILBERMAN	110
Bohdan Bondarchuk, CRITICISM OF THE IDEAS OF THE RUSSIAN FORMAL SCHOOL: THE LIMITS OF ADMISSIBILITY	117

PHILOSOPHY OF RELIGION

Hanna Kulahina-Stadnichenko, INDIVIDUAL RELIGIOSITY OF THE ORTHODOX BELIEVER: IN SEARCH OF AUTHENTICITY	123
Svitlana Fylypchuk, THE REPLY OF CHRISTIAN CONFESSIONS OF MODERN UKRAINE TO THE GENDER DISCUSSION	129
Olha Shliakhova, SACRAL LOCUS OF THE HOUSE IN THE PROFANE SPACE OF THE BUILDING: PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ANALYSIS OF THE GLOBAL TIME	135
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	142
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	146

HISTORY OF EVERYDAY LIFE

Ольга Перепелюк

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

РЕГЕНТ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: УЗАГАЛЬНЕНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Olha Perepeliuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

CHOIRMASTER IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: GENERALIZED HISTORICAL PORTRAIT

In the 19th – early 20th century, all Orthodox eparchies of the Russian Empire have paid considerable attention to the development of church singing. Music singing is introduced in secondary and higher education for compulsory study. The amount of church choirs increases, therefore the role of choirmasters in society is growing significantly.

The article presents the terms used in different historical periods to identify the person who managed the church choir. The system of education and types of educational institutions was studied, after which it was possible to obtain the position of choirmaster. The activity of the Kyiv Theological Academy choirmasters was characterized for the period of 1819 – 1915. This article specified the amount of money the choirmaster could receive for his activities. The questions, which were considered at the First All-Russian Congress of Choirmasters in 1908, were analyzed.

Keywords: choirmaster, church singing, 19th – early 20th century, Kyiv Theological Academy, spiritual education, O. Koshyts, P. Kozytskyi, the First All-Russian Congress of Choirmasters.

Церковний спів був одним із найпопулярніших видів музичної творчості аж до другої половини XX століття. Сучасна дослідниця церковного співу та регентської діяльності доктор мистецтвознавства Воскобойнікова Ю. зазначає: «З Київської купелі разом з канонічним християнством вийшло і вітчизняне професійне хорове мистецтво, яке багато століть поспіль розвивалося, удосконалювалося, проникало в інші сфери музичного виконавства, народжувало нові напрями, стилі, жанри, професійні методи та прийоми. Цей шлях не був лише шляхом здобутків. На жаль, дуже багато було втрачено, знищено, забуто...»¹.

Завдяки збереженим архівним документам та періодичним виданням того часу стає відомо, що розвитку церковно-хорового мистецтва приділяли великого значення, особливо у XIX столітті. Про стан музичної освіти та підготовку кадрів доповідали самому імператору. Регенти, хористи, учителі співу були затребувані тогочасним суспільством. Керування церковним хоровим колективом вважалося справою престижною, перспективною та непогано оплачуваною. Тому дослідження діяльності та становища регентів є цікавим та актуальним, так як доповнить світоглядні уявлення про життя суспільства XIX – початку XX століття.

Основою для даної статті є архівні матеріали ЦДІАК², публікації періодичного видання «Хоровое и регентское дело»³, а також дослідження доктора мистецтвознавства Воскобойнікової Ю.⁴, яка дає розгорнуту характеристику поняття «регент».

¹ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр GMP, 303.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 219, арк. 1.

³ Смоленский, С. (1909). О первом всероссийском в Москве регентском съезде. *Хоровое и регентское дело*, 1, 8-13.

⁴ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр GMP, 303.

Керівника церковного хору у різний період історії називали по-різному, тому існує декілька понять, які підходять під дане визначення. «Деместик» або «демественник» – так називали керівника церковного хору вдавнину, коли існував загальний спів. Як зазначає Воскобойнікова Ю.: «У грецькій практиці довгий час вживалося слово «доместик», дещо пізніше – «протопсалт» (від грецьк. πρῶτος («перший») + грецьк. ψάλλης («співати»). Певний час у тому ж значенні вживалося слово «екзарх» (грецьк. ἑξάρχος «зачинатель», «начальник хору», «керівник, голова»), але згодом воно стало означати главу самостійної церкви або окремої церковної області»¹.

Поняття «доместик» також означало людину, яка займається не лише керуванням хором, але й, переважно, навчанням півчих. Отже, воно підкреслювало педагогічну кваліфікацію особи: «После своего крещения в Византии князь Владимир, женившись на византийской царевне Анне, кроме служителей культа привёз с собой из Херсонеса в Киев «Царский хор» и певцов-деместиков, т. е. учителей пения (регентов). Приглашенные им певцы организовали церковные хоре и первые певческие школы»².

Споріднене значення мало слово «установщик» (з грецьк. Τυλικάρης) – так називали і називають церковнослужителя, який спостерігає за порядком богослужіння за статутом. Зазвичай це благочестивий і грамотний мирянин, який під час служби керує читанням й співом на кліросах³.

Також на Русі існувала назва «головщик». Це був хорист із найкращими вокальними даними та знаннями змісту церковної служби, головним обов'язком якого було заспівувати початок піснеспівів, виконувати соло. Іноді головщиків називали «доместиками» або «демественниками». Цей термін використовувався до XVII ст., адже після реорганізації церковних хорів відповідно до вимог багатоголосого партесного співу, йому на зміну прийшло найменування «регент», яке вживається до нині. Проте це поняття досить нове у порівнянні з усім багатовіковим досвідом церковно-співацької традиції. Найменування «регент» виникло вже у XIX столітті у практиці Придворної співацької капели⁴.

Саме тоді відбувається процес секуляризації богослужбово-співочого мистецтва та відходження від основного принципу – бути однією із форм самого богослужіння. Відтоді церковний спів виконує одразу два призначення: культове та культурне. Причиною таких перетворень стає вплив західноєвропейського мистецтва. Церковний спів «... перестав бути однією з форм самого богослужіння, а став гілкою музичного співочого мистецтва, внесеного в храм для прикраси богослужіння»⁵.

Підготовка регентів набуває іншого рівня: фахівців навчають не лише керуванню хором, але й володінню інструментами, надають знання з теорії музики тощо. Регент стає музикантом нового, європейського зразку, для якого створення музичного плану служби – основний професійний обов'язок. Термін «регент» тоді остаточно входить в розмовний ужиток для позначення керівника церковного хору.

У середині XIX століття завдяки формуванню систематичної регентської освіти у цій спеціальності позначилася певна диференціація. У 1847 році Св. Синодом за поданням директора Придворної співацької капели О. Львова був виданий указ про заснування регентських атестатів трьох ступенів. З цього часу «регентом» міг називатися лише той керівник церковного хору, який пройшов навчання в регентських класах Капели і отримав атестат на звання регента певного розряду. Проте в провінції, особливо в сільській місцевості, ситуація була дещо іншою. Там «регентом» іменували будь-кого, хто ставав на чолі церковного хору. Регент з відповідною освітою був на селі дивиною, тоді як спів під час богослужіння був нагальною потребою. Отже, у подібних випадках обов'язки регента часто поєднувалися з обов'язками псаломника та іподиякона.

Щоб стати регентом, освіту можна було здобути у духовних навчальних закладах: Синодальному училищі та Регентських класах (а пізніше – Хоровому училищі)

¹ Там само.

² Никольская-Береговская, К. (1998). *Русская вокально-хоровая школа IX-XX веков*. Москва: Языки русской культуры, 192.

³ Воскобойнікова, Ю. (2016). *Регентська діяльність у сучасній православній культурі*. Харків: Водний спектр GMP, 303.

⁴ Воскобойнікова, Ю. (2015). Регентська діяльність у системно-діяльнісному вимірі. *Аркадія*, 1, 76-80.

⁵ Гарднер, И. (1998). *Богослужбное пение русской православной церкви*. Сергиев Посад: Московская Духовная Академия, 1, 592.

при Придворній хорівій капелі. Регентом міг стати також випускник духовної академії, семінарії або училища.

З публікацій журналу «Руководство для сельских пастырей»¹² видно, що у XIX столітті хором у сільських храмах у переважній більшості керували учителі церковнопарафіяльних шкіл.

Наприкінці XIX століття у єпархіях Російської імперії почали відкривати літні курси церковного співу для учителів церковнопарафіяльних шкіл. Перші письмові відомості про діяльність таких курсів у Київській єпархії зустрічається у 1895 році³. Основною метою було підвищення кваліфікації учителів співу. Стояло завдання підготувати компетентні кадри, які могли б створювати хори півчих та керувати ними у своїх селах, а також викладати одноголосний та багатоголосний спів.

Організації курсів церковного співу в Києві приділяли велике значення, оскільки Св. Синод виділяв чималі кошти для їх влаштування. Приміщенням для їх проведення слугували Контрактовий будинок на Подолі та приміщення Києво-Софійського духовного училища. На відкритті курсів були присутні поважні світські та духовні особи, що ще раз підкреслювало непересічне значення події⁴.

Ще одним осередком освіти була Київська духовна академія, яка виховала цілу плеяду просвітницьких, наукових, культурних і релігійних діячів, які своєю невтомною працею позитивно вплинули на всі сфери суспільного життя, сприяли розвитку національної культури і освіти в Україні. Почесне місце серед представників Київської духовної академії належить її вихованцям, які спрямували свою творчу діяльність на розвиток музичного мистецтва.

Хор Академії був відомий не тільки у Києві, але і далеко за його межами. Із 1819 по 1915 рік хором Київської духовної академії керувало 43 регенти. Дану посаду обіймали особи з числа студентів старших курсів, тому тривалість діяльності кожного була в середньому два роки. Регентом був студент, якого обирали хористи. Ця посада затверджувалася ректором. Хор Академії став початком великої кар'єри відомих композиторів та музикознавців у тому числі В. Аскоченського, В. Петрушевського, О. Кошиця, П. Козицького.

Відомий журналіст та історик Аскоченський Віктор Іпатійович був регентом із 1837 по 1839 роки. Його сучасник Певницький В. у своїх спогадах зазначає: «Был музыкально одаренным регентом... Когда он принимал на себя регентуру хора, тотчас же хор получал более строгий и твердый тон...»⁵.

Амулін Петро був однокурсником Івана Нечуя-Левицького та керував хором із 1861 по 1865 роки. За спогадами Івана Нечуя-Левицького – це був «прекрасный знаток регентского мастерства, весьма строгий и требовательный руководитель хора»⁶. Він керував хором з 8 чоловік. Баси: Леонід Шпаковский, Роман Бариллович, Михайло Лінчевський, Олександр Любимов; тенори: Іван Нечуй-Левицький (2-й соліст), Георгій Тостаров, Олексій Конський, Виноградов (ім'я не встановлене).

Лелявський Андрій (1881 – 1885). «Был замечательным регентом и прекрасным знатоком своего дела. Певчие так высоко ценили его, что нередко говорили: мы с ним можем петь и без спевков»⁷.

У роки регентства Андрія Лелявського Петро Чайковський надсилає листа до єпископа Михайла (ректора КДА), у якому різко засуджує концертний спів. На жаль, лист до ректора не зберігся, але є листи з аналогічним текстом до інших осіб, де мова іде про цей факт: «На днях я послал огромное письмо, кому бы ты думал? Епископу Михаилу, ректору Киевской Академии. Я уже в прошлом году хотел это сделать, но не хватило выдержки, а нынче написал. Письмо имеет целью разъяснить ему, до чего неприличен обычай петь какие-то омерзительные концерты вместо

¹ Неизв. автор (1880). Несколько слов о пении в наших приходских церквях. *Руководство для сельских пастырей*, 50, 388-398.

² Экземплярский (1868). По вопросу об обучении пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*, 51, 608-619.

³ Корчинский, Хр. (1895). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*, 7, 14-26.

⁴ Лисицын, М. (1897). О курсах церковного пения в текущем году в Киеве. *Киевские Епархиальные Ведомости*, 20, 908-916.

⁵ Певницкий В. (1911). *Мои воспоминания II*. Киев, 80.

⁶ Козицкий П. (1971). *Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування*. Київ, 58.

⁷ Там само.

запричастного стиха. В последний раз, в братском монастыре, я столь же был тронут и потрясен красотой службы, ни с чем не сравнимой, как возмущен пением вообще (все концертное вычурно исполненное) и концертом в особенности (Письмо к М. Чайковскому от 1 октября 1882 г.)»¹. У старых хороших нотх было найдено записи, з яких стало відомо, що тим концертом, який не сподобався П. Чайковському, був «Благо есть» Володимира Алейнікова.

Петрушевський Василь Григорович (1888-1891). Видатний знавець церковного співу та його історії. Автор публікацій у журналах «Руководство для сельских пастырей», «Труды Киевской духовной академии» та ін. Отримав музичну освіту, пройшовши теорію, гармонію і контрапункт у теоретика Є. Ріба. Відомий як автор і гармонізатор духовно-музичних пісень. Ним видані: «Пение на литургии преждеосвященных даров» (переложение), «Песнопения литургии греческого распева» (переложение), а також редаговані: два збірники духовно-музичних творів А. Веделя, «Сборник 1902 г. (издан при Р.г. С. П.)», «Обиход Лаврского пения».

Лісцин Михайло (1894 – 1896). Високоосвічений музикант (навчався у Київському музичному училищі), відомий як духовний композитор і автор статей з історії та естетики церковного співу. Будучи регентом, він позиціонував себе як ідейного прихильника «древнерусской мелодии». Але його музичні вподобання не співпадали з вподобаннями хору, тому він був змушений залишити регентство. Свій протест та історію цього факту він виклав у записці, яка зберігалася спочатку в бібліотеці хору, а потім була передана протоієреєм Дмитрієм у архів академії. Ним складений 31 (до 1896 р.) духовно-музичний твір, видані праці з історії співу: «Обзор духовно-музыкальной литературы» (СПб. 1901 г.), «П. Н. Чайковский, как духовный композитор», «А. Ф. Львов», «Церковь и музыка» (про нові течії в музичному мистецтві)².

Кошиць Олександр Антонович у 1898 – 1901 роках керував хором у такому складі: баси: Мартов, Бекіревич Іван, Альбицький Фантін, Яцковський Сергій, Мисніков, Воблій, Кмочарьов, Нікольський, Смолраєв Д., Харьков, Сапін Р.; тенори: Гусєв Микола, Дроздов, Дурдуківський Володимир, Булаш Михайло, Виноградов Аркадій, Гервеско В., Цимкока Іоан, Леонович, Разкевич, Тлетньов, Чемена, Васильєв Микола, Соколов Сергій, Ярмош.

Репертуар хору складали окремі композиції А. Веделя, Д. Бортнянського, О. Архангельського, Л. Малашкіна, П. Турчанінова, Г. Ломакіна, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Кастальського, О. Львова, О. Кошиця, П. Демущького та ін.³.

Козицький Пилип Омелянович (1914 – 1915). По закінченні навчання в Київській духовній академії у 1917 році написав наукову розвідку «Пение и музыка в императорской Киевской Духовной Академии за трехсотлетний период ее существования», яка стала чи не основним дослідженням діяльності хору Академії та еволюції церковної музики за триста років. У 20-ті роки ХХ ст. П. Козицький стає одним із найактивніших членів УАПЦ. Він був головним доповідачем стосовно проблем церковного співу на Першому Всеукраїнському православному церковному соборі 1921 року, готував статті про нагальні потреби церковної організації, писав церковні твори.

Духовні твори П. Козицького, незважаючи на їх невелику кількість, різноманітні за стильовою належністю і показують еволюцію творчості митця. Його ранні композиції, що несуть на собі сліди «петербурзького стилю», у 20-ті роки поступаються новим творам з ознаками авангардних рис з намаганням поєднати нові засоби виразності і церковну традицію. Більшість піснеспівів автора виявилися життєздатними і разом із творами М. Вериківського стали високохудожніми зразками нових напрямків розвитку духовної творчості⁴.

Престиж професії регента та високий статус керівника хору підтверджував також фактор матеріального забезпечення. Утримання регента і хористів здійснювалося за рахунок пожертв прихожан. У хорі була окрема «кружка». Якщо цих грошей було недостатньо, то священик міг виділяти гроші із церковних сум. Тому не існувало фіксованого заробітку. На свята та за виконання церковних треб (погребіння, вінчання, хрестини) хористи і регент могли отримати більший прибуток. Така практика існувала у сільських та міських парафіяльних храмах, а також монастирях. Архиєрейський хор отримував фіксовану платню та забезпечувався житлом, їжею та одягом із Митрополичого Дому.

¹ Козицький, П. (1971). *Спів і музика в Київській Академії за 300 років її існування*. Київ, 32.

² Там само, 35.

³ Там само, 38.

⁴ Там само, 40.

У архівних документах зберіглася інформація про грошовий еквівалент платні регентам. Так регент півчих Києво-Микільського монастиря Олександр Калабанович у липні 1891 року отримав 10 руб.¹. Регент Тихон з 10 жовтня по 1 листопада 1916 року разом із хором заробив 73, 33 руб. Із них регенту призначалося 18, 34 руб. Із 1 вересня по 10 листопада 1916 року при регенті С. В. Спаському хор заробив 337,66 руб. Регенту – 84 руб.².

До Київської Духовної Консисторії 22 лютого 1898 року надійшло «Прошение» від священника м. Торговиці Уманського повіту Аполінарія Шомовського на дозвіл використовувати із церковної суми по 50 руб. щорічно на оплату регента. Але Консисторія прийняла рішення відмовити, натомість рекомендувала знайти здібного до управління хором учителя церковнопарафіяльної школи³.

Утримання церковних хорів було справою недешевою і вимагало пошуків джерел фінансування. У с. Кирилів Чигиринського повіту із 1898 року на утримання хору і регента (учитель міністерського училища Євгеній Котляревський) витрачали не менше 100 руб. на рік, а у церкві сусіднього населеного пункту м. Новогеоргіївськ (Херсонської губернії) до 1000 руб.⁴. Причт Воскресенської церкви с. Костянтинова Черкаського повіту звернувся 1900 року до єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії Сергія із проханням надати можливість наймати регента для керівництва хором та виплачувати йому щорічно із церковних сум 100 руб.⁵.

При Свято-Михайлівській церкві села Вороного Уманського повіту у 1907 році П. Демуцьким було започатковано хор півчих, який складався із школярів та дорослих людей та нараховував у 1910 році більше 50 осіб. Місцевий учитель церковнопарафіяльної школи Іван Піскун був регентом хору після його засновника з окладом 40 руб. на рік⁶, а регент архиєрейського хору (Михайлівський Золотоверхий монастир) Іван Іванович Аполлонов у 1911 році отримував по 35 руб. на місяць. Для порівняння, хористи у той же час мали від 8 до 1 руб.⁷. Очевидно, оклад регента залежав від прибутків храму та кількості пожертв прихожан.

Питання матеріального забезпечення, утримання церковних хорів, підвищення якості підготовки регентів вимагали обговорення та вирішення. І тому 17 – 21 червня 1908 року відбувся Перший всеросійський регентський з'їзд у Москві, на який з'явилося не більше 200 регентів і «разных деятелей на поприще церковного пения», на якому «члены съезда, категорично высказываясь о церковно-певческом деле вообще, и особенно о преподавании пения в школах, в сущности повторили давно уже выстраданные мысли»⁸.

Були прийняті дві ухвали, що скріплені спільною резолюцією з'їзду – це погляди регентів на самих себе, на становище церковноспівочої справи та викладання співу у школах. «Съезд имел мужество признать надобность учения для самих регентов, надобность повышения своих музыкальных познаний. Были основательно указаны необходимые перемены в деле преподавания пения в школах»⁹. В ухвалах з'їзду прописувалась необхідність привернення більшої уваги до значення церковного співу. Зокрема зазначалося: «Вопрос о регулировании русской церковно-певческой жизни, так-же, как и вопросы о должной доли изучения искусства в воспитании нашего юношества, должны считаться имеющими большую важность для будущего России»¹⁰.

Отже, керівник церковного хору у Православній церкві XIX століття займав особіне становище у суспільстві. Регент отримував спеціальну освіту, його послуги мали попит та достойно оплачувалися. Більшість композиторів проходили спочатку через регентську практику. Київ у XIX столітті по праву можна назвати центром духовної музичної освіти, адже саме школи Києва вважалися найкращими по усій Російській імперії та сформували чимало професійних регентів та композиторів.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 219, арк. 1.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 131, оп. 32, спр. 287, арк. 5.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 112, арк. 9.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 106, арк. 5.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 868, спр. 585, арк. 4.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 127, оп. 1057, спр. 327, арк. 4.

⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 169, оп. 6, спр. 1386, арк. 20.

⁸ Смоленский С. (1909) О первом всероссийском в Москве регентском съезде. *Хоровое и регентское дело*, 1, 8-13.

⁹ Там само, 11.

¹⁰ Там само, 12.

References:

1. Chudinova, I. (1994). Sakral'noe i mirskoe v cerkovno-muzykal'noj kul'ture Peterburga XVIII veka [Sacral and Civil in Church-Musical Culture of St. Petersburg in the XVIII Century]. *Rossija-Evropa: konteksty muzykal'nyh kul'tur*, 23–42. [In Russian].
2. Gardner, I. (1998). *Bogosluzhebnoe penie russkoj pravoslavnoj cerkvi* [Liturgical Singing of Russian Orthodox Church] Sergiev Posad: Moskovskaja Duhovnaja Akademija, 1. [In Russian].
3. Korchinskij, H. (1895). Kursy cerkovnogo penija i ruchnogo truda v 1894 g. v Kiyve dlja uchitelej i uchitel'nic cerkovno-prihodskih shkol i shkol gramoty [Church Singing and Hand Labor Courses in 1894 in Kyiv for Teachers and Teachers of Parochial Schools and Literacy Schools]. *Cerkovno-prihodskaja shkola*, 7, 14–26. [In Russian].
4. Kozytskyi, P. (1971). *Spiv i muzyka v Kyivskii Akademii za 300 rokiv yii isnuvannia* [Singing and Music at the Kyiv Academy for 300 Years of its Existence]. Kyiv. [In Ukrainian].
5. Nikol'skaja-Beregovskaja, K. (1998). *Russkaja vokal'no-horovaja shkola IX-XX vekov* [Russian Vocal and Choral School of the IXth – XXth Centuries]. Moscow: Jazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
6. Pevnickij, V. (1911). *Moi vospominanija* [My Memories]. Kyiv. [In Russian].
7. Smolenskij, S. (1909). *O pervom vserossijskom v Moskve regentskom sezde* [The first All-Russian Congress of Choirmasters in Moscow]. *Horovoe i regentskoe delo*, no 1, 8–13. [In Russian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 131, op. 32, spr. 219* [in Ukrainian].
9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 131, op. 32, spr. 287* [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868, spr. 112* [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868, spr. 106* [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 868, spr. 585* [in Ukrainian].
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 127, op. 1057, spr. 327* [in Ukrainian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 169, op. 6, spr. 1386* [in Ukrainian].
15. Voskoboinikova Yu. (2015). Rehentska diialnist u systemno-diialnisnomu vymiri [Choirmaster Activity in Dimension Activity System]. *Arkadiia*, 1, 76–80. [In Ukrainian].
16. Voskoboinikova, Yu. (2016). *Rehentska diialnist u suchasnii pravoslavonii kulturi* [Choirmaster Activity in Modern Orthodox Culture]. Kharkiv: Vodnyi spektr GMP. [In Ukrainian].

Ігор Срібняк

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

ІНТИМНИЙ ВИМІР ЖІНОЧОГО ПОВСЯКДЕННЯ В ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1921-1922 РР.)

Ihor Sribnyak

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

INTIMATE DIMENSION OF WOMEN'S EVERYDAY LIFE IN THE CAMPS OF INTERNED SOLDIERS-UKRAINIANS IN POLAND (1921-1922 BIENNium)

The article describes the intimate aspects of women's everyday life in the camps of interned UPR troops in Poland (1921-1922), which were stipulated by the exceptional conditions of the camp life and everyday life, and with those social roles and functions that took on the whole of women. On the one hand, part of the women were loyal wives and caring mothers, on the other, there were camp «priestess of love», who performed specific and only their inherent function. The negative influence of the latter on the morale of interned warfare encouraged the army of the UPR in the autumn of 1921 to take decisive steps to eliminate this category of women from camps. With the abandonment of the camps by most interned in search of work, the need for their services was rapidly decreasing, and for them, the camps became an unacceptable habitat. Removing prostitutes from camps has become a positive signal for the interned, the camp of everyday life was marked by the daily struggle for survival, and who have already lost any interest and compassion for those, who did not want to make every effort to develop a lasting vital and spiritual-ideological foundations.

Keywords: camp, interned, women, marriage, officer, Poland.

Дана дослідницька проблема є абсолютно не розробленою як в українській, так і польській історіографії¹. Практично у всіх до сьогоднішніх публікаціях, у т.ч. й монографічного характеру, присутність жінок у таборах була лише позначена, до того ж – виключно у контексті діяльності жіночих організацій (таборових філій «Союзу українок»), їх участі у роботі культурно-мистецьких гуртків, опіки дітьми. Так само маловивченою залишається специфіка діяльності медичного персоналу дивізійних та таборових шпиталів. Власне першим синтетичним викладом одного з аспектів жіночого повсякдення у таборі Щипіорно (Польща) стала стаття автора цієї публікації, яка була нещодавно уміщена на шпальтах журналу «Наше життя»² Також належить згадати про ще дві статті, предметом дослідження яких стали окремі сторінки життя та громадсько-професійної діяльності поручника армії УНР лікаря Х.Скачківської-Сушко, яка з грудня 1920 р. – і до серпня 1924 р. перебувала в таборах Александрів та Щипіорно³.

¹ Дану статтю було підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціати́ви якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – *авт.*

² Срібняк, І. (2018) «Біда дивиться зі всіх закутків, а злидні плодяться з кожною секундою...» (допомогово-харитативна діяльність «Союзу українок» у таборі Щипіорно, Польща навесні 1922 р.). *Наше життя*.

Нью Йорк, LXXV. 7-8, 10-13.

³ Науменко, К. (2000) Христина *Наше життя*. Нью-Йорк, 11. 1-4 <http://www.gallus.lunarifff.com/~unwla0/.../pdf/Our_Life_2000-11.pdf> (2019, березень, 20); Срібняк, І. (2018) Непоказна звияга (кілька епізодів з життя поручника армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919-1925 рр.) *Наше життя*. Нью Йорк, LXXV. 1. 13-16. <<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23484>> (2019, березень, 20).

Як відомо, у таборах інтернованих Військ УНР у Польщі разом з вояцтвом утримувалась порівняно значна кількість жінок та дітей, які – без жодного сумніву – найбільше потерпали від побутової невлаштованості, недостатнього і часом досить неякісного харчування, антисанітарії, нарешті – само проживання у загальних бараках в умовах таборової ізоляції впливало на них надзвичайно пригноблююче. Через брак достатньої кількості місць в таборах та майже повної відсутності грошового забезпечення – переважна більшість з них, була змушена мешкати в бараках, поділяючи на рівних з чоловіками всі складнощі таборового існування.

Таборове жіноцтво мало різний вік та походження, різний освітній ценз, а також й ціннісні та світоглядні уявлення, так само різнились обрані ними соціальні функції. Переважна їх більшість ще не мала на той час стійких національно-державницьких уявлень, послуговуючись в побуті майже виключно російською мовою. Особливий інтерес являють обрані ними «життєві стратегії», у відповідності серед усього загалу таборового жіноцтва можна виокремити кілька груп.

Кількісно найбільшу групу таборового жіноцтва складали «законні» дружини старшин та козаків, які знаходились у таборах разом зі своїми дітьми (за винятком тих старшинських родин, які могли орендувати собі житло на приватно). Майже у всіх випадках подружні стосунки характеризувались обопільною відданістю та готовністю подолати всіх перешкоди задля виховання дітей. Розлучення як такі у таких шлюбах практично не траплялись, що свідчило усвідомлену відповідальність членів цих родин, як за свою долю, так і своїх дітей.

Ще одна група – жінки, які перебували з вояками армії УНР у «цивільних» шлюбах (тобто без їх офіційної реєстрації). Тут також існували тривкі подружні союзи, хоча й відсоток розставань тут був питомо вищий. У цих родинах народжувались діти, але їх життєва доля у випадку розставання батьків була досить складною, а догляд за ними подеколи спадав на загал інтернованих (таборові дитячі садки, інтернати, школи для підлітків).

Нарешті, разом з вояцтвом у таборах перебувала група неодружених жінок, які посідали технічні посади в апаратах штабів та різних військових установах. З їх числа дехто з жінок перебував на утриманні – в цьому випадку «подружні союзи» мали дуже тимчасовий та мінливий характер – як жінки, так і чоловіки, в силу різних життєвих обставин, могли неодноразово змінювати своїх «партнерів», що визначалось насамперед матеріальною спроможністю старшини утримувати свою «тимчасову дружину».

Нарешті, ще одна група жінок з категорії неодружених – це дивізійні, а після інтернування армії УНР – таборові повії, які у «вільний від роботи час» – задовольняли сексуальні потреби чоловіків за різні форми «винагороди». Командири і начальники частин та служб, де знаходились така категорія жінок, в силу різних причин часто уникали вживати щодо них якихось дисциплінарних заходів, вже не кажучи про їх видалення зі складу армії.

Річ у тім, що надаючи старшинам такі послуги – ці жінки з часом набували «корисних» знайомств та зв'язків, інколи й самі старші начальники шукали жіночої ласки, і користуючись своїм службовим становищем – без особливих труднощів схиляли таких жінок до інтиму, використовуючи для цього часом зовсім непристосовані для цього місця, хоч і з дотриманням необхідної приватності під час цього.

Але скупчення вояцтва в таборах, коли всі – вояки, жінки і діти – у кількості 200-400 осіб перебували разом у бараках і мешкали навіть без поділу на «чоловічу» і «жіночу» половини, дуже ускладнювало дотримання навіть мінімального рівня приватності в інтимних стосунках. Але навіть в таких умовах життя не стояло на місці, молодість і бажання брали своє, і «закохані» все ж таки знаходили можливість усамотнюватись – влітку поза табором (у орендованих старшинами помешканнях або лісі), або й в таборі (нежилі господарські приміщення, склади тощо).

Зібрані автором статті «інтимні» епізоди з життя різних таборів інтернованих українців дозволяють стверджувати, що ця сторона таборового повсякдення – в більшій чи меншій мірі – мала місце в усіх місцях скупчення українського вояцтва. Одним з таборів, де частина жіноцтва поводитись «найвільніше» був Ланцут, в якому, як вже зазначалось, всі інтерновані – козаки, старшини (у т.ч. й генерали), жінки і діти були розміщені всі разом, та приневолені ж до того спати на голих дошках нар, або навіть на долівці¹. На додаток – у якості туалетів у таборі Ланцут

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Фонд 4007, опис 1, справа 1, аркуш 23в.

у кращому випадку використовувались звичайні огорожені вигрібні ями, якими були змушені користуватись й жінки та діти.

Слід відзначити, що польська комендатура табору знайшла можливість поліпшити побут невеликої частини одружених старшин, дозволивши їх проживання у спеціальному виділеному для цього у т.зв. «Піддомініканському» будинку в місті. Але скористатись цим змогла лише меншість жіноцтва – у зв'язку з відсутністю вільного місця для проживання в ньому – між тим винаймати інші помешкання в Ланцуті вони не могли через відсутність достатніх коштів для цього.

Відтак в таборі продовжувало постійно залишатись близько 200 жінок і 50 дітей (серед понад 2800 вояків)¹, і у зв'язку з зимовою порою року та суворими обмеженнями у видачі дозволів на вихід з табору, блискавичні «польові» романи розпочинались та протікали фактично на очах усього таборового загалу. Не можна сказати, що командування інтернованих Військ УНР не намагалось впливати на цю сторону життя вояцтва і жіноцтва – про що свідчить хоча би те, що це явище уважно відстежувалось начальником таборової української контррозвідки у Ланцуті підполковником Г.Хомяком.

В одному з його рапортів (кінець січня – початок лютого 1921 р.), адресованому начальнику групи інтернованих, і пізніше долученого до матеріалів обстеження табору, здійсненого невідомим урядовцем міністерства преси та пропаганди УНР, прямо зазначалось, що окремі жінки є «розкладаючим елементом» для старшинства, бо «морально так декотрі низько пали, що можна їх вважати за простих "простітутток"». Вони ведуть «життя на віру, будь то би гражданським браком і часто до цього ще змінюваним», що стало в таборі звичайним явищем².

За спостереженнями Г.Хомяка – це одна категорія з числа жіноцтва табору – це «іскательниці сильних ощущений», які в силу різних випадкових обставин приєднались до армії УНР, не маючи при цьому жодних внутрішніх моральних «гальм». Тому «через цілий день чути в[...] баракові, розуміється виключно на російській мові, крики, визги, гамір та страстні любовні шепти»³. Начальник контррозвідки також відзначав, що дехто зі старшин користувався відсутністю будь-яких матеріальних засобів у молодих неодружених жінок та брав їх на тимчасове утримання. Мала місце й інша ситуація, коли деякі жінки «давали собі раду» та свідомо брали шлюб з підстаркуватими полковниками, причому подружжя продовжувало перебувати у старшинському бараку, і часом цілий загаль його мешканців ставав свідками з'ясування стосунків між «молодими», які й не намагались дотриматись хоч би мінімальної приватності під час таких розмов⁴.

Нарешті, підполковник Г.Хомяк повідомляв про випадок, який тяжко собі уявити навіть при тих «розкутих» порядках, що мали місце в старшинському бараку. На настійливі залицяння молодого старшини (хорунжого В.Головні) до одруженої жінки (в архівному документі наводиться її прізвище – авт.), остання між поцілунками все ж таки слабо відмовлялась, аргументуючи це тим, що «а як муж узнае?», у відповідь на що старшина її запевняв, що цього не станеться, бо він не залишатиме «там» свою «візитну карточку»⁵.

Цей аргумент напевно справив свій вплив, бо згадувана жінка погодилась усамітнитися в абсолютно не пристосованому для цього місті, де вони й задовольнили свій обопільний статевий потяг один до одного. На жаль – цьому «любовному шаленству» був свідком один з польських солдатів, який повідомив у комендатуру про цей винятковий епізод, наслідком чого трактування офіцерами комендатури українського жіноцтва, яке й без того не було прихильним, тільки погіршилось, що виявлялось у образливих зауваженнях – принаймні на адресу декого з них (приміром – «візитувка»)⁶.

Прямим підтвердженням цьому став § 8 наказу (ч.43 від 15 лютого 1921 р.) т.в.о. начальника групи полковника С.Білецького, який свідчив про розширення «географії» та «цільової аудиторії» таборових «жриць кохання». У ньому, зокрема, йшлося: «Деякі евакуйовані при частинах пані-біженки ведуть широкі знайомства з постійними мешканцями Ланцуту, не розбираючись з походженням і соціальним станом тих добродіїв. Ставлячи на увагу командирів частин і всього

¹ ЦДАВО України. Фонд 2439, опис 1, справа 27, аркуш 304 (станом на 23 квітня 1921 р.).

² ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 477, аркуш 25.

³ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 477, аркуш 26.

⁴ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 477, аркуш 26.

⁵ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 477, аркуш 26.

⁶ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 477, аркуш 26.

старшинства групи, що у виборі товариства серед місцевого населення навіть старшинами вимагає великої обережності, то з боку жінок-біженок це є абсолютно недопустимим, і тим більш недопустиме дефілірування по місту жінок-біженок в зазначеному товаристві»¹

Очевидно, що така поведінка декого з жінок, не була таємницею для польського коменданта табору, якого непокоїли можливі наслідки їх статевих зв'язків, що могло на його думку призвести до інфікування ними як інтернованих, так і місцевих мешканців венеричними хворобами. При цьому він покликався на лікарський звіт, в якому було зафіксоване значне зростання захворювань такого роду².

Видається, що такий захід щодо усього загалу неодруженого жіноцтва табору був би цілком неадекватний, що зрештою підтвердили результати медичного огляду всіх неодружених жінок блока «А», який – на виконання розпорядження штабу групи – був проведений лікаркою табору Х.Фейгель 3 квітня 1921 р. Його головний підсумок остання сформулювала у своєму рапорті після його закінчення – відсутність хворих серед них на венеричні хвороби³. Між тим саме з чоловіками у таборі не все було гаразд, серед яких знайшлось 11 осіб, хворих на венеричні хвороби, які до того ж не поспішали проходити медичний огляд. Тому ще 16 березня 1921 р. начальник групи Військ УНР в Ланцуті наказав (вдруге) відправити їх до «ізби хорих» з метою огляду їх лікарем та визначення курсу лікування⁴.

Отже, архівні документи свідчать про низьку моральність окремих жінок табору, що виявлялось в їх нерозбірливості у знайомствах, проте відсутні підстави говорити про те, що вони причинились до збільшення рівня захворюваності венеричними хворобами у таборі та поза ним. Можливо, що вину в цьому слід покласти радше на хворих вояків, логіка поведінки яких (небажання обстежуватись та лікуватись) була цілком незрозумілою.

Суттєво іншою була ситуація в таборі Вадовиці, де діяв таборовий осередок товариства «Союзу українок», який напевно що вже самим фактом свого існування сприяв утвердженню тривких моральних засад у жіноцтва та вояцтва. Але стверджувати, що цей табір не мав жодних проявів сексуальності – теж не має жодних підстав. До такого висновку спонукає хоча би «якісний склад» жіноцтва дислокованої тут 1-ої Запорізької стрілецької дивізії: 68 жінок, з яких до категорії «дружин старшинських законних» належало 28 жінок, до «дружин козацьких законних» – 8, ще 32 особи з числа жіноцтва були «приватними жінками» (тобто такими, які не зареєстрували свої родинно-шлюбні відносини з вояками дивізії – авт.). Водночас у таборі також перебували «старшинські і козацькі законні діти» – 8 осіб (у віці до 14 років) і стільки ж «дітей внебрачних» (у такому ж віці). Народжувались діти й в таборі – частина з них мала вік від одного місяця до 6 років. В деяких сім'ях (родина Кашук) було троє дітей від шести до трьох років⁵.

Аналогічна інформація про «жіночий» склад ще одного з'єднання армії УНР (Окрема кінна дивізія, ОКД), яка перебувала у цьому таборі – відсутня, але й в її складі теж були представлені різні категорії жінок. Серед жіноцтва цієї дивізії траплялись й цілком авантюрні особи. Про одну з таких – дружину козака запасного кінного полку ОКД Ілюк, яку було виключено зі складу полку і дивізії рішенням відповідних штабів – міститься згадка у документах військового міністерства УНР.

Не погодившись з таким рішенням щодо себе, остання з'явилась до помешкання підполковника А.-Й.Кучери (командира згадуваного полку) та вимагала пояснень, після чого заявила про свою приналежність до складу «персональної контррозвідки П[ана] Головного Отамана». Згадувана Ілюк також заявила, що вона є приділеною до дивізії на три місяці, відтак «ніхто не має права її звільнити». Крім того, вона покликала на свою нібито зустріч з С.Петлюрою, який, знов таки – нібито – поінформував її про майбутні зміни у складі командування дивізії та пропонувала підполковнику Кучері перейти «на службу до конвою Головного Отамана»⁶.

¹ ЦДАВО України. Фонд 2439, опис 1, справа 22, аркуш 29зв.-30.

² Щоправда, в цитованому документі на зазначається, стосувався згадуваний лікарський звіт табору чи міста – авт.

³ ЦДАВО України. Фонд 2439, опис 1, справа 27, аркуш 164. (Українські вояки також перебували в блоці «Б», інформація про обстеження мешканців якого відсутня – авт.).

⁴ ЦДАВО України. Фонд 2439, опис 1, справа 27, аркуш 53-54.

⁵ ЦДАВО України. Фонд 4007, опис 1, справа 146, аркуш 3-3зв.

⁶ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 479, аркуш 38-38зв.

Як з'ясувалось, Ілюк дійсно перебувала у Тарнові у кінці травня 1921 р., причому за інформаціями начальника загальної управи військового міністерства УНР полковника М.Садовського, остання «вешталась по Бристолю, кав'ярням, ресторанам, палила цигарки, видавала себе за помічника лікаря кінної дивізії, всіма силами добивалась аудієнції у Головного Отамана, але допущена до нього не була». Взагалі, робив висновок М.Садовський, Ілюк є дуже підозрілою особою, за якою доцільно було би «постаратися відправити [її] до лагера в Домбію¹. (карний табір, в якому утримувався злочинний елемент з таборів інтернованих – авт.)»².

У таборі Александрів у грудні 1920 р. перебувало 100 жінок і 16 дітей³, і хоча одружені старшини отримали право мешкати поза табором у однойменному містечку, проте висока орендна плата за винайм навіть кімнати (4 тис. м.п.) обумовлювала зовсім малий відсоток бажаючих цим скористатись. Тому більшість жінок мешкала в окремому бараку разом з дітьми.

Умови перебування інтернованих у Пикуличах (у тому числі й 79 жінок та 12 дітей⁴) були настільки обтяжливими, що якихось інформацій про інтимне повсякдення жіноцтва в архівних документах не віднайдено. У бараках цього табору мала місце надзвичайно скупченість, і через відсутність ліжок або тапчанів усі таборяни (включно з жінками і дітьми) спали покотом на двоверхових нарах. Багатьом таборянам бракувало сінників для спання, а ковдри, подушки і постільна білизна – були відсутні зовсім. Через «страшений брак дров» казарми майже завжди були вогкими і холодними, що робило існування в них не те що не комфортним, а ставило вояків та жіноцтво на грань виживання, бо вони потерпали ще й від «страшенної сили паразитів, вошей»⁵.

Жінки і діти перебували також у Ченстохові (211 жінок та 51 дитина, а також ще близько 3,5 тис. вояків та урядовців)⁶, де вони мешкали на цивільному становищі. Тут також діяла філія «Союзу українок», а також головна управа Українського Червоного Хреста, зусиллями членів якої тут були започатковані курси сестер-жалібниць (навчатись на цих курсах могли – за власним на те бажанням – жінки з усіх таборів інтернованих вояків-українців)⁷. Зовсім невелика група жінок опинилась в Піотркові (про їх становище взагалі бракує будь-яких даних – авт.).

Табір інтернованих вояків-українців у Каліші був найкращим як з огляду на умови перебування в ньому, так і станом харчування. Але таборова дійсність була настільки нестерпною для декого зі старшин, що вони використовували будь-які – часом й зовсім сумнівні – можливості для того, аби хоч тимчасово її позбутися. Для цього вони намагались скористатись наданим польською владою правом для сімейних старшин мешкати поза табором, орендуючи для цього житло (кімнату) у приватних домовласників. У декого зі старшин у цій ситуації справа залишалась «за малим» – треба було тільки знайти свою другу «половинку».

Оповідуючи на сторінках таборового часопису про таких «спритників», невідомий автор спогадів зазначав, що це їм можна було зробити з легкістю, бо потрібна для цього жінка знаходилась «аби гроші». Щоправда «тимчасова дружина з примхами: потребує того, другого». А як гроші закінчуються, «друга половина» такого старшини-невдахи може почати «здивлятися на жука нічного (тут: іншого неодруженого старшину – авт.), [...]байдуже їй, що жук нічний в решті решт опиниться теж без грошей. Знайдеться третій. І так далі – без кінця, доки стане молодости, краси, свіжости. А потім в одставку, як кажуть, без пенсії і мундиру». Автор цього допису був змушений з гіркотою констатувати: «І скільки їх таких вже пройшло та пройде тимчасових дружин. Гарних, молоденьких, освічених. При других умовах і в іншому стані це були б чудові жінки й матері[...]. В сучасний же мент...»⁸.

¹ Правильно: Домб'є – авт.

² ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 479, аркуш 36.

³ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), *Dział Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1* (Звіт про відвідування урядовцем міністерства преси і пропаганди табору Александрів 21-22 грудня 1920 р.).

⁴ ЦДАВО України. Фонд 1078, опис 2, справа 200, аркуш 70.

⁵ ЦДАВО України. Фонд 1078, опис 2, справа 200, аркуш 70.

⁶ ЦДАВО України. Фонд 3526, опис 1, справа 1, аркуш 3.

⁷ Вішка, О. (2002) *Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 55.

⁸ Дімиш. (1921) В сумерках життя Запорожців: літературно-науковий тижневик Війська Запорожського. Каліш, 3. 10.

Значна кількість жіноцтва – як з числа одружених, так і неодружених – перебувала у таборі Стшалково (близько 300 жінок, які опікувались понад 100 дітей)¹. Тільки вояків-українців тут перебувало 3700 осіб², а крім того – інших секціях цього табору знаходилась значна кількість інтернованих «балаховців» (білорусів) та полонених червоноармійців. Річний побут у таборах призвів до вичерпання фізичних та моральних сил жіноцтва, але з переведенням до Стшалкова випробування всіх його мешканців продовжились, що було пов'язано з браком вугілля для обігріву бараків та не завжди якісним харчуванням.

Одним з наслідків цього була деморалізація частини українського вояцтва, рівно ж як і деякого з жінок, які були помічені в розпусних діях і раніше. Але на відміну від інших таборів, до їх не врегульованого статевого життя додалась й антидержавні випадки та незграбні спроби скомпрометувати Державний центр УНР в екзилі. Остання обставина спонукала штаб групи до радикальних дій, маючи на меті їх видалення з табору. Заходами української контррозвідки був укладений спеціальний «Реєстр», до якого було внесено відверто злочинні та антидержавницькі налаштовані особи з числа старшин армії УНР, а крім того в ньому фігурували й прізвиська п'ятьох жінок – у кожному випадку – із наведенням причин, що вимагали їх «негайної ізоляції та висилки з табору».

Подані на них характеристики були майже ідентичні, зокрема – щодо Марії В. було вказано, що вона «ганебно поводить як жінка взагалі і компрометує сім'ю старшин, вносить розпусту в загальне вояцтво і шкідливо впливає на їх мораль». «Компрометувала» жіноцтво табору та «підривала моральну сторону вояцтва» також і Ніна С. Щодо Марії С. «Реєстрі» зазначалось, що вона «вносить деморалізацію у військо» своєю недостойною поведінкою. У характеристиці Марії В. – крім вже стандартної фрази про «ганебне поводження» та «внесення деморалізації в ряди козацтва» через «пониження його моралі», також зазначалось, що остання «демонстративно розмовляє виключно тільки по російськи» та є відвертим ворогом усього українського³.

Ці формулювання свідчили про те, що згадувані жінки вже довгий час (принаймні з початку інтернування, а може й ще раніше) надавали сексуальні послуги різним категоріям вояцтва, але така практика вочевидь призводила до занепаду моральних засад усього вояцтва. Річ у тім, що дотриматись хоча би мінімальної приватності в таборних умовах було майже неможливо – тому, як вже зазначалось – блискавичні «польові» романи відбувались фактично на очах всіх мешканців табору, вносячи у їх побут додаткову нервозність та напругу.

Слід також відзначити, що на початок 1922 р. відсоток цієї категорії жінок у загальній масі українського жіноцтва вже був мізерний, бо тяжкі умови побуту в таборах сприяли «відсіву» жінок «легкої поведінки», які знаходили можливості влаштуватись – вже на цивільному становищі – зручніше та вигідніше для себе. Про «випаровування» таких жінок з табору опосередковано свідчить й загальна кількість родин у Стшалково станом на 1922 р. – 282 (на близько 300 жінок у таборі)⁴.

Важливим було те, що благодійні товариства, які діяли в таборі Стшалково, старались наповнити життя жіноцтва конструктивним змістом. З цією метою жінок залучали до спорту (вони мали можливість відвідувати т.зв. «спортивну гімназію»), завдяки чому стало можливим утворити жіночу спортивну команду з 25 осіб для участі у загальнотаборових змаганнях. Залучали жіноцтво і до таборових ремісничих майстерень, зокрема з виготовлення кошиків, мистецьких виробів з соломи, пошиття білизни)⁵. Шевські майстерні притягнули до себе найбільшу увагу жіноцтва, бо тут під керівництвом таборових майстринь можна було пройти курси гаптування (вишивання) в техніці «тоledo», а після цього – й залишитись тут працювати. Завдяки цій можливості частина жінок змогла використати свої вміння та бажання працювати – з користю для власної родини.

У 1922 р. все більше інтернованих старшин переймалось бажанням на зовсім залишити табори. У ще одному з них – Щипіорно – це набуло дещо «екзотичного» способу, бо окремі старшини прагнули заради цього взяти шлюб з кимось з жінок-емігранток, які мешкали неподалік

¹ Станом на 28 січня 1922 р.

² ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 822, аркуш 50зв.

³ ЦДАВО України. Фонд 1075, опис 2, справа 473, аркуш 46.

⁴ ЦДАВО України. Фонд 3523, опис 1, справа 12, аркуш 14, 20зв.

⁵ Czerniak, B., Czerniak, R. M. (2013) *Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924*. Strzałkowo, 25.

табору. Але мораль та поведінка частини жіноцтва з їх числа були такими, що змусили генерал-інспектора Військ УНР О.Удовиченка заборонити своїм наказом (ч.35 від 21 серпня 1922 р. групі інтернованих військ в Щепіорно) «самочинне» укладання шлюбів старшинами.

У згаданому наказі (§2), зокрема, йшлося, що «деякі із старшин вступають в шлюб з жінками, які з морального боку зовсім не відповідають такому високому званню, яке повинна носити жінка старшини. Такий шлюб плямує старшинську честь, гідність і компрометує корпорацію всіх старшин і їх жінок». О.Удовиченко знаходив «такі проступки з боку старшин безнравственными» і надалі забороняв «старшинам брати шлюб без дозволу від командира дивізії або відповідного йому Начальника». При цьому командири дивізій мали звернути «особливу увагу на це явище і давати дозвіл на шлюб не інакше як після документальної перевірки даних про особу, яка має стати жінкою (тут: дружиною – авт.) старшини». Ті ж старшини, які «самочинно візьмуть шлюб з особами не відповідаючими старшинській гідності, будуть віддані під суд чести»¹.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить те, в який саме спосіб мала проводитись така «документальна перевірка», і які власне документи мала подати старшому військовому начальнику «наречена» аби довести своє «право» стати дружиною старшини армії УНР? Але вочевидь тут можна зрозуміти й генерала О.Удовиченка, який усіма можливими засобами намагався зміцнити моральність старшинства.

Отже, перебування у таборах інтернованих Військ УНР жінок і дітей надавало таборовому життю особливу настрій і тональність, їх присутність могла як надихати таборовий загаль, так і дезорганізовувати окремих його представників. Це було обумовлено тим, що жінки відігравали у таборах різні «соціальні ролі», – якщо одна їх частина була відданими дружинами і турботливими матерями, то на протилежному «полюсі» перебували таборові та дивізійні повії, які виконували свою специфічну місію, надаючи сексуальні послуги тим воякам, хто на це конче потребував.

У присутності в таборі останньої категорії жінок напевно що були зацікавлені й деякі старшини, які не бажали зв'язувати себе серйозними стосунками в таборі, а воліли просто мати максимально полегшені зв'язки з таборовими «жрицями кохання». Доволі складно відповісти – де власне відбувались такі потаємні зустрічі, але знов таки – тільки припускаючи, можна говорити про те, що попри перенаселеність таборів, у них все ж таки залишались окремі приміщення, в яких можна було усамітнитись вдвох на кілька годин пізно ввечері або вночі. Крім того, напевно що деякі старшини мали фінансову можливість зустрічатись з жінками в орендованих ними для власного побуту оселях у ближчих до табору містах.

Дехто з жінок свідомо йшов на пониження свого «статусу» та погоджувався перебувати зі своїм обранцем у т.зв. «громадянському» шлюбі, хоча ця форма стосунків напевно теж мала право на існування особливо в умовах війни та тимчасовості перебування в таборах. Окремі жінки ставали утриманками декого із старшин, і в такому форматі взагалі втрачали «право голосу» у вирішенні навіть власних проблем. Переходячи «з рук в руки», більшість з них усвідомлювала мінливість обраної ними форми спілкування з чоловіками, а також розуміла примарність перспектив створення справжньої родини.

Можливим був і протилежний формат, коли сама жінка ініціювала зміну своїх «обранців», зважаючи лише на їх фінансову можливість забезпечувати її забаганки. Часом вони навіть брали шлюб, знаходячи у перманентних чварах і з'ясуванні стосунків з чоловіком своєрідну розраду для себе. Це особливо стосувалось різновікових шлюбів, коли сивочолі п'ятидесятилітні полковники брали в собі в дружини жінок, яким не виповнилось й двадцяти років. Фізична неготовність чоловіка задовольнити статеві потреби дружини у непристосованих для цього умовах (загальний барак) або матеріальна скрута, в якій він міг опинитись, викликала у них шал негативних емоцій, і рано чи пізно така жінка розривала з цим невдахою всі формальні стосунки.

Але попри весь негативний моральний осад від розваг «жриць кохання», вони виконували й важливу функцію, частково знімаючи стрес та напругу в середовищі вояцтва – особливо під час бойових дій, і вже «за інерцією» – у таборах. Щоправда, емоційний стан вояків на фронті та в таборах кардинально різнився – при звичайній ризикувати власним життям значна кількість фронтовиків виявилась неготовою до щоденного сидіння у бараках. Все більше інтернованих залишали табори в пошуках роботи, відтак і потреба у послугах повій стрімко зменшувалась, а для

¹ ЦДАВО України. Фонд 2439, опис 1, справа 33, аркуш 193.

них самих табори ставали цілком неприйнятним місцем існування. Їх усунення з таборів стало позитивним сигналом для загалу інтернованих, таборове повсякдення якого було позначене щоденною боротьбою за виживання, і які вже втратили будь-який інтерес та співчуття до тих, хто не хотів докладати жодних зусиль для вироблення в собі тривких життєвих та духовно-світоглядних засад.

References:

1. Czerniak, B., Czerniak, R. M. (2013) *Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924* [Camp of prisoners of war and interned at Strzałkowem 1914-1918, 1919-1924]. Strzałkowo, 25. [in Polish].
2. Dimych. (1921). *V sumerkakh zhyttya* [In the twilight of life] Zaporozhets': literaturno-naukovyy tyzhnevyyk Viys'ka Zaporozhs'koho. Kalish, 3. 10. [in Ukrainian].
3. Naumenko, K. (2000). Khrystyna [Christina] Nashe zhyttya. New York, 11. 1-4 <http://www.gallus.lunarfific.com/~unwla0/.../pdf/Our_Life_2000-11.pdf> (2019, March, 20). [in Ukrainian].
4. Sribnyak, I. (2018). «Bida dyvyt'sya zi vsikh zakutkiv, a zlydni plodyat'sya z kozhnoyu sekundoyu...» (dopomovoho-kharytatyvna diyal'nist' «Soyuzu ukrayinok» u tabori Shchypiorno, Pol'shcha navesni 1922 r.) [«The trouble is watching from all corners, and the poverty is breeding with every second...» (subsidiary and charitable activity of the Union of Ukrainian Women in the camp of Shchypiorno, Poland in the spring of 1922)] *Nashe zhyttya*. New York, LXXV. 7-8. 10-13. [in Ukrainian].
5. Sribnyak, I. (2018). *Nepokazna zvytyaha (kil'ka epizodiv z zhyttya poruchnyka armiyi UNR, likarya Khrystyny Skachkivs'koyi-Sushko, 1919-1925 rr.)* [An unobtrusive victory (a few episodes from the life of the warrior arm of the UPR, the doctor Christina Skachkivska-Sushko, 1919-1925)] *Nashe zhyttya*. New York, LXXV. 1. 13-16. (<http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23484>). [in Ukrainian].
6. Vishka, O. (2002). *Presa ukrayins'koyi emigratsiyi v Pol'shchi (1920-1939 rr.): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennya* [Press for Ukrainian emigration in Poland (1920-1939): Historical and bibliographic research]. Lviv, 55. [in Ukrainian].
7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 4007, inventory 1, storage unit 1, folio 2zv*. [in Ukrainian].
8. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 2439, inventory 1, storage unit 27, folio 304* [in Ukrainian].
9. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 477, folio 25* [in Ukrainian].
10. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 477, folio 26* [in Ukrainian].
11. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 2439, inventory 1, storage unit 22, folio 29zv-30* [in Ukrainian].
12. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 2439, inventory 1, storage unit 27, folio 164* [in Ukrainian].
13. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 2439, inventory 1, storage unit 27, folio 53-54* [in Ukrainian].
14. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 4007, inventory 1, storage unit 14b, folio 3-3zv*. [in Ukrainian].
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 479, folio 38-38zv*. [in Ukrainian].
16. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 479, folio 36* [in Ukrainian].
17. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO), Dział Rękopisów, sygn. akc. 22/53/1.
18. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1078, inventory 2, storage unit 200, folio 70* [in Ukrainian].

19. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 3526, inventory 1, storage unit 1, folio 3* [in Ukrainian].
20. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 822, folio 50zv.* [in Ukrainian].
21. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 1075, inventory 2, storage unit 473, folio 46* [in Ukrainian].
22. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 3523, inventory 1, storage unit 12, folio 14, 20zv.* [in Ukrainian].
23. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv. *Fund 2439, inventory 1, storage unit 33, folio 193* [in Ukrainian].

Олена Дудник, к. і. н.

Людмила Крива

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

СОЦІАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-1993 РР.)

Olena Dudnyk, PhD in History

Liudmyla Kryva

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

SOCIAL PARAMETERS OF EVERYDAY LIFE IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF INDEPENDENCE (1991-1993)

The following separate components of the social status of the Ukrainian society of independent Ukraine in 1991-1993 had been analyzed: level and structure of income and expenditure of the population, consumption of food products, the level of provision of the population with durable goods, conditions of demographic development, social security. At the beginning of independence in Ukraine, the economic crisis had a significant impact on the everyday life of ordinary Ukrainians. Factual material in the article illustrates the phenomenon of "new poverty", deformation in the structure of employment, the problem of the population of Ukraine, lack of development of social protection of the population. The activity of the authorities in ensuring social standards did not improve the life quality of the Ukrainian population.

Keywords: standard of living, everyday life, social policy, ordinary Ukrainian, economic crisis, independent Ukraine (1991-1993).

Соціальна політика як система заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підвищення рівня життя народу є одним із важливіших напрямків діяльності держави, оскільки саме повсякденне життя людей, їх матеріально-побутовий стан, рівень надання послуг та гарантії держави відображають дійсний рівень розвитку економіки та пріоритети держави. В Україні на початку 90-х рр. XX ст. почала формуватися економіка на основі триваючих системних перетворень. За статистичними даними, десятирічний перехідний період в Україні поділяється на два чітко виражені етапи: 1990-1994 рр. – період стрімкого (прогресуючого) прискорення темпів падіння економіки; 1995-1999 рр. – період скорочення інтенсивності падіння та створення передумов виведення економіки з кризи. Проте найвідчутніших втрат, за офіційними даними, українська економіка зазнала в 1990-1993 рр. про що свідчить наведені нижче цифри (табл.1).

Криза, що охопила українську економіку на початку 1990-х рр. мала значний вплив на визначення основних параметрів соціального простору. За визначенням дослідника повсякденності Л. Ковпак, соціальний простір характеризується такими соціальними показниками, як: можливість трудової і творчої самореалізації людини, ефективність її соціальної захищеності, характер взаємозв'язку особистих, групових та суспільних інтересів, розмаїття життєвих потреб та можливість їх задоволення (житло, стан охорони здоров'я, рівень та структура доходів та витрат населення, умови демографічного розвитку¹.

¹ Ковпак, Л.В. (2012) Життєвий простір: соціальні параметри повсякденності (1991-2010 роки). *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991-2010 роки): Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 159-183.

Зміни обсягів виробництва в 1990-1993 рр. (у відсотках)

	1990 р. до 1989р	1991 р. до 1990 р.	1992 р. до 1991р.	1993 р. до 1992 р.
Валовий суспільний продукт	97,6	92,5	89,8	90,6
Національний дохід	96,4	86,6	82,2	85,1
Обсяг продукції промисловості	99,9	95,2	93,6	92,4
Виробництво товарів народного споживання	105,3	94,9	89,5	83,5
в тому числі:				
продовольчих	-	86,5	84,4	89,5
непродовольчих	-	103	95,3	73,8
Обсяг продукції сільського господарств	96,3	86,8	91,4	98,5

Не можна однозначно оцінювати соціальну політику нашої держави, але загальнозрозумілим є те, що на сьогоднішній день соціально-побутове становище населення не є задовільним. Тому, виникає необхідність наукового аналізу соціально-економічного розвитку населення в перші роки становлення України як незалежної держави з метою визначення найбільш пріоритетних напрямків оптимізації матеріально-побутових умов, підвищення рівня духовної культури суспільства.

Метою статті є аналіз стану окремих соціальних складових повсякденного життя пересічних українців в перші роки незалежності (1991-1993 рр.).

Наявність досліджень засвідчує, що за останні декілька років вітчизняними науковцями було не лише заявлено про потребу дослідження повсякденного життя громадян у різні історичні періоди, а й здійснено перші важливі кроки з практичної реалізації цього завдання. Окремі соціальні аспекти життя модерного українського суспільства досліджують Падалка С.С.¹, Барановська Н.П.², Ковпак Л.В.³ та ін. Актуальність дослідження обумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальної праці, присвяченої соціальним параметрам повсякденності в перші роки становлення незалежної України. Саме на ці роки припадає зміна соціального ландшафту українського суспільства.

Життєвий рівень переважної більшості громадяни України на початку 1990-х рр. визначався надзвичайно низькими розмірами заробітної плати, пенсій, стипендій та соціальних допоміг. Падіння реальної заробітної плати призвело до того, що її розміри не забезпечували працівникові і його сім'ї обсягів споживання матеріальних благ, достатніх для відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. У найтяжчому 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення складав (у доларах США): в Україні – 15, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, США – 1500.

Місячна зарплата пересічного українця на початку 90-х становила 210 крб., в Німеччині 420 марок (1400 крб.), Франції – 6000 франків (650 крб.), Італії – 15 млн (750 крб). Пересічний українець заробляв у 5-7 разів менше, ніж європеець, що і позначилось на його купівельній спроможності, про що демонструють дані табл. 2⁴.

Найвища середньомісячна заробітна плата була у працівників атомних електростанцій, банківських, страхових установ, нафтодобувної, вугільної промисловості, у будівництві,

¹ Падалка, С.С. (2008) Українське село 1990-2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін. *Український історичний журнал*, 4, 169-184.

² Барановська, Н.П. (2007) *Проблема Чорнобиля: соціально-економічний вимір*. Київ: Наукова думка, 501-523.

³ Ковпак, Л. В. (2003) *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945 – 2000 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 250.

⁴ *Вінниччина* (1991, листопада, 16), Вінниця, 1.

Купівельна спроможність працюючих

Країна/товар	Україна	Німеччина	Франція	Італія
м'ясо	21 кг	180 кг	100 кг	110 кг
костюм	0,5 шт.	8 шт.	7 шт.	6 шт.
чоботи	1,5 пари	10 пар	7 пар	12 пар
колготи	40 шт.	800 шт.	900 шт.	1700 шт.
кольоровий телевізор	0,75 шт.	3 шт.	2 шт.	2 шт.
холодильник	0,5 шт.	2 шт.	1,5 шт.	2 шт.

на транспорті (метрополітен), у працівників чорної металургії, борошномельної, круп'яної, комбікормової та харчової промисловості. Найменша – в сільському господарстві, культурі, у працівників соціального забезпечення, громадського харчування, побутового обслуговування, житлово-комунального господарства, швейної промисловості. Уряд за короткий період в умовах економічної кризи, не мав змоги створити ефективну систему організації оплати праці. Механізми індексації мінімальної заробітної плати в умовах інфляції та високих цін не діяли. Рівень мінімальної заробітної плати залишався значно нижчим за розмір прожиткового мінімуму для працездатного населення.

В сфері виробництва значна чисельність працівників працювала у режимі неповної зайнятості, скороченого робочого дня, тижня (до 2-4 днів), з ініціативи адміністрацій перебували у вимушених відпустках. Втрати робочого часу з вказаних причин становили сотні млн. людино-днів.

В грудні 1992 р. уряд затвердив Декрет «Про оплату праці», яким було врегульовано переважну більшість норм щодо оплати праці. Але цей законодавчий акт мав хиби, оскільки не містив механізму перегляду мінімальної заробітної плати, спостерігалася певна невизначеність самого поняття мінімальної заробітної плати та методів її регулювання тощо. Внаслідок непродуманої політики доходів та стагнації економіки знижується рівень життя населення, а особливо з мінімальними доходами. Політика доходів призвела до розшарування суспільства: заробітки і пенсії громадян з мінімальними доходами зростали значно нижчими темпами, ніж грошові доходи населення в цілому, при цьому дедалі більша частина населення залишалася за межею бідності. За оцінкою Мінстату України, більше як мільйон зайнятих у народному господарстві та шість мільйонів пенсіонерів і інвалідів отримували мінімальні розміри заробітної плати і пенсії, півмільйона – соціальні пенсії, середній розмір яких становив близько 330 крб. на місяць.

Погіршилася структура та якість споживання населення. Рівень споживання продовольства у 1992 році знизився порівняно з 1991 роком в середньому на 10 %, м'яса – на 21 %, молока – на 23%, яєць – на 25%, рибних продуктів на 43%. Темпи скорочення фондів споживання в порівняльних цінах збільшувались по роках і складали до попереднього року в 1991р. – 4,8%, в 1992 р. – 10,2%, в 1993 р. – 21,8%¹. Грошові доходи населення використовувалися переважно на продовольство.

Найбільш негативно це відбилося на малозабезпечених сім'ях, де витрати на харчування складали майже 98% доходів. У січні-квітні 1992 р. на мінімальну заробітну плату в 135 крб. чи пенсію можна було купити 7,2 кг м'яса яловичини або 3,5 кг твердого сиру, або 71 кг картоплі, або 10 кг яблук. У 1991 р. мінімальної заробітної плати було достатньо для купівлі відповідно: яловичини – 18 кг, сиру – 23 кг, картоплі – 255 кг, яблук – 62 кг (в 3-6 разів більше)².

Недоступними для населення стали товари довгострокового користування. Скорочення виробництва складної побутової техніки та товарів господарського призначення з 1991 р. відображено у табл.3.

¹ Урядовий кур'єр (1994, жовтня, 13), Київ, 7.

² Урядовий кур'єр (1992, травня, 22), Київ, 4.

Виробництво основних видів промислової продукції та продуктів харчування

№ п/п		Одиниця виміру	1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.	Динаміка показників	
							1992 до 1991	1993 до 1992
1.	Тканини (всього)	млн. кв м	1212	1032	926	574,1	-10,2	-38,0
2.	Взуття	млн. пар	196,4	177,3	144	101,3	-18,8	-29,7
3.	Трикотажні вироби (верхні і білизняні)	351,2	295	240,6	146,8	-18,4	-39,0	-58,2
4.	Телевізори	тис.шт.	3774	3616	2569	1874	-29,0	-27,0
5.	Холодильники побутові	тис.шт.	903	883	838	756	-5,1	-10
6.	Пральні машини побутові	тис.шт.	788	830	805	643	-3	-20
7.	М'ясо (включаючи субпродукти і категорії)	тис.т	2763	2488	2050	1181,2	-17,6	-42
8.	Ковбасні вироби	тис.т	900,1	851,5	757,9	470,6	-11	-38
9.	Тваринне масло	тис.т	444,1	376,4	302,9	310,3	-19,5	-4
10.	Олія	тис.т	1070	1004	857,5	706	-14,6	-18
11.	Молокопродукція	тис.т	6432	5709	4112	2715	-28	-34
12.	Сири	тис.т	183,8	161,5	112,7	101,1	-30,2	-10
13.	Цукор-пісок	тис.т	6791	4786	3647	3838	-23,8	5,2
14.	Хліб і хлібобулочні вироби	тис.т	6701	6685	6441	5257	-3,6	-18
15.	Кондитерські вироби	тис.т	1111	1040	842,9	643,4	-19,0	-23
16.	Борошно	тис.т	7671	7383	6625	5742,6	-10	-13
17.	Консерви (всього)	муб	4836	4239	3760	2725,5	-11	-27
18.	Макаронні вироби	тис.т	360	364,8	350,3	339,9	-4,0	-3

Майже зникли з продажу нитки, голки, зубні щітки, товари побутової хімії. Надзвичайно складним було становище з дитячим одягом і взуттям. У хвилях ажіотажу продиктував свою волю і «чорний ринок», де перевищення державних роздрібних цін становив 4-6 разів. Практично неможливо було зробити більшості українських сімей коштовні покупки (автомобіль, квартиру, ін.). Вартість непродовольчих товарів перевищувала мінімальні рівні заробітної плати та пенсії в десятки разів. Так, наприклад, на купівлю автомобіля пересічному українцю треба було працювати – 10 років (в Німеччині, Франції – 10 місяців, Італії – 9 місяців), холодильника – 10 місяців роботи, кольорового телевізора – 8 місяців.

Найвищі ціни склалися в промислових центрах: Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Одесі, Сімферополі, Києві.

3 червня 1992 року введено адресну соціальну допомогу малозабезпеченим верствам населення на придбання продуктів харчування. Право на такі виплати мали діти віком до 14 років, учні загальноосвітніх шкіл понад 14 років, діти віком від 14 до 18 років, якщо вони навчаються на платних курсах, у школах та інших навчальних закладах, студенти і учні вищих і професійно-технічних навчальних закладів. Соціальну допомогу отримували родини, у яких середньомісячний сукупний дохід на одного члена сім'ї не перевищував двократний розмір мінімальної заробітної плати. Таким сім'ям щомісячно виплачувалося на дітей до 3 років – 270 крб., від 3 до 6 років – 330 крб., від 6 до 10 – 390 крб., від 10 до 13 – 430 крб., від 13 до 18 років – 460 крб.¹.

¹ Урядовий кур'єр (1992, серпня, 5), Київ, 5.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії» від 16 листопада 1992 року розмір мінімальної заробітної плати збільшився в 5,8 раз, мінімальної пенсії – у 5,2 рази. Вартість ж набору з 22 життєво-необхідних продуктів харчування зросла в 5,2 раза¹. Вартість ж набору з 22 життєво-необхідних продуктів харчування зросла в 5,2 раза. У 1993 р. Кабінетом Міністрів України були запроваджені додаткові грошові виплати населенню: для працюючих, докторантам, аспірантам з відривом від виробництва – в сумі 29 тис. крб. на місяць, пенсіонерам – 19,7 тис. крб.² Проте, за умов зростаючої інфляції та високих цін, рівень життя пересічного українця у порівнянні з країнами Європейського Союзу залишався низьким.

Найгострішою соціальною проблемою в сфері зайнятості в період становлення Української держави було безробіття. Для України в 90-х рр. XX ст. характерним було приховане багатомільйонне безробіття і нерегламентована зайнятість. Підприємства залишали кваліфіковані працівники, особливо, молодь. Не були створені умови для переходу надлишкового працездатного населення у приватний сектор та малий бізнес, бо темпи приватизації були набагато менші планованих і надходження коштів по цій статті були символічними.

Для реалізації державної політики зайнятості, відповідно до Постанови Ради Міністрів Української РСР від 21 грудня 1990 р. та статті 18 Закону України «Про зайнятість населення», була створена Державна служба зайнятості із завданням здійснення соціальної підтримки та швидкої адаптації населення в нових економічних умовах. З 1 липня 1991 р. в республіці розпочато реєстрацію безробітних. Якщо протягом перших чотирьох місяців діяльності Державної служби було зареєстровано всього 2864 безробітних, то вже у 1993 р. на обліку в службі зайнятості перебувало 557,5 тис. незайнятих громадян, з них, 180,9 тис. чоловік – безробітні. Станом на 1.01.1994 р. рівень безробіття в Україні досягнув 0,3%: серед спеціалістів і службовців становив 88%, з них половина – віком понад 45 р., дві третини – жінки. Найгостріша проблема з безробіттям склалася у західних областях України, де зосереджено 51,6% загальної кількості безробітних.

Реєстрація відносно незначної кількості безробітних у початковий період є наслідком обмежених ринкових відносин. Крім того, як свідчать результати опитування, більшість із спеціалістів психологічно були не готові до реальностей ринку, до необхідності перепідготовки і підвищення кваліфікації, щоб бути конкурентоспроможними на ринку праці.

Починаючи з 1992 року, в країні розроблялися програми зайнятості на державному та регіональному рівнях. Виконання державної програми зайнятості у 1992-1993 рр. здійснювалося в умовах, з одного боку, поглиблення економічної кризи в Україні, падіння обсягів виробництва, тяжкого фінансового стану підприємств, а з другого – гальмування розвитку ринкових відносин. Практично не відбувалася структурна перебудова економіки, конверсія виробництва. Обсяги фінансового ринку праці були втричі нижчі, ніж передбачалося програмою.

З метою сприяння працевлаштуванню громадян передбачалося створити нові і додаткові робочі місця на підприємствах усіх форм власності, збільшити обсяги громадських оплачуваних робіт та професійної підготовки і перепідготовки звільнених працівників і незайнятого населення. На професійну підготовку з Державного фонду сприяння зайнятості населення було витрачено тільки у поточному 1993 році 8,8 млрд. крб., в тому числі на виплату стипендій 2,4 млрд. крб.

Узагальнюючим показником, на основі якого формуються рейтинги рівня життя країн є індекс людського розвитку, який визначається Організацією Об'єднаних Націй. Одна із складових формування показника є тривалість життя. Складнощі трансформаційних процесів, слабкість економічної, соціальної та гуманітарної політики на початку незалежності України негативно вплинули на відтворення і розвиток людського потенціалу. Середня тривалість життя становила 71 рік (66 років у чоловіків і 75 – у жінок). За цим показником на початку 90-х рр. Україна посідала 52 місце серед країн світу. З початку 90-х рр. XX ст. в Україні розпочалася демографічна криза. Природний приріст населення у 1970 році становив 300 тис. населення, то в 1991 році населення скоротилося на 39,1 тис. чоловік. Стан і перспективи відтворення населення були критичними.

¹ Урядовий кур'єр (1992, грудня, 18), Київ, 6.

² Урядовий кур'єр (1992, грудня, 9), Київ, 2.

Тенденція зниження темпів загального приросту населення спостерігалася у Вінницькій, Житомирській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях. Серед головних причин зниження загального рівня народжуваності стали наслідки економічного спаду першої половини 90-х рр. XX століття. Невисокий рівень життя населення призвів до обмеження дітонародження (1991 році на 1000 чоловік припадало лише 12,2 народжених), оскільки саме це розглядалося як один із способів не погіршити своє матеріальне становище, адже родини з дітьми частіше потрапляли до категорії малозабезпечених. З іншого боку складною проблемою для відтворення населення України стало зростання смертності. Особливо зростала смертність чоловіків у працездатному віці, яка майже втричі була вища, ніж у жінок. Вперше за всю історію держави в перший рік незалежної України померло на 35 тисяч чоловік більше, ніж народилося, тобто в країні почався процес депопуляції (у 1992 р. – смертність перевищувала народжуваність на 100 тис. чол., у 1993 р. – на 110 тис.)¹. Сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, народжених у середньому однією жінкою умовного покоління за все життя) зменшився до 1,6, що не забезпечувало навіть простого відтворення – 2,1-2,2 дитини. На відтворення населення негативно впливали несприятливі екологічні умови, висока зайнятість жінок на підприємствах з важкими і шкідливими умовами праці, свідомою установкою більшості українських сімей на малодітність. Молоді сім'ї, зневірившись у поліпшенні економічної ситуації в державі, не ризикували заводити дітей.

Серед факторів, що впливали на погіршення демографічної ситуації в досліджуваний період – є помітне старіння населення України. Частка осіб пенсійного віку в працездатному населенні України була найбільшою серед європейських країн далекого зарубіжжя: на 2,6 працюючих, припадала одна людина пенсійного віку, тоді як в інших країнах на одну людину пенсійного віку припадало 4-5 працюючих.

Отже, соціальні перетворення на початку економічних реформ в Україні ще не були пріоритетними, а соціальна політика – помилковою і недосконалою. Україна переживала небувалу за рівнем економічну кризу, деградувала соціальна сфера, посилювалося зубожіння населення. Українська влада у промовах, доповідях проголошувала гасла про посилення ролі соціального, людського капіталу та завдання з поліпшення якості життя населення. Зусилля урядів тих часів в основному були спрямовані на зупинення економічного спаду й недопущення зниження рівня життя населення, але вони не призвели до швидкого результату. Населення у своїй переважній більшості були незадоволені своїм соціально-економічним становищем, існував розрив між декларованими цілями та реальною соціальною політикою.

References:

1. Kovpak, L.V. (2012). *Zhytlova ploshcha: sotsial'ni parametry povsyakdennoho zhyttya (1991-2010 rr.)*. *Zhyttyevyyi prostir Ukrayiny: politychni ta humanitarni vymiry (1991-2010): Zbirnyk naukovykh statey* [Living Space: Social Parameters of Everyday Life (1991-2010). Living space of Ukraine: political and humanitarian dimensions (1991-2010): Collection of scientific articles]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 159-183. [in Ukrainian].
2. Padalka, S.S. (2008). *Ukrayins'ke selo v 1990-2000 rokakh: tendentsiyi sotsial'no-ekonomichnykh zmin* [Ukrainian Village in 1990-2000: Tendencies of Socio-economic Changes]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 4, 169-184. [in Ukrainian].
3. Baranovskaya, N.P. (2007) Chernobyl's problem: Socio-economic Dimension. Kyiv: Naukova Dumka, 501-523. [in Ukrainian].
4. Kovpak, L.V. (2003) *Sotsial'ni ta pobutovi umovy naseleennya Ukrayiny druhoi polovyny KHKH stolittya (1945-2000 rr.)* [Social and Living Conditions of the Population of Ukraine in the second half of the 20th century (1945-2000)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 250. [in Ukrainian].
5. *Vinnytsia Region* [Vinnytska oblast] (16 November, 1991), Vinnytsia, 1. [in Ukrainian].
6. *Uriadovyi Kurier* [Government Courier] (1994, October, 13) Kyiv, 13. [in Ukrainian].
7. *Uriadovyi Kurier* [Government Courier] (1992, May, 22), Kyiv, 4. [in Ukrainian].
8. *Uriadovyi Kurier* [Government Courier] (1992, August, 05), Kyiv, 5. [in Ukrainian].
9. *Uriadovyi Kurier* [Government Courier] (1992, December, 18) Kyiv, 6. [in Ukrainian].
10. *Uriadovyi Kurier* [Government Courier] (1992, December, 09) Kyiv, 2. [in Ukrainian].
11. *Vashe zdorov'ya* [Your health] (1994, December, 08) Kyiv, 3. [in Ukrainian].

¹ Ваше здоров'я (1994, грудня, 8) Київ, 3.

SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

Андрій Шаповал, к. і. н.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Україна

ЛИСТУВАННЯ АКАДЕМІКА В. М. ПЕРЕТЦА З ВЧЕНИМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Andrii Shapoval, PhD in History

V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, Ukraine

CORRESPONDENCE OF THE ACADEMICIAN V. M. PERETTS WITH SCIENTISTS OF CZECHOSLOVAKIA

The article analyses correspondence of outstanding Ukrainian and Russian philologist, Slavist, literary and art critic, academician of the St. Petersburg and All-Ukrainian academies of Sciences V. M. Peretts with scientists of Czechoslovakia. The epistolary heritage of V. M. Peretts from funds of the Institute of the Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine became a source of a research. The analysis of epistolary documents allows drawing a conclusion on aspiration of the Ukrainian, Russian and Czechoslovak scientists to combine their efforts in the research of philological and Slavonic problems. One of the successful research projects, in which, on the initiative of V. M. Peretts, researchers from Czechoslovakia took an active part, was the publication of a collection of articles on philological and Slavonic studies in honor of the academician O. I. Sobolevsky.

Keywords: V. M. Peretts, epistolary heritage, scientists of Czechoslovakia, philology, Slavonic studies.

Цінним джерелом дослідження наукової співпраці вітчизняних і європейських учених є епістолярна спадщина науковців, зокрема, листування видатного українського та російського історика літератури, мовознавця, мистецтвознавця, театрознавця, академіка Петербурзької (з 1914 р.) і Української (з 1919 р.) академій наук Володимира Миколайовича Перетца (1870–1935), яке стало джерельним підґрунтям низки дотичних до цієї проблеми досліджень¹.

У пропонованій статті ми ставимо за мету дослідити листування В. М. Перетца з вченими, які мешкали в Чехословаччині, та на основі аналізу епістолярних документів відобразити його співпрацю з чехословацькими філологами і славістами, а також вітчизняними науковцями, що емігрували до Чехословацької Республіки або тимчасово працювали в цій країні.

Листування В. М. Перетца з вченими Чехословаччини відклалося в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у фонді українського літературознавця, доктора філологічних наук, члена-кореспондента АН УРСР Сергія Івановича Маслова (1880–1957). Він був учнем В. М. Перетца та активним учасником Семінарію російської філології, що діяв у Києві під керівництвом Володимира Миколайовича протягом 1907–1914 рр., який тоді працював на посаді професора кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира. Після обрання В. М. Перетца в 1914 р. дійсним членом Петербурзької академії наук і від'їзду його до Санкт-Петербургу С. І. Маслов, як приват-доцент Університету св. Володимира в Києві, перебрав на себе викладання основних навчальних курсів професора, зокрема, читав в університеті «Літературу південно-західної Росії XV–XVIII ст.» і «Слов'яно-руську палеографію».

¹ Шаповал, А. (2018). Співпраця академіка В. М. Перетца з європейськими вченими (за епістолярними документами). *Evropský filozofický a historický diskurz*, 4, 36–43; Робинсон, М. А., Сазонова, Л. І. (1993). О судьбе гуманитарной науки в 20-е годы по письмам В. Н. Перетца М. Н. Сперанскому. *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*, 48, 458–471; Робинсон, М. А. (2004). *Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов)*. Москва: «Индрик», 432.

Творчі та дружні стосунки між В. М. Перетцем і С. І. Масловим не перервалися й у 1920-ті рр. Так, останній у 1926–1928 рр. взяв активну участь в підготовці збірника статей на пошану академіка Олексія Івановича Соболевського (1857–1929), одним з організатором видання якого був В. М. Перетц. В особовому фонді С. І. Маслова в ІР НБУВ (ф. 33) відклалися документи з історії підготовки цього збірника, серед яких циркулярний лист щодо організації видання, списки вчених-учасників і назви їхніх статей, листування В. М. Перетця з вітчизняними та іноземними філологами і славістами, які мали намір надіслати свої праці для публікації у збірнику, та інші документи.

У листопаді 1926 р. В. М. Перетцем, як головним редактором збірника на честь академіка О. І. Соболевського, був складений циркулярний лист, у якому вказувалися головні вимоги до статей майбутнього збірника, а саме: до публікації у виданні приймалися статті наукового змісту з тих галузей знань, у яких працював О. І. Соболевський (статті інформаційні або суто бібліографічного характеру редакцією не розглядалися); за обсягом статті не повинні були перевищувати 4 сторінок або 8 тис. знаків; останнім строком подання праць до редакції встановлювалося 15 грудня для вітчизняних учених і 20 грудня 1926 р. для іноземних науковців¹.

Запрошуючи іноземних та вітчизняних вчених до участі у збірнику філологічних і славістичних статей, присвяченому академіку АН СРСР, члену-кореспонденту Болгарської та Сербської королівської академії наук О. І. Соболевському з нагоди його 70-ліття, В. М. Перетц прагнув, щоб «це підприємство скільки-небудь допомогло єднанню наукових діячів слов'янських народів»². З питання участі в науковому збірнику В. М. Перетц листувався й з вченими, які мешкали і працювали в Чехословаччині. Його адресатами та кореспондентами були видатні чеські філологи-славісти М. Мурко й Ї. Полівка (Прага) та такі українські вчені як С. Г. Вілінський (Брно) і Ю. А. Яворський (Прага). В процесі роботи над збірником В. М. Перетц також широко листувався з російськими вченими, які перебували у Чехословацькій Республіці, зокрема М. М. Дурново (Брно), О. Д. Григор'євим (Пряшів) та О. Л. Петровим (Прага).

В ІР НБУВ містяться три листа чеського і словенського філолога, етнографа та історика літератури Матія Мурка (1861–1951), які були надіслані В. М. Перетцу 23 листопада 1926 р. та 18 січня і 10 лютого 1927 р. Питання участі М. Мурка та інших учених Чехословаччини в збірнику, присвяченому О. І. Соболевському, було головним, але не єдиним, що обговорювалося в епістоліях. Це дає можливість припустити, що листування між В. М. Перетцем і М. Мурком було тривалішим і виходило поза вказані дати документів, які відклалися у фонді С. І. Маслова.

М. Мурко був редактором провідного чеського журналу слов'янської філології «Slavia», з яким В. М. Перетц співпрацював протягом 1924–1932 рр. У 1926 р. в п'ятому томі журналу була опублікована стаття В. М. Перетця «До питання про єврейсько-російське літературне спілкування». З листа М. Мурка від 18 січня 1927 р. зрозуміло, що цей том часопису було надіслано В. М. Перетцу, адже в листі йдеться про грошові розрахунки останнього з редакцією журналу за надісланий йому примірник. М. Мурко повідомляв колезі, що за п'ятий том журналу «Slavia» вираховано з гонорару В. М. Перетця, а отже ніякого боргу Володимир Миколайович перед журналом не мав³.

З листів М. Мурка від 23 листопада 1926 р. і 18 січня 1927 р. дізнаємося, що В. М. Перетц турбувався й про публікацію в журналі «Slavia» праць своїх учнів, зокрема, статті Ганни Борисовни Нікольської (1899–1977), яка під керівництвом Володимира Миколайовича досліджувала відображення природи та зовнішності людини в давньоруських літературних пам'ятках. На прохання В. М. Перетця прискорити друк праці Г. Б. Нікольської, М. Мурко відповідав, що її стаття обов'язково буде надрукована в журналі «Slavia», але пояснював, що в портфелі редакції накопилося дуже багато праць інших російських авторів, що були надіслані раніше за статтю Г. Б. Нікольської, а деякі з них вже набрані й лише чекають на відправку до типографії. Водночас М. Мурко запевняв В. М. Перетця, що зі свого боку зробить все можливе, аби стаття Г. Б. Нікольської найскоріше побачила світ і просив надіслати адресу дослідниці, аби ознайомити її з коректурою⁴.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8048, арк. 1–7 зв.

² Матвеева, Л. В. (2005). *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). Том II: 1918–1941*. Київ, 150–151.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8166, арк. 1.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8165, арк. 1; Там само, од. зб. 8166, арк. 1.

У листі від 23 листопада 1926 р. М. Мурко дякував за надіслану йому працю «Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», яку В. М. Перетц того року видав у Києві під егідою Всеукраїнської академії наук. Ця монографія підсумовувала більш ніж столітні досягнення у вивченні видатної літературної пам'ятки Київської Русі та узагальнювала дослідження самого В. М. Перетца про «Слово о полку Ігоревім». З листа знаємо про плани редакції журналу опублікувати рецензію на дослідження В. М. Перетца і про домовленість М. Мурка з українським літературознавцем Миколою Калениковичем Гудзієм (1887–1965), який тоді працював професором Московського університету, написати таку рецензію. М. Мурко також інформував В. М. Перетца, що рецензію на працю «Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» до журналу мав бажання надати інший український літературознавець – Леонід Тимофійович Білецький (1882–1955), який з початку 1920-х рр. мешкав у Празі. Та оскільки М. Мурко вже домовився з М. К. Гудзієм, він вирішив відмовити Л. Т. Білецькому¹. Варто додати, що М. К. Гудзій і Л. Т. Білецький теж були учнями В. М. Перетца та вихованцями його Семінарію російської філології в Києві. Однак склалося так, що редакція журналу «Slavia», відмовивши Л. Т. Білецькому, не надрукувала й рецензію М. К. Гудзія, віддавши перевагу відгуку академіка АН СРСР Михайла Несторовича Сперанського (1863–1938)². Тоді як рецензія М. К. Гудзія побачила світ у часопису «Zeitschrift für slavische Philologie», який в Німеччині видавав відомий філолог-славист Макс Фасмер (1886–1962).

Але повернемося до питання про підготовку збірника на пошану О. І. Соболевського та участі в ньому чеських учених, якому в листах М. Мурка уділено значну увагу. Так, у листі від 23 листопада 1926 р. М. Мурко повідомив В. М. Перетца, що отримав від нього запрошення до участі в збірнику, та інформував, що копії цього запрошення надішле іншим чеським ученим, зокрема історик-славісту, члену Чеської академії наук і мистецтв (далі – ЧАНМ), Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ) і члену-кореспонденту АН СРСР Любору Нідерле (1865–1944), філологу-славісту, члену Петербурзької академії наук та іноземному члену Всеукраїнської академії наук Іржі (Юрію) Полівці (1858–1933), славісту та богемісту, президенту ЧАНМ Йозефу Зубатому (1855–1931), мовознавцю, члену ЧАНМ Олдржиху Гуєру (1880–1942), а також українському археологу Ярославу Івановичу Пастернаку (1892–1969), який був учнем Л. Нідерле й працював на кафедрі археології Українського вільного університету в Празі, та російському славісту й історик літератури, члену-кореспонденту Петербурзької й Болгарської академії наук і члену ЧАНМ Володимир Андрійович Францеву (1867–1942), що обіймав посаду професора слов'янської філології Карлового університету³.

З листів М. Мурка видно, що він сам прагнув взяти участь у збірнику на пошану академіка О. І. Соболевського статтею про переклади творів Західної Європи у південно-слов'янській літературі. Тоді над цією темою М. Мурко працював в рамках підготовки доповіді, яку він планував виголосити на з'їзді візантологів у Білгороді. У статті вчений мав намір висловити власну думку й щодо часу та обставин перекладу з латинської «Сказання про Індійське царство», взявши, таким чином, участь у дискусії між російським літературознавцем, академіком АН СРСР Василем Михайловичем Істріним (1865–1937), який вважав, що цей твір вперше було перекладено сербською в XIII–XIV ст., і О. І. Соболевським, який наполягав на тому, що пам'ятку спершу перекладали російською⁴.

Водночас у листі від 18 січня 1927 р. М. Мурко зазначив, що для підготовки статей організатори видання встановили дуже короткий час, й подати до збірника свої праці зможуть лише ті вчені, які мають вже підготовлені розвідки⁵. Зокрема, від участі у збірнику на пошану академіка О. І. Соболевського змушений був відмовитися відомий чеський філолог-славист І. Полівка, який 26 листопада 1926 р. у листі до В. М. Перетца зауважив: «Як би мені не хотілося своєю участю

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8165, арк. 1; Там само, од. зб. 8165, арк. 1.

² Перетц, В. Н. (1962). *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 249.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8165, арк. 1.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8165, арк. 1; Там само, од. зб. 8167, арк. 1.

⁵ Там само, од. зб. 8166, арк. 1.

в збірнику виразити свою глибоку повагу до наукових праць ювіляра, проте я змушений відмовитися через занадто короткий термін і ще через те, що я саме в цей час надмірно зайнятий невідкладною роботою – як факультетською, так і науковою¹. На жаль, жодному з чеських учених, у тому числі й М. Мурку та Ї. Полівці, не вдалося вчасно підготувати та надіслати свого дослідження для публікації в ювілейному збірнику.

У листі від 18 січня 1927 р. М. Мурко висловився й щодо відсутності серед надісланих до редакції видання праць вчених з деяких інших країн. Так, на його думку, причиною мовчання болгарських і сербських філологів, імовірно, стала та ж причина, що й для чехословацьких науковців, тобто занадто короткий термін для підготовки розвідок. А деяких філологів, як, наприклад, відомого сербського лінгвіста Олександра Белича (1876–1960), участь якого у виданні була бажана для його організаторів, просто не вдалося розшукати в період підготовки збірника².

Крім того, як зауважив М. Мурко, були й такі дослідники, як-от видатний славіст В. А. Францев, якого образило те, що запрошення до участі у збірнику було надіслано не безпосередньо йому, а передано через інших вчених³. Зате до видання, присвяченого О. І. Соболевському, свої статті надіслали не менш відомі українські й російські вчені, які працювали в Чехословаччині, зокрема М. М. Дурново, О. Д. Григор'єв, С. Г. Вілінський, О. Л. Петров та Ю. А. Яворський.

З великим ентузіазмом на заклик В. М. Перетца взяти участь у вшануванні О. І. Соболевського відгукнувся російський філолог-славіст Микола Миколайович Дурново (1876–1937). Випускник Московського університету, він деякий час працював в Україні, обіймаючи посади приват-доцента та професора кафедри російської мови і словесності Харківського університету (1910–1915). Впродовж 1918–1921 рр. М. М. Дурново, як і В. М. Перетц, був професором Саратовського державного університету, а в 1924 р. виїхав до Чехословаччини. На кошти ЧАНМ М. М. Дурново досліджував українські діалекти в Закарпатті та, як професор за запрошенням, викладав в Університеті Брно. Відповідаючи на пропозицію В. М. Перетца, у листі від 10 грудня 1926 р. М. М. Дурново наголосив, що вважатиме своїм обов'язком взяти участь у збірнику, присвяченому О. І. Соболевському, оскільки вважав його «одним із найбільших світил» вітчизняної науки⁴.

М. М. Дурново повідомив В. М. Перетца, що отримавши від нього інформацію про видання, зі свого боку оповістив про підготовку збірника філологічних і славістичних статей на честь академіка О. І. Соболевського деяких українських і російських вчених, які емігрували до Європи. Зокрема, надіслав запрошення українським філологам: мовознавцю Володимирі Олексійовичу Розову (1876–1940), який працював в Університеті Скоп'ї, славісту, фольклористу й історіку літератури Юліану Андрійовичу Яворському (1873–1937), котрий викладав у Руській гімназії в Моравській-Тршебові, та Сергію Григоровичу Вілінському (1876–1950), який обіймав посаду професора російської літератури філософського факультету Масарикова університету в Брно.

М. М. Дурново не знав точної адреси російського історика, члена НТШ Олексія Леонідовича Петрова (1859–1932), який мешкав у Празі, проте звернувся до М. Мурка з проханням поінформувати російського вченого про збірник⁵. Зазначимо, що в ІР НБУВ міститься лист В. М. Перетца до О. Л. Петрова від 29 грудня 1926 р., з якого дізнаємося, що до редакції видання істориком була надіслана стаття «Декілька зауважень про словенсько-мад'ярський етнографічний кордон ХІХ ст.», однак за обсягом вона була зavelika для ювілейного збірника. Редактор видання радив О. Л. Петрову звернутися до чехословацьких колег, зокрема М. Мурка чи Ї. Полівки, яким було надіслано вимоги до статей збірника, аби детальніше з ними ознайомитися⁶. Зрештою, працю О. Л. Петрова опублікували у збірнику на честь О. І. Соболевського, дещо скоротивши її текст.

Щодо епістолій М. М. Дурново, то в ІР НБУВ зберігається п'ять листів, які він надіслав В. М. Перетцу з Брно протягом 10–22 грудня 1926 р., працюючи над статтею до збірника. З документів видно, що російський філолог дуже швидко підготував розвідку, про особливості роботи

¹ Там само, *од. зб.* 8187, арк. 1.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, *ф.* 33, *од. зб.* 8166, арк. 1.

³ Там само.

⁴ Там само, *од. зб.* 8126, арк. 1.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, *ф.* 33, *од. зб.* 8126, арк. 1.

⁶ Там само, *од. зб.* 8093, арк. 1.

над якою, головним чином, і йдеться в його листах.

Стаття М. М. Дурново «Райградський збірник (*Martyrologium odonis*)» була присвячена дослідженню кирилических вставок і приписок у латинському рукописі кінця Х – початку ХІ ст., що зберігається у Бенедиктинському монастирі в Райграді (Райградському монастирі) в Моравії. Додамо, що свого часу цей рукопис досліджував і О. І. Соболевський, який у 1910 р. опублікував статтю «Райградський збірник». У листі від 16 грудня 1926 р. М. М. Дурново запитував В. М. Перетца, де буде знаходитися О. І. Соболевський в день свого ювілею, адже, крім участі у збірнику на його честь, Микола Миколайович мав намір привітати академіка святковою телеграмою¹.

Наступний лист М. М. Дурново написав 17 грудня 1926 р., повідомивши В. М. Перетца, що надіслав йому свою статтю для ювілейного видання. Дослідник також обіцяв протягом кількох днів вислати фотографії, як ілюстративний матеріал до цієї праці. Лист цікавий ще й тим, що містить відомості про складнощі, з якими довелося зустрітися М. М. Дурново під час наукової діяльності в Чехословаччині. Так, російський вчений зазначав: «Дуже важко тут працювати, не маючи відповідних книг під руками. Зовсім випадково іноді дізнаюся, що та чи інша книга в Брно є, але в тій бібліотеці, де її не очікував знайти, або є в Празі, Братиславі, Відні, але ж не можна за кожною довідкою їздити до Праги чи Відня. Чи довго доведеться працювати в таких умовах?»². Пригнічувала вченого й відірваність від Батьківщини, де залишилися рідні, друзі та колеги, від яких він завжди з нетерпінням чекав листи і хвилювався, коли вони не надходили³.

З листа від 21 грудня 1921 р. дізнаємося, що М. М. Дурново вислав В. М. Перетцу чотири знімки із зображенням тих сторінок Райградського збірника, на яких містилися вставки та приписки, зроблені кирилицею. Він висловив побажання, щоб всі фотографії редакція оприлюднила у виданні, присвяченому О. І. Соболевському, та був готовий компенсувати витрати, пов'язані з їхньою публікацією⁴. М. М. Дурново також планував надіслати світлини особисто О. І. Соболевському. Крім того, у листі Микола Миколайович попросив В. М. Перетца опублікувати подяку особам, які допомогли йому зробити фотографії. Оскільки текст подяки висвітлює приязний характер співпраці російського вченого-емігранта та чеських діячів наведемо його майже повністю: «Вважаю приємним обов'язком висловити щиру подяку прелату Райградського монастиря, який надав мені можливість особисто оглянути рукопис і луб'язно взяв на себе обов'язок привезти р[уко]пис для фотографування в Брно, а також зберігачу етнографічного відділу Земського музею в Брно д[окто]ру Франтішку Поспішлі, який з великою готовністю зробив для мене безкоштовно знімки зі сторінок Райградського збірника, що містили кириличні приписки... Микола Дурново»⁵.

У листі від 22 грудня 1926 р. М. М. Дурново надіслав В. М. Перетцу деякі правки до своєї статті, які зробив, ретельно дослідивши фотографії сторінок Райградського збірника, адже світлини було зроблено вже після того, як він надіслав розвідку до Ленінграда. При цьому вчений, як сумлінний дослідник, зауважив: «Ці додатки – останні. Якщо що надумаю змінити, то вже в іншій статті»⁶.

Працю М. М. Дурново «Райградський збірник (*Martyrologium odonis*)» було опубліковано в збірнику філологічних і славистичних статей на честь академіка О. І. Соболевського, та, на жаль, без фотоілюстрацій. Додамо, що у виданні кілька статей проілюстровано фотографіями, які просто наклеєно на папір, але не більше однієї світлини на статтю. Щоб проілюструвати працю М. М. Дурново необхідно було зробити значну кількість фотокопій чотирьох світлин для кожного примірника збірника, які потім наклеїти на чотири сторінки, відведені для його статті. Напевне, і фінансово, і технічно це зробити було нелегко. Проте фотографії фрагментів Райградського збірника не пропали, а разом з листами М. М. Дурново зберігаються в ІР НБУВ⁷.

Як вказувалося вище, запрошення взяти участь в збірнику на пошану академіка О. І. Соболевського, що готувався під егідою АН СРСР, через М. М. Дурново отримав професор

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8127, арк. 1 зв.

² Там само, од. зб. 8128, арк. 1–1 зв.

³ Там само.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8129, арк. 1.

⁵ Там само, од. зб. 8129, арк. 2.

⁶ Там само, од. зб. 8130, арк. 1.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 33, од. зб. 8129, 4 арк.

Масарикового університету в Брно С. Г. Вілінський. В ІР НБУВ відклалися два листа останнього до В. М. Перетца. У першому листі, який був написаний 11 грудня 1926 р., С. Г. Вілінський інформував редактора ювілейного збірника про отримання запрошення та «сердечно» дякував за «пам'ять і увагу»¹. А у листі від 23 грудня професор російської літератури вже повідомляв, що надіслав для збірника статтю «Схематизм у творчості М. Є. Салтикова-Щедрина». Він просив В. М. Перетца після друку видання надіслати до Брно 25 відбиток його статті, а також, за можливістю, й сам збірник. У листі, учений-емігрант наголосив, що в Чехословаччині дуже важко придбати академічні видання. Зокрема, С. Г. Вілінський зауважив: «Академічних видань не отримаю з 1917 р. і лише зрідка, випадково бачу їх (точніше – коли буваю в Празі, бо Брно якось все не може налагодити зв'язки з Академією»².

Від М. М. Дурново ж про підготовку збірника на честь академіка О. І. Соболевського дізнався і російський фольклорист, літературознавець та лінгвіст Олександр Дмитрович Григор'єв (1874–1940), який працював професором російської мови у Пряшіві. Не зважаючи на велику зайнятість, він вирішив взяти участь у ювілейному виданні. У листі до В. М. Перетца від 20 грудня 1926 р. вчений зазначив: «Моя повага до ювіляра така, що я наважився написати в перший раз до к[олишнього] Петрограда. Насилу вибрав декілька вільних годин, щоб викласти висновки своєї праці у невеликій статті, яку при цьому додаю»³. До збірника на пошану О. І. Соболевського О. Д. Григор'єв надіслав статтю «Освіта і загальний розподіл російських старожильчеських говорів Сибіру», де підсумував свої дослідження з теми «Російські старожильчеські говори Сибіру», над якою працював з 1917 р.

Без сумніву, з повагою та довірою ставився О. Д. Григор'єв і до В. М. Перетца, в листі до якого розповів про свою діяльність в еміграції. Зокрема, він повідомляв: «В Пряшіві я другий рік викладаю російську мову, а до того 2 роки в Ужгороді та 1 рік у Бресті-Литовським. Завершую свою працю про російські старожильчеські говори Сибіру, для якої приділяю увесь вільний час»⁴. Додамо, що дослідження О. Д. Григор'єва «Російські старожильчеські говори Сибіру» побачило світ у Празі в 1928 р. Високо чехословацьким науковим співтовариством була оцінена й інша робота російського вченого-емігранта: у 1939 р. ЧАНМ виділила кошти на видання другого тому праці О. Д. Григор'єва «Архангельські билини та історичні пісні» (перший та третій томи цього видання вийшли друком відповідно у 1904 р в Москві та в 1910 р. у Санкт-Петербурзі та були удостоєні Пушкінської золотої медалі Петербурзької академії наук).

В. М. Перетц листувався й з українським славістом та істориком літератури Ю. А. Яворським, який з 1925 р. мешкав у Чехословаччині та працював у Руській гімназії в Моравській-Тршебові. У тому ж 1925 р. Ю. А. Яворський став членом культурного відділу Комітету з досліджень Словаччини та Підкарпатської Русі при Слов'янському інституті в Празі. В Чехословаччині український вчений активно провадив славістичні дослідження, уділяючи особливу увагу питанням Галицької й Підкарпатської Русі, та публікувався в українських і чеських наукових виданнях, зокрема «Щорічнику Слов'янського інституту в Празі» та журналі «Slavia». Свою працю «Легенда про походження павлікіан» Ю. А. Яворський надіслав й до збірника філологічних і славістичних статей на честь академіка О. І. Соболевського. В ІР НБУВ зберігся його лист до В. М. Перетца від 31 січня 1927 р., в якому Ю. А. Яворський висловив свої побажання щодо публікації розвідки у ювілейному виданні⁵.

З листа видно, що Ю. А. Яворський, працюючи в Чехословаччині, слідкував за науковою діяльністю В. М. Перетца. У празькій газеті «Prager Presse» він опублікував рецензію на монографію В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім». Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», яку надіслав Володимир Миколайович до Ленінграда⁶. В. М. Перетцу ж була цікава наукова творчість Ю. А. Яворського. На публікацію в Празі дослідження Юліана Андрійовича «Нові рукописні знахідки в галузі давньої карпатської писемності XVI–XVIII ст.» В. М. Перетц відгукнувся рецензією, що побачила світ у «Трудах Института славяноведения АН СССР».

¹ Там само, *од. зб.* 8113, арк. 1.

² Там само, *од. зб.* 8114, арк. 1–1 зв.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, *ф.* 33, *од. зб.* 8119, арк. 1.

⁴ Там само, *од. зб.* 8119, арк. 1.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, *ф.* 33, *од. зб.* 8224, арк. 1.

⁶ Там само, *од. зб.* 8224, арк. 1.

Отже, видатний український та російський філолог-славіст академік В. М. Перетц у 1920-ті рр. активно листувався як з чехословацькими вченими, так і з українськими та російськими науковцями, які мешкали в Чехословацькій Республіці. Серед його адресатів і кореспондентів були такі знані філологи як С. Г. Вілінський, О. Д. Григор'єв, М. М. Дурново, М. Мурко, О. Л. Петров, І. Полівка та Ю. А. Яворський. Аналіз епістолярних документів засвідчив стремління українських, російських і чехословацьких філологів до об'єднання зусиль на ниві філологічних і славістичних досліджень. Одним з успішних наукових проєктів, у якому з ініціативи В. М. Перетца взяли дієву участь дослідники з Чехословаччини, став вихід у світ збірника філологічних і славістичних статей на честь академіка О. І. Соболевського.

References:

1. Krasnikova, O. (1999). *Finansy ta kredyt u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukrayiny epohy vilnogo pidpryyemnyctva (1861-1917 rr.)* [Finance and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine era of free enterprise (1861-1917)]. Kyiv: KNU. [in Ukrainian].
2. Shapoval, A. (2018). Spivpratsia akademika V. M. Perettsa z yevropeiskymy vchenymy (za epistolarnymy dokumentamy) [Cooperation of the academician V. M. Peretts with European scholars (according to epistolary documents)]. *Evropský filozofický a historický diskurz*, 4, 36–43. [In Ukrainian].
3. Robinson, M. A., Sazonova, L. I. (1993). O sudbe gumanitarnoi nauki v 20-e gody po pismam V. N. Perettsa M. N. Speranskomu [About the fate of the humanity in 20th years according to V. N. Peretts's letters to M. N. Speransky]. *Proceedings of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature*, 48, 458–471. [In Russian].
4. Robinson, M. A. (2004). *Sud'by akademicheskoy jelyty: otechestvennoe slavyanovedenie (1917 – nachalo 1930-h godov)* [Fate of the academic elite: domestic Slavic studies (1917 – the beginning of the 1930th years)]. Moscow: Indrik. [In Russian].
5. Matvieieva, L. V. (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941), II: 1918–1941* [The epistolary heritage of Agatangel Krymsky (1890–1941), II: 1918–1941]. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Peretec, V. N. (1962). *Issledovaniya i materialy po istorii starinnoy ukrainskoj literatury XVI–XVIII vekov* [Researches and materials on history of ancient Ukrainian literature of the 16–18th centuries]. Moscow; Leningrad: AN SSSR. [In Russian].
7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8048. [In Ukrainian].
8. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8093. [In Ukrainian].
9. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8113. [In Ukrainian].
10. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8114. [In Ukrainian].
11. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8119. [In Ukrainian].
12. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8126. [In Ukrainian].
13. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8127. [In Ukrainian].
14. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8128. [In Ukrainian].
15. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8129. [In Ukrainian].
16. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8130. [In Ukrainian].
17. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8165. [In Ukrainian].
18. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8166. [In Ukrainian].
19. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8167. [In Ukrainian].
20. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8187. [In Ukrainian].
21. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National library of Ukraine], f. 33, spr. 8224. [In Ukrainian].

Владислав Хоменко

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Vladyslav Khomenko

Pavlo Tychynda Uman State Pedagogical University, Ukraine

MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF PEASANT UPRISING MOVEMENT IN UKRAINE (1917 – 1921)

The scientific achievements of the representatives of the Kyiv School of Historians-Agrarians on the issues of the peasant uprising movement during the period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 are analyzed. A wide range of studies is devoted to the identification of causes, peculiarities of the development of the peasant uprising movement in conditions of coming to power of various political forces. It was found out that in scientific investigations the researchers identified both social and national factors that served its formation; the quantitative composition of the movement, territorial features, forms and methods of its implementation are determined. The object of scientific interest was rethinking through the prism of new methodological and conceptual approaches to the life of the peasantry as an active participant in the rebel movement. According to modern researchers, it was a social movement, an active subject of the revolutionary events of 1917 – 1921.

Keywords: historiographic analysis, peasant uprising movement, Ukrainian revolution, socio-political processes, ideology.

Постановка проблеми. Представники Київської школи протягом 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. зуміли значно розширити тематику досліджень Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема предметом наукового обговорення стала проблематика селянського повстанського руху в Україні, неупереджений аналіз його перебігу, а також методологічна переорієнтація та історіографічна переоцінка наукових праць минулих періодів. Дослідники руху підійшли до його оцінки з позицій висвітлення причин, особливостей розвитку повстанського селянського руху за умов приходу до влади різних політичних сил, виокремлення як соціальних, так і національних чинників, які слугували його формуванню, а також з наукових позицій було охарактеризовано поняття «отаманщини», відтворено кількісний склад руху, територіальні особливості, форми і методи його втілення тощо.

Стан дослідження. Історіографія питання пов'язана з іменами представників Київської школи істориків-аграрників, наукові розвідки яких характеризуються об'єктивністю, незаідеологізованістю, незаангажованістю і неупередженістю у висвітленні історичних процесів, що дало можливість розширити діапазон суджень і висновків щодо аналізу селянського повстанського руху 1917-1921 рр. Інтерес становлять наукові розвідки В. Щербатюка¹, П. Захарченка, Н. Земзюліної, О. Нестерова²,

¹ Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія*. К.: Наукова думка, 2012. 528; Щербатюк, В.М. (2009). Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби. *Гілея*. Історичні науки. Випуск 24. 139-153.

² Захарченко, П.П., Земзюліна, Н.І., Нестеров, О.В. (2000). *У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)*. Київ: НІЧЛАВА, 176.

П. Ісакова¹, А. Демартино² та ін.

Мета статті полягає в історіографічному аналізі сучасної вітчизняної наукової історичної літератури щодо висвітлення проблематики селянського повстанського руху періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження даного явища науковий інтерес викликає монографія В. Щербатюка «Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: українська історіографія», яка акумулювала попередній науковий доробок автора. Дослідник об'єктивно та всебічно дослідив процес нагромадження знань про український селянський повстанський рух 1917 – 1921 рр. в різні історіографічні періоди, починаючи з 1918 р. і до сьогодення. Насамперед, розглядаються особливості аналізу селянського повстанського руху в науково-пропагандистській літературі 1918 – середини 1920-х років. Автор виокремлює процес формування певних напрямів у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху та публікації джерельних свідчень про селянський повстанський рух. Акцент робиться на тому, що в працях присутній авторський суб'єктивізм, поєднаний з особистими спогадами, проте все ж таки досить часто він має елементи наукового характеру³.

Значний дослідницький інтерес становить розділ, присвячений висвітленню селянського повстанського руху в наукових та науково-популярних працях другої половини 1920-х – початку 1990-х років, зокрема радянської історіографії селянського повстанського руху та оцінки селянського повстанського руху у працях істориків діаспори. Щодо радянського періоду, то автор переконливо стверджує, що цей період об'єднаний єдиною панівною в той час марксистсько-ленінською методологією, а певні зрушення в суспільно-політичній сфері не змінювали концептуальних підходів радянських істориків до висвітлення селянського повстанського руху⁴. Вивчаючи новітню вітчизняну історіографію, В. Щербатюк виокремлює три основні її напрямки: висвітлення махновського повстанського руху, дослідження селянського повстанського руху за Центральної Ради та Гетьманату, а також наукові студії дослідження селянського повстанського руху доби Директорії. Здійснивши глибокий науковий аналіз значної кількості досліджень з питань селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр., автор робить висновок відносно не лише зростаючого наукового інтересу до даної теми, а й про позитивну динаміку процесу дослідження цієї наукової проблеми⁵.

В. Щербатюк також досліджує стан вивчення сучасною вітчизняною історіографією партизанської боротьби селян у 1920 – 1921 рр. в контексті організації всеукраїнського збройного повстання. Дослідник звертає увагу науковців на те, що в сучасній вітчизняній історіографії залишаються не до кінця подоланими стереотипи в оцінках селянського повстансько-партизанського руху, його керівників⁶.

Питання щодо висвітлення селянського повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. у документах та матеріалах збірників радянської доби також стало об'єктом дослідження В. Щербатюка. Автор, проаналізувавши збірники з архівними документами, матеріалами періодики,

¹ Ісаков, П.М. (2000). Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія. *Молода нація*, 1, 62–74; Ісаков, П.М. (1997). Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 3, 10–26; Ісаков, П.М. (1999). Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках. *Сіверянський літопис*. № 3. 47–76; Ісаков П.М. (1999). Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика. *Сіверянський літопис*. № 6. 157–163; Ісаков П.М. (2001). *Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. К.: Ін-т історії України НАН України, 19.

² Демартино, А.П. (2005). Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України*, 4, 136–143; Демартино, А.П. (2005). Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. *Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки*, 66, 164–167; Демартино, А.П. (2010). Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (20-ті роки ХХ століття). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 145–148.

³ Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія*. Київ: Наукова думка, 335.

⁴ Там само, 338.

⁵ Там само, 326.

⁶ Там само, 326.

споминами, науковими доповідями радянської доби, аргументовано доводить на основі конкретно-історичних фактів їх ідеологічну заангажованість та викривлення при висвітленні подій. Він також акцентує увагу на тому, що підбір документів до збірників здійснювався за принципом партійності, під впливом якого в документальних виданнях значна частина подій висвітлена однобоко. Проте, незважаючи на наявність у збірниках хибних тверджень, все ж з позицій сучасних базових принципів дослідження, використовуючи дослідницькі методи і засоби пізнання, сучасні фахівці можуть виокремити цінні для розуміння селянського повстанського руху факти¹.

Важливими для формування сучасних наукових концепцій щодо передумов, основ, форм організації протікання повстанського руху є дослідження його регіональних проявів. Так, об'єктом вивчення А. Демартино став повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України в 1918 – середині 1920-х рр., при дослідженні якого автор дав оцінку протікання даного процесу в контексті політичних, економічних та соціальних трансформацій, які відбувалися в українському суспільстві. Він системно проаналізував розгортання селянського повстанського руху, його ідеологічну, організаційну та соціальну основу, дав характеристики методам боротьби з селянським повстанським рухом зі сторони радянської влади².

Панораму селянсько-повстанського руху, що розгорнувся у 1919 р. в Україні, та його особливостей на Правобережжі досліджено в колективній монографії «У поході за волею» . На основі вивчення та аналізу документальних матеріалів автори переконливо спростовують поширену в радянській історіографії думку про бандитський характер селянських виступів, про їхню локальність і малочисельність, про високий відсоток куркульського елемента у цих формуваннях. Вони аргументовано стверджують, що селянський повстанський рух був широкомасштабною боротьбою, в якій активну участь брали всі прошарки українського селянства, які мріяли про можливість бути господарем на цій землі³. Разом з тим дослідники акцентують увагу, що не менш помилково було б ідеалізувати цей рух, не бачити його негативних проявів. Визначаючи характерні особливості руху, автори дають оцінку «отаманії», породженню якої сприяли: відсутність єдиного координаційного центру повстанської боротьби, нехтування необхідністю підтримування зв'язків з найближчими осередками повстанського руху, честолюбність керівників загонів, традиційна селянська містечковість тощо⁴.

Особливості селянського повстанського антикомуністичного руху на Лівобережній Україні 1919 – 1921 рр. з'ясовував П. Ісаков, який дав загальну характеристику руху, проаналізував програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919 – 1921 рр., систематизував дані щодо географії поширення, динаміки кількісних змін, ідеології повстанців⁵. На основі аналізу значного масиву інформації дослідник стверджує, що причинами, які привели до появи руху, була політика «воєнного комунізму» з одного боку, а з іншого – найбільша відповідність повстанської форми опору організаційним можливостям селянського середовища. Історіографію регіональних досліджень селянського повстанського руху доповнює праця О. Андрощука «Селянський рух на Поділлі в 1917 – квітні 1918 рр.»⁶.

¹ Щербатюк, В.М. (2009). Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби. *Гілея. Історичні науки*, 24, 151.

² Демартино, А.П. (2005). Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років ХХ ст. в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України*, 4, 136-143; Демартино, А.П. (2005). Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. *Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки*, 66, 164-167; Демартино, А.П. (2010). Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (20-ті роки ХХ століття). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 145-148.

³ Там само, 125.

⁴ Там само, 92.

⁵ Ісаков, П.М. (2000). Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія. *Молода нація*, 1, 62–74; Ісаков, П.М. (1997). Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 3, 10–26; Ісаков, П.М. (1999). Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках. *Сіверянський літопис*, 3, 47-76; Ісаков, П.М. (1999). Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика. *Сіверянський літопис*, 6, 157-163.

⁶ Андрощук, О.В. (1999). Селянський рух на Поділлі в 1917 – квітні 1918 рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*, 8, 460-465.

Висвітлення махновського повстанського руху, його аналіз і переосмислення є об'єктом наукового дискурсу сучасних вітчизняних істориків, серед яких провідні позиції займають представники Київської школи, зокрема В. Верстюк, який був укладачем книги «Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы»¹, першої у пострадянській вітчизняній науці публікації в основному раніше недоступних матеріалів з історії селянського, зокрема махновського повстанського руху. Махновський рух розглядається як складова загальноселянського повстанського руху, автор досліджує тактику, яку застосовували махновці в ході повстанської війни, прослідковує взаємостосунки Н. Махна та його соратників з більшовиками, робить висновок відносно того, що Н. Махно та його соратники були послідовними виразниками селянських інтересів.

Наукову вартість має і дослідження В. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)», яке відрізняє залучення до наукового обігу значного масиву архівних матеріалів, підхід до проблематики з нових методологічних позицій, звернення до проблемних питань, які довгий час перебували в «ідеологічних лещатах»². На думку дослідника історіографії селянського повстанського руху В. Щербатюка, В. Верстюку належить одна із перших вдалих спроб спростувати укорінені у радянській історіографії стереотип махновського руху як контрреволюційного, а образ Н. Махна як виключно негативний³.

Привертають увагу також дослідження постаті Н. Махна В. Волковинським, який в «Українському історичному журналі» протягом 1989 – 1990 рр. опублікував серію наукових розвідок «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста», а в 1994 р. акумулював весь доробок з даної проблематики в монографії «Нестор Махно: легенди і реальність»⁴. Аналізуючи основи махновського руху, його програмні засади, дослідник зауважує, що подіями, які спровокували Н. Махна до першої військової акції у липні 1918 р., було свавілля поміщиків у поєднанні з каральними акціями німецьких та австро-угорських військ⁵. Стосовно причин, які спонукали селян приєднуватися до махновців, то дослідник вбачає їх в тому, що селяни були занепокоєні комуністичними перетвореннями на селі, з одного боку, а з іншого – побоювалися реставрації поміщицького ладу. Відповідно, ці чинники змушували селян шукати місце між цими двома згубними для них альтернативами⁶.

Сучасна вітчизняна історіографія розширює тематичні ніші історії української революції 1917 – 1921 рр., аналізуючи історичні знання, що стосуються не лише національно-патріотичних сил в контексті історії національної державності, а й інших учасників революційних подій. В контексті дослідження революційних перетворень 1917 – 1921 рр. в українському суспільстві варто виокремити дослідження Білого руху Півдня Росії (Новоросійська, Харківська, Малоросійська та Таврійська губернії) як соціокультурного та історичного явища в цілому, і його політики стосовно селян зокрема. Активізація селянознавчих студій з виокремленої проблематики пов'язана з Черкаським регіоном і активною науковою діяльністю представників Науково-дослідного інституту селянства в рамках загально тематичного напрямку досліджень «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства».

Зокрема, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стала об'єктом наукового пошуку С. Корновенка⁷. Досліджуючи історіографічний процес висвітлення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях

¹ Верстюк, В.Ф. (сост.) (1991). *Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы*. Киев: Дзвін.

² Верстюк, В.Ф. (1992). *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)*. Киев: Наукова думка, 368.

³ Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія*. Киев: Наукова думка, 2012. 239.

⁴ Волковинський, В.М. (1994). *Нестор Махно: легенди і реальність*. Киев: Перліт продакшн ЛТД, 252.

⁵ Там само, 44.

⁶ Волковинський, В. М. (1996). *Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 75.

⁷ Корновенко, С.В. (2008). *Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919-2000-х рр.* Черкаси: Ант, 238.

у 1919 – 1920 рр., автор користується проблемно-історіографічним методом з метою характеристики тенденцій розвитку та закономірностей нагромадження історичних знань, аналізу «атмосфери і клімату», за яких відбувалися ці процеси, стану наукового вивчення конкретної історичної проблеми¹. Дослідник систематизовано проаналізував дану тему у контексті вивчення радянською історіографією історії революції та громадянської війни, структурував пострадянський історіографічний процес, а саме сучасний стан та перспективи вивчення новітньою українською історіографією (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., дав неупереджену оцінку процесу накопичення історичних знань за кордоном в 1920-х – 2000-х рр. в цілому і білоемігрантській історіографії зокрема.

В іншій монографії С. Корновенка «Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)», яка виконана в рамках наукових досліджень відділу історії Української революції 1917 – 1921 рр. Інституту історії України НАН України («Українська революція: феномен національної мобілізації та державотворення») та Науково-дослідного інституту селянства («Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства») мова йде про аграрне питання в програмних засадах Білого руху в 1919 р.² Автор акцентує увагу на тому, що вивчення Білого руху дозволить, по-перше, суттєво доповнити історичні знання із історії цього самодостатнього історичного та соціокультурного явища, багато в чому унікального та самобутнього³. По-друге, дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля дозволить виявити не лише масову та індивідуальну поведінку людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь 1917 – 1920 рр., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей⁴. По-третє, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля, незважаючи на всю неоднозначність її оцінок – історичний досвід конструктивної спроби, наскільки це було можливим за екстремальних умов революції та громадянської війни 1919 – 1920 рр., вирішення невідкладних господарсько-економічних питань⁵.

Висновки. На підставі опрацьованого наукового доробку істориків-аграрників Київської школи можемо зробити висновки відносно того, що історіографія селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр. представлена в сучасному історіографічному просторі української вітчизняної науки досить багатоаспектно і різнобічно. Об'єктом наукового інтересу було переосмислення через призму нових методологічних і концептуальних підходів життєдіяльності селянства як активного учасника повстанського руху. На думку сучасних дослідників це був соціальний рух, активний суб'єкт революційних подій 1917 – 1921 рр.

Перспективи подальшого дослідження. Зважаючи на важливість вивчення проблематики селянського повстанського руху в Україні, запропонована у статті проблема потребує подальшої розробки через залучення більшої кількості наукової історичної літератури, що дасть можливість розширити діапазон суджень і висновків щодо аналізу селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр.

References:

1. Androschchuk, O.V. (1999). *Selianskyi rukh na Podilli v 1917 – kvitni 1918 rr.* [Peasant movement in Podillya in 1917 – April 1918]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine: Little-known names, events, facts], 8, 460-465. [in Ukrainian].
2. Verstiuk, V.F. (1992). *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918–1921)* [Makhnovshchina: peasant rebel movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka, 368. [in Ukrainian].
3. Volkovynskyi, V.M. (1994). *Nestor Makhno: lehendy i realnist* [Nestor Makhno: Legends and Reality]. Kyiv: Perlit prodakshn LTD. [in Ukrainian].
4. Volkovynskyi, V. M. (1996). *Nestor Makhno v istorii natsionalno-vyzvolnykh i sotsialnykh zmahan v Ukraini* [Nestor Makhno in the history of national liberation and social competitions in Ukraine]: *avtoreferat dysertatsiyi*

¹ Там само, 6.

² Корновенко, С.В. (2009). *Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. 438.

³ Там само, 7.

⁴ Там само, 8.

⁵ Там само, 368.

- na zdobuttya naukovooho stupenya doktora istorychnykh nauk [the dissertation author's abstract for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Demartyno, A.P. (2005). Ideolohichna, orhanizatsiina ta sotsialna osnova povstanskoho rukhu 20-kh rokiv XX st. v Ukraini [The ideological, organizational and social basis of the insurrectional movement of the 20s of the XX century in Ukraine.]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn profspilok Ukrainy* [Herald of the Academy of Labor and Social Relations of Trade Unions of Ukraine], 4, 136-143. [in Ukrainian].
  6. Demartyno, A.P. (2005). Rozghortannia selianskoho povstanskoho rukhu v seredyni 1920-kh rr. [The expansion of the peasant rebel movement in the mid-1920's]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu. Istorychni nauky* [Bulletin of the Cherkasy National University of Nuclear Science. Historical sciences], 66, 164-167. [in Ukrainian].
  7. Demartyno, A.P. (2010). Povstanskyi rukh na Serednomu Podniprovi (20-ti roky XX stolittia) [Revolt movement in the Middle Dnieper (20th years of XX century)]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the State Academy of Leaders of Culture and Arts], 2, 145-148. [in Ukrainian].
  8. Zakharchenko, P.P., Zemziulina, N.I., Nesterov, O.V. (2000). U pokhodi za voleiu (seliansko-povstanskyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini u 1919 rotsi) [In the campaign for the will (peasant-rebel movement on Right-Bank Ukraine in 1919)]. Kyiv: NICH LAVA. [in Ukrainian].
  9. Isakov, P.M. (2000). Povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berezen 1919 – lystopad 1921 rr.): heohrafiia poshyrennia, dynamika kilkisnykh zmin, ideolohiia [The rebel anti-communist movement in the Left-Bank Ukraine (March 1919 – November 1921): geography of distribution, the dynamics of quantitative changes, ideology]. *Moloda natsiia* [Young nation], 1, 62–74. [in Ukrainian].
  10. Isakov, P.M. (1997). Zvedena tablytsia selianskykh povstanskykh zahoniv, shcho diialy na Sumshchyni ta Chernihivshchyni [Summary table of peasant insurgent detachments operating in Sumy and Chernihiv]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], 3, 10–26. [in Ukrainian].
  11. Isakov, P.M. (1999). Prohramni dokumenty selianskykh povstanskykh zahoniv, shcho diialy na Livoberezhnii Ukraini v 1919–1921 rokakh [Program documents of peasant insurgent detachments operating on the Left Bank of Ukraine in 1919–1921]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], 3, 47–76. [in Ukrainian].
  12. Isakov, P.M. (1999). Selianskyi antykomunistychnyi povstanskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini v 1919 rotsi: zahalna kharakterystyka [Peasant anticommunist rebel movement on the Left-Bank Ukraine in 1919: general characteristics]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], 6, 157–163. [in Ukrainian].
  13. Isakov, P.M. (2001). Selianskyi povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berezen 1919 – lystopad 1921 rr.) [Peasant rebel anti-communist movement in the Left-Bank Ukraine (March 1919 – November 1921)]: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandidata istorychnykh nauk [the dissertation author's abstract for the degree of PhD of Historical Sciences]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 19. [in Ukrainian].
  14. Kornovenko, S.V. (2008). *Ahrarna polityka bilohvardiiskyykh uradiiv A. Denikina, P. Vranhelii na pidkontrolnykh yim ukrainskykh terytoriiakh (1919-1920 rr.): istoriohrafichnyi protses 1919-2000-kh rr.* [Agrarian Policy of the White Guard Governments A. Denikin, P. Wrangel on the Ukrainian Territories Under Their Control (1919–1920): Historiographical Process of 1919-2000]. Cherkasy: Ant, 238. [in Ukrainian].
  15. Kornovenko, S.V. (2009). *Bilyi rukh Pivdnia Rosii: ahrarna polityka uradiiv A. Denikina, P. Vranhelii (1919–1920 rr.)* [The White Movement of the South of Russia: Agrarian Policy of Governments by A. Denikin, P. Wrangel (1919-1920 biennium)]. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu.A. 438. [in Ukrainian].
  16. Verstiuk, V.F. (compiler) (1991). *Nestor Ivanovych Makhno: Vospomynaniya, materyaly y dokumenty* [Nestor Ivanovich Makhno: Memoirs, materials and documents]. Kyiv: Dzvin. [in Russian].
  17. Shcherbatiuk, V. (2012). *Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv: ukrainska istoriohrafiia* [Peasant rebel movement in Ukraine 1917-1921: Ukrainian historiography]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
  18. Shcherbatiuk, V.M. (2009). Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rr.: vysvitlennia u dokumentakh ta materialakh zbirkiv radianskoi doby [Peasant revolt movement in Ukraine 1917-1921: coverage of documents and materials of collections of the Soviet era]. *Hileia. Istorychni nauky* [Gilea Historical sciences], 24, 139-153. [in Ukrainian].

SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Іван Хома, к. і. н.

Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ОСТАННІ МІСЯЦІ СЛУЖБИ Є. КОНОВАЛЬЦЯ В АРМІЇ УНР

Ivan Khoma, PhD in History

Lviv Polytechnic National University, Ukraine

LAST MONTHS OF YEUVHEN KONOVALETS' SERVICE IN THE ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC

One of the key figures of the national liberation struggle of the first half of the twentieth century was Ye. Konovalets. Born in the Austro-Hungarian Empire, at a certain stage of life he gained the citizenship of the UPR, and in the absence of the Ukrainian state, he was a citizen of Lithuania. Education lawyer. The professional public figure, military, and politician. The most successful structures that he founded and managed were the Sich Riflemen, UVO and the OUN. This research concerns the completion of Ye. Konovalets' service in the UPR army in march-august 1920. The service was held in Vienna and Prague, where they attempted to organize the Ukrainian interned and prisoners of war into the military unit to continue the war against the Bolshevik Russia for the liberation of the UPR's territory.

Keywords: Ye. Konovalets, Ukrainian Riflemen in Czechoslovakia, Ukrainian military emigration.

Постановка проблеми. Однією з ключових постатей національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. є Євген Коновалець. Народжений у Австро-Угорської імперії, підданство якій мав більшу частину життя, на певному етапі життя змінив на громадянство УНР, а в умовах відсутності української держави був громадянином Литви. За освітою юрист. Професійний громадський діяч, військовий та політик. Найуспішнішими структурами, які заснував та керував ними були Січові стрільці, УВО та ОУН. Це окремі штрихи до біографії Є. Коновальця. Без ґрунтовного дослідження його діяльності багато фактів та процесів будуть позбавлені розуміння особливостей та закономірностей.

Дана наукова розробка стосується завершення служби Є. Коновальця в армії УНР. Хронологічно охоплює березень – серпень 1920 р. Несення служби проходило в еміграції в Відні та Празі, де робив спроби організувати українських інтернованих та військовополонених у військову частину для продовження війни проти більшовицької Росії за звільнення території УНР.

Досліджена проблема стосується армії УНР, української військової та політичної еміграції після завершення Української національної революції 1917 – 1921 рр., протистояння між двома державними центрами УНР та ЗУНР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії дана проблема була предметом дослідження в монографії М. Ковальчука «На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917 – 1921 рр.». Залучивши маловідомі та невідомі до недавнього часу джерела суттєво вдалось ввести в науковий обіг нові факти, що розширюють розуміння останніх місяців служби Є. Коновальця в армії УНР.

Метою статті є розкрити особливості перебування Є. Коновальця на службі в армії УНР в еміграції з березня по серпень 1920 р., що стало останніми місяцями служби.

На початку березня 1920 р. Є. Коновалець, після двох з половиною місяців перебування в таборі для інтернованих у Луцьку, отримав дозвіл на виїзд до Варшави. 5 березня, свої повноваження керівника Українського гарнізону м. Луцька, передав Р. Сушку¹.

¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum im. Tarasa Shewczenki, M/f. 92256, 878 str.

10 березня Р. Сушко вивіз всіх січових стрільців, чисельністю 160 старшин та 380 стрільців з Луцька, через Львів до Ланцута¹. Частина стрільців була включена до 6-ї Стрілецької дивізії під командуванням М. Безручка. У цій дивізії 31 березня Р. Сушка призначили командиром 16 бригади цієї дивізії. Інша частина стрільців повернулась у Галичину або переїхали до Чехословаччини.

16 березня 1920 р. Є. Коновальця було підвищено до полковника та призначено на посаду начальника бригади в Німецькому Яблонному, А. Мельника призначили військовим аташе УНР у Чехословаччині, а 1 квітня Ю. Отмарштейна призначили начальником штабу бригади².

5 квітня, за підписом В.о. голови Ради Народних Міністрів А. Лівичького, вийшла постанова про асигнування 5 млн австрійських корон для організації та утримання Української стрілецької бригади в Чехословаччині, а також перевезення її в Україну. У постанові зазначено, щоб гроші видати Є. Коновальцю³.

З Варшави Є. Коновалець виїхав до Відня. З перших листів до нього слідує, що він оселився в готелі Huberthof, за адресом Wien VIII, Josefstadter strasse, 22. А. Мельник поїхав до Праги. Окрім них, до Відня та Праги виїхали І. Даньків, Ю. Отмарштейн, Р. Дашкевич, В. Кучабський, І. Андрух, М. Матчак, Я. Чиж, В. Чорній та інші⁴. За розпорядженням А. Мельника їх було записано до військово-санітарної місії УНР⁵.

Є. Коновалець та Стрілецька рада розраховували, що їм як вихідцям з Галичини вдасться переконати командування бригади в Німецькому Яблонному про необхідність продовження війни з більшовиками. На це розраховував і С. Петлюра. На квітень 1920 р. сумніву в тому, що вдасться організувати цю бригаду не було. Табір бригади був розташований приблизно в 135 км на пн.-сх. від Праги, біля кордону з Німеччиною, та приблизно в 26 км на захід від містечка Ліберець, де розташовувалась інша частина українських військових галицької армії.

В. Бень був одним з тих представників оточення С. Петлюри, з ким через листи спілкувався Є. Коновалець. 25 квітня В. Бень інформував, що 22 квітня Польща визнала самостійність УНР, уряд УНР заключив договір з Польщею про звільнення Правобережжя від більшовиків, 6-та Стрілецька дивізія вирушила на фронт, а вони виїжджають в Україну 27 квітня. Пише, що на Великодні свята у Львові бачився з Р. Сушком та І. Даньківим, які просять надіслати інформацію та інструкцію, також згадує про УГА, яка участі в боях не брала і мабуть не буде. Окремо, відзначає, що в УГА діють більшовицькі «чрезвычайки», які контролюють старшин. Посилаючись на січового стрільця В. Соловчука, інформує, що Н. Гірняк, І. Рогульський та М. Бісик втекли з Вінниці до Ю. Тютюника. Пише, що немає інформації про М. Омеляновича-Павленка, але натомість дивізія О. Удовиченка «дійсно представляє силу»⁶.

Щодо надій, які покладались на бригаду, яку мав організувати Є. Коновалець, то В. Бень пише: «Вашу бригаду всі чекають як на спасіння. Головний отаман сказав передати Вам, щоби вжити заходів для одержання зброї для бригади і набоїв. Головний отаман пропонує по цій справі переговорити з послом Славінським*». Насамкінець, В. Бень запитав, чи отримали гроші на формування бригади, а також підвів підсумок, що «пляни дуже гарні (на майбутнє), но чи буде відвага їх перевести життя, ото вопрос!»⁷.

Вже в листі від 27 квітня В. Бень акцент уваги зосередив на інформації, що Є. Коновалець та А. Мельник «тільки заігрують», а бригади в Україну не пустять. В. Беню цю інформацію повідомив П. Лисенко. У свою чергу, В. Бень пише, що він в присутності С. Петлюри, П. Лисенка та інших заявив: «Доля Г.О. є долею Січового стрілецтва. Отаман Коновалець і отаман Мельник

¹ Вперед (1920, березень, 11). *Переїзд Січових Стрільців через Львів*.

² Тинченко, Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання*. Київ: Темпора, 213, 276, 320.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. (2006). *Документи та матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2, 613.

⁴ Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 46.

⁵ Ковальчук, М. (2010). *На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр.* Київ: Українська видавнича спілка імені Ю.Липи, 146.

⁶ Лист В. Беня. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. *Фонд Євгена Коновальця*, 307/19. Течка 6/1.

⁷ Лист В. Беня. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. *Фонд Євгена Коновальця*, 307/19. Течка 6/1.

вірять, що Г.О. має на думці одно: незалежна демократична народна республіка! І до вже переведення цієї думки в життя вони всі підуть з Г.О.»¹.

Складно однозначно дати відповідь, що стало підставою для таких розмов. У попередньому листі В. Беня немає навіть натяку на недовіру. Очевидно, що ці розмови викликала укладена між УНР та Польщею 21-24 квітня 1920 р. Варшавська угода. Мабуть це, було певним застереженням, що з огляну на долю Галичини за результатом укладеної угоди, організована з галичан бригада може не вирушити в Україну або Стрілецька рада відмовиться підтримувати головного отамана.

Відсутність бригади з Чехословаччини під командуванням Є. Коновальця, посилювала підозру про змову проти С. Петлюри. У Києві, з якого польські війська вибили 7 травня 1920 р. більшовиків, М. Курах згадує, як М. Безручко повідомив його, що Є. Коновалець налаштований скинути С. Петлюру та очолити націоналістичний рух. Також, М. Курах згадував, що в бесіді з С. Петлюрою, той звинувачував Є. Коновальця в намірах його скинути та очолити уряд².

З іншої сторони, стрілецьке середовище, що керувало 6-ю Стрілецькою дивізією, будучи переповненні емоціями повернення в Україну, особливо до Києва, ухвалили рішення готуватись до відновлення Січових стрільців. Р. Сушко закликав Є. Коновальця терміново повертатися в Україну. 4 червня М. Безручко писав Є. Коновальцю про те, що 6-та Стрілецька дивізія продовжує формуватися та в очікуванні його приїзду з бригадою³.

4 червня з Києва лист Є. Коновальцю направив і рідний брат Степан. Пише, щоб скоріше приїжджав, бо багато людей його чекає⁴.

У той час у Відні та Празі Є. Коновалець, А. Мельник та інші члени Стрілецької ради зіткнулись з новими викликами. З цього приводу, Є. Коновалець пише: «... побачили, що наші сподівання знайти сприятливі умови для праці були великим непорозумінням. Антагонізм поміж галичанами й наддніпрянцями, що постав після грудневої угоди Української Народної Республіки з Польщею та поглибшав після квітневої угоди, нагадував настрої на Наддніпрянщині після переходу Галицької Армії до Денікіна. Тільки тепер галичани обвинувачували наддніпрянців...»⁵.

Стрілецьку раду не оминули різного характеру підозри та звинувачення в зраді. Оточення Є. Петрушевича вважало їх наддніпрянцями, а наддніпрянські військові та політичні кола галичанами. Зі слів Є. Коновальця «наддніпрянські кола, що були приклонниками польсько-української згоди, включно з Головним Отаманом, почали дивитися на нас скося закидаючи нам, що ми ставимось дуже негативно до польсько-українських залицянь». Тоді, як керівництво ЗУНР вважали, що Є. Коновалець та його оточення є «... польськими запроданцями й що Українську Бригаду хочемо передати в руки поляків»⁶.

Є. Коновалець та А. Мельник не вважали С. Петлюру зрадником. Про, це коротко йдеться у повідомленні А. Мельника, до Є. Коновальця 28 травня 1920 р., яке він передав з Праги у Відень через директора Українського пресового бюро у Відні О. Куцака. А. Мельник інформує про підписану секретарем закордонної делегації УПСР О. Жуковським декларацію, де йшлося про Головного отамана, як зрадника і потребу в його усуненні⁷.

З повідомлення А. Мельника також слідує, що робота, яка дала б можливість приступити до командування Українською бригадою в Німецькому Яблонному продовжувалась. Також А. Мельник підняв питання про фінансування участі осередку «Сокола» при бригаді в VII-му «Всесокольському здвизі», який мав пройти в Празі в 20-х числах червня 1920 р. А. Мельник писав Є. Коновальцю: «Якщо я завтра 29 мая не буду мати конкретні відповіді про фінансування сокольського злету, комітет в неділю буде змушений віднести до Чехів з відмовою.

¹ Лист В. Беня. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, 307/19. Течка 6/2.

² Ковальчук, М. (2010). *На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917-1921 рр.* Київ: Українська видавнича спілка імені Ю.Липи, 143-145.

³ Там само, 143-144.

⁴ Лист С. Коновальця. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця*, 307/19. Течка 18/1.

⁵ Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 46.

⁶ Там само, 46-47.

⁷ Лист А. Мельника. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 13/14.

Лишає всего лише 20 днів і тим самим так чи інакше справа упадає». А. Мельник просив Є. Коновальця 29 травня о 11 год чекати в готелі, де мешкає, його телефонного дзвінка¹.

29 травня, після телефонної розмови, А. Мельник відправив Є. Коновальцю ще одне повідомлення: «Зробіть все можливе, щоби добути гроші на фінансування злету сокільського. Я не представляю собі погубних наслідків, що понесе за собою відмова наша участі. Тому прийміть всі міри»².

Відомо, що через брак фінансування, товариство «Сокіл» Української бригади участі в «Всесокільському здвизі» не взяло. Старанням І. Боберського було забезпечено присутність тільки представників від українського сокільського руху під керівництвом С. Смаль-Стоцького³.

Попри різні спроби наблизитись до бригади, Є. Коновальцю не вдається замінити діючого командира бригада А. Вариводу. Хоча бригада, в той час, себе позиціонувала частиною армії УНР, але негативно сприймала військово-політичний союз з Польщею⁴.

Є. Коновалець у своїх спогадах, не оминув увагою обставини, що склались навколо формування бригади станом на кінець квітня – травень 1920 р. Пише, що президент Є. Петрушевич покладав на неї великі надії, як на «військо Східної Галичини» і нізачо не хотів зрікатися свого впливу на неї. У самій бригаді думка про переїзд в Україну, як взагалі про виїзд з Чехословаччини, була дуже непопулярною. Влада Чехословаччини також не погоджувала виїзд бригади, вимагаючи узгодження з Польщею. Поразка спільних польсько-українських військ у війні з більшовицькою Росією, за словами Є. Коновальця, «... зробили наш плян неактуальним. Ми рішили його ліквідувати»⁵.

Отже, в такій системі відносин українського еміграційного середовища квітня – червня 1920 р. проходила діяльність Є. Коновальця та команди Стрілецької ради в Празі та Відні. Варшавська угода, яка суттєво поглибить протистояння між політичним проводом УНР та ЗУНР, позбавить можливості Є. Коновальця, А. Мельника та інших членів Стрілецької ради сформувати нове військове з'єднання української армії та приступити до виконання бойових завдань на окупованій більшовиками УНР.

Одночасно Є. Коновалець у Відні, окрім пошуку допомоги у встановленні контактів з інтернованими УГА в Німецькому Яблонному, пробує до формування нового військового з'єднання залучити полонених українців, що перебували в різних європейських державах. По залученню українських полонених в Італії контактував з українським дипломатичним представником у Італії В. Бандрівським. 16 травня 1920 р. В. Бандрівський, який приїхав до Відня і не застав, у той час, Є. Коновальця, повідомляє, що «не знаю нічого про се (докладно ні про реальні основи, на яких сі плани побудовані, ні про способи якими їх хочеш зреалізувати, ні про політплатформу, з якою твою акцію задумуєш зв'язати». Однак, пише, може допомогти в трьох напрямках: поїхати Є. Коновальцю до Італії; поцікавитись у відповідних людей цим питанням; спробувати самостійно вивчити це питання. Якщо така допомога цікавить, то просить Є. Коновальця повідомити⁶.

14 червня І. Андрух, член Стрілецької ради, спробував розвіяти ілюзії з приводу залучення військовополонених українців, більшість з яких перебувала в Німеччині та Італії, до формування нового військового з'єднання української армії для ведення війни з більшовиками. І. Андрух зауважує, що Є. Коновалець не орієнтується в настроях та політичних переконаннях військовополонених. Вважає, що навіть полонені галичани, що намучились у польських таборах, готові заради помсти продовжувати воювати з поляками, але не з більшовиками, яких вони можуть розглядати союзниками, але не ворогами. Навіть, якщо вдасться переконати, що воювати проти

¹ Лист А. Мельника. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 13/14.

² Лист А. Мельника. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 13/2.

³ Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Прага, 273.

⁴ Заява української бригади в Чехії (1920), Вперед. 25 травня, 2; Укр. бригада в Нім. Яблоннім (1920), Громадська думка. 24 травня, 1.

⁵ Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 47.

⁶ Лист В. Бандрівського. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 14/1.

поляків можна буде тоді, коли сформується сильна армія на території УНР, то достатньо відредагованої відозви чи одного агітатора, щоб вся проведена робота була знівельована. Тому радить не марнувати на це час¹. На початку липня 1920 р. І. Андрух перебував у Кошиці серед інтернованих двох українських армій. У місті та околицях перебувало багато колишніх січових стрільців².

Після успішного контрнаступу армії більшовицької Росії проти союзних польсько-українських військ, просування Правобережною Україною, Є. Коновальцю надійшла аналітична довідка «Положення на Наддніпрянщині і в Галичині». Довідка, автор якої не вказав свого прізвища, написана 25 червня у Львові, завершується такими словами: «Петлюру ніщо вже не врятує. Найкраще було б, коли б він зрегнував (відмовився від посади), а на його місце прийшов хтось більш авторитетний, котрий міг би числити на послух і жертвенність мас; Українська бригада в Чехо-Словаччині, перевезена на Наддніпрянщину, мало спричинилась би до скріплення збройної сили, а нам випав би з рук важкий атут (козир) у хвилі перевороту. Тому найкраще бригади не рухати, а підождати на дальший розвиток подій». Йшлося про те, що коли Червона армія вступить у Галичину, туди повинна зайти і Українська бригада, можливо навіть під червоним прапором, для захисту «прав українського народу та взяти в оборону нашу інтелігенцію, котра буде переслідувана і за “зраду” Галицької армії і за свою “контрреволюційність”». Це треба буде зробити тому, що галицька інтелігенція та селянські маси серйозно думають про спасіння від поляків при допомозі більшовиків. На переконання автора довідки, такий напрям політичної орієнтації формує середовище Є. Петрушевича у Відні, яке відірване від життя і не знає, що таке більшовизм³.

Приблизно в той же час, Є. Коновалець отримав лист зі Львова від сотника УГА Р. Стельмахіва. Лист написано 26 червня. Р. Стельмахів посилаючись на знайомство, ще «від цюці Адамкової», висловлює намір «розказати про всі настрої, ферменти та навіть події, щоб могли тим легше виробити собі лінію якою Вам ступати». Шкодує, що не мав змоги побачитись з Є. Коновальцем коли той був у Львові, однак не вказує коли точно це було. Інформує, хто у Львові з українців підтримував, те, що відбувалось на території України. Однак, останні події в Україні є фатальними для С. Петлюри і уряду. Відзначає, що Омелянович-Павленко, який би мав мати сильнішу армію чим поляки, «не той чоловік, на якого жде Україна. Він добряга, та без стратегії, ініціативи і ширшого світогляду». Щодо інтернованих українців у Чехословаччині пише, що «шкода видавати на Україну, бо прийде зима, то тиф і зимно, знову з'їдять його (військо – І.Х.)». Цю думку підкріплює, тим, що більшовицькі війська перейшли в контрнаступ проти польсько-українських військ. У цій ситуації, необхідно зберегти якусь частину і вичекати час. Звернув увагу Є. Коновальця на його спроби очолити українські військові сили в Чехословаччині: «Чому, Ви пане Геню до переговорів із бригадою Вариводи не пішлете якого галичанина. Ви ж рахуетесь з галичан за наддніпрянця. Ужійте до того якого мудрого галицького старшину, який знає галицьку психіку то справа піде добре». Одночасно закликав, «Ви, пане Генко, вдартися в груди і скажіть собі, що Ви також ту завинили бо припустили дві нагоди, щоб справу повести добре. Раз Ви не пішли з СС на Львів, щоб створити собі вікно до Європи, і мали б базу, з якою би можна було вести всі операції і роздобувати односторої, а друге Ви могли тих спереляканих поляків давно задусити і Україну звільнити від фантастично-акробатичних штук, а не зробили сего ...»⁴.

Інформація про військову ситуацію на території УНР та в Галичині, нереалізовані зусилля очолити бригаду в Німецькому Яблонному, настрої українських полонених та інтернованих у таборах, а також ряд інших питань, потребували підведення підсумків та визначення, що робити далі? Фактично Є. Коновалець та січові стрільці, що перебували в Празі та Відні були виключені з військово-політичного процесу. Складається враження, що командування армії УНР на них вже не розраховувало.

¹ Ковальчук, М. (2010). *На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр.* Київ: Українська видавнича спілка імені Ю.Липи, 146-147.

² Лист М.Талпаша. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 5/1.

³ Звідомлення про військово-політичну ситуацію в Україні у червні 1920 р. (2007). *Військово-історичний альманах*, 2, 136-141.

⁴ Лист Р. Стельмахіва. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 34/1.

У зв'язку з цим, на початку липня Є. Коновалець з Відня їде до Праги, де проживали та працювали А. Мельник, М. Матчак, Я. Чиж, В. Кучабський та інші січові стрільці. Січовий стрілець М. Талпаш, який перебував у Кошицях, 5 липня надіслав Є. Коновальцю лист у Прагу на адресу української місії. Повідомляє, що «всі наші, які є в Кошицях та околиці сподіваються втекти в Галичину ... но сам Андрух каже мені тут остати поки і мати з Вами зв'язок»¹.

У Празі в липні 1920 р. відбулось засідання Стрілецької ради, на якому зі слів Є. Коновальця «після з'ясування безкорисності й безцільності дальшого перебування за кордоном, рішили ми закликати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину. Після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати Січово-Стрілецька Організація. Старшини Січових Стрільців, що були за кордоном, здебільшого роз'їхалися, – одні на Наддніпрянщину, інші до Галичини. Там стали вони такими самими громадянами, як усі інші. Кожний з них вступив до тієї групи чи партії, що краще відповідала його особистим переконанням»².

Точна дата засідання Стрілецької ради не відома. З фото, що подано в матеріалі З. Книша до книги «Євген Коновалець та його доба» слідує, що участь у засіданні брали Є. Коновалець, І. Андрух, М. Матчак, Я. Чиж, І. Чмола та В. Кучабський³. І. Андрух, який перебував у Кошицях, прибув на засідання. Однак, відсутній А. Мельник, який працював у місії УНР у Празі, а також був членом ревізійної комісії «Українського клубу»⁴. Можливо засідання Стрілецької ради відбулось у час відрядження А. Мельника до Берліна. Про повернення з якого він інформував Є. Коновальця 21 липня, який ще був у Празі⁵.

2-3 серпня 1920 р. в Празі в ширшому колі українських військових середовищ відбувся «З'їзд відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном». Серед присутніх були представники Української бригади з табору в Німецькому Яблонному (не офіційно), Українського союзу старшин у Відні, Українського клубу в Празі, українських військових робітничих сотень на Закарпатті, української еміграції в США та інші⁶. Можливо засідання Стрілецької ради відбулось у час відрядження А. Мельника до Берліна. Про повернення з якого він інформував Є. Коновальця 21 липня, який ще був у Празі.

2-3 серпня 1920 р. в Празі в ширшому колі українських військових середовищ відбувся «З'їзд відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном». Серед присутніх були представники Української бригади з табору в Німецькому Яблонному (не офіційно), Українського союзу старшин у Відні, Українського клубу в Празі, українських військових робітничих сотень на Закарпатті, української еміграції в США та інші. За результатом роботи, з'їзд ухвалив: 1. З'їзд стоїть на позиції повної соборності та самостійності України, без різниці, в яку соціальну та політичну форму переросте самостійність; 2. З'їзд стверджує, що сучасне катастрофічне становище є наслідком нестійкості, хитання, суперечностей із гаслами щодо самостійності та соборності, а також існування трьох українських урядів (УНР, ЗУНР та УСРР – І.Х.); 3. З'їзд вважає вказаним не чинити мілітарного спротиву з'єднанню українських земель, яке зараз наспіває через більшовицький наступ, та одночасно закликає всіх старшин і стрільців української армії до подальшої послідовної боротьби за самостійність України; 4. З'їзд вважає за необхідне зберегти в організованій формі наявні за межами України військові частини та об'єднати їх ідейно між собою на засадах самостійності та соборності; 5. Закликати стрільців та старшин, щоб вони по можливості виїжджали на Україну для зміцнення організаційних сил необхідних боротьбі за самостійність та соборність; 6. З'їзд обрав комісію для створення військового комітету, який мав б очолити провід над усіма частинами і організаціями за кордоном; 7. З'їзд визнає Український союз старшин потрібною організацією, професійною, але рекомендує змінити назву та статут, щоб членами могли ставати не тільки старшини; 8. З'їзд доручає Українському союзу старшин відстоювати необхідність

¹ Лист М. Талпаша. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 5/1.

² Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 47.

³ Книш, З. (1974), *Начальна команда УВО у Львові. Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 290.

⁴ Громадська думка (1920, липень, 15). *Вісти з еміграції*, 2.

⁵ Лист А. Мельника. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). *Архіви. Фонд Євгена Коновальця* 307/19. Течка 13/3.

⁶ Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 48; Громадська думка (1920, серпень, 16). *Військовий з'їзд в Празі*, 1.

підтримки та допомоги українським воякам перед урядами УНР та ЗУНР. До комісії були включені Т. Рожанківський, Я. Чиж та П. Меркун¹.

Після з'їзду один з членів Стрілецької ради виїхав до С. Петлюри з пропозицією звільнити українську армію від «її незавидної ролі оборони Галичини для Польщі та заховати Армію, що боролася на правому крилі польського фронту, у Карпати й таким робом ухилитися тимчасово від дальшої боротьби проти большевиків». Вони розраховували, що більшовики після перемоги над Польщею стали б загрозою для Антанти. Це започаткувало б організацію фронту проти більшовиків. Тоді і б звернули увагу на українські військові сили, яким не хотіли допомагати. Українська армія стала б частиною великого антибільшовицького фронту. С. Петлюра не підтримав цю пропозицію².

Оцінку цій ініціативі дав дослідник М. Ковальчук. На його думку, перспектива успішної реалізації даного плану виглядає сумнівною. По-перше, відступ української армії в Карпати навряд чи зміг би суттєво вплинути на становище на фронті. По-друге, польське командування було добре поінформоване військовою розвідкою про те, що старшини і вояки армії УНР не відчували особливого пієтету до своїх союзників. Тому, з серпня 1920 р. деякі польські воєначальники і представники цивільної адміністрації постійно очікували «зради» з боку армії УНР й готувалися до такого розвитку подій. По-третє, умови прикарпатського регіону були не надто сприятливими для довготривалої оборони проти будь-якого противника. По-четверте, армія УНР могла б деякий час протриматися в карпатському регіоні. Адже, відносини між українськими військовими і галицьким населенням були в цей час далеко не найкращими.

Швидше за все, саме в серпні 1920 р. Є. Коновалець розірвав відносини з урядом УНР. Про це він доповідав на засіданні Стрілецької ради 11 вересня 1921 р. У протоколі записано: «Коли Українські війська, переступили Збруч, боронили Галичину перед большевиками для поляків – запротестовано супроти цього перед урядом УНР і зірвано зносини»³.

Дистанціювання від уряду УНР, фактично означало вихід із складу армії УНР. У жовтні 1920 р. Є. Коновалець пішов у довготривалу відпустку⁴, після якої вже до армії не повернувся. З серпня його подальша боротьба за відродження української державності носить політичний характер.

References:

1. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum im. Tarasa Shevchenki [National Library in Warsaw, Archives of Taras Shevchenko], *M/f. 92256*, 878 str. [in Polish].
2. *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Lystopad 1918-lystopad 1920 pp.* [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. november 1918-november 1920] (2006). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 2. [in Ukrainian].
3. Hromadska dumka (1920, May, 24). *Zaiava ukrainiskoi bryhady v Chekhii* [Statement of the Ukrainian Brigade in the Czech Republic], 1. [in Ukrainian].
4. Knysh Z. (1974), *Nachalna komanda UVO u Lvovi* [The main UWO team in Lviv]. Yevhen Konovalets ta yoho doba. Munich, 290. [in Ukrainian].
5. Konovalets, Ye. (2002). *Prychynky do istorii ukrainiskoi revoliutsii* [Cause to the history of the Ukrainian revolution]. Lviv: Nova khvyliia. [in Ukrainian].
6. Kucheruk, O. (2002). *Protokol zasidannia Striletskoi rady 10-12 veresnia 1921* [Minutes of the meeting of the Striletskoi rady on 10-12 september 1921]. *Voienna istoriia*. № 1, 138. [in Ukrainian].
7. Lyst A. Melnyk. *Oseredok ukrainiskoi kultury i osvity* (Vinnipeh, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter A. Melnyk. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalets Foundation] 307/19. *Techka* 13/14. [in Ukrainian].
8. Lyst M. Talpasha. *Oseredok ukrainiskoi kultury i osvity* (Vinnipeh, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter M. Talpash. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalets Foundation] 307/19. *Techka* 5/1. [in Ukrainian].

¹ Ухвала «З'їзду відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном». Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 47/1.

² Коновалець, Є. (2002). *Причинки до історії української революції*. Львів: Нова хвиля, 48.

³ Кучерук, О. (2002). Протокол засідання Стрілецької ради 10-12 вересня 1921. *Воєнна історія*, 1, 138.

⁴ Тинченко, Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання*. Київ: Темпора, 213.

9. Lyst R. Stelmakhiva. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter R. Stelmakhiv. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalts Foundation] 307/19. Techka 34/1. [in Ukrainian].
10. Lyst S. Konovaltsia. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter S. Konovalts. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalts Foundation] 307/19. Techka 18/1. [in Ukrainian].
11. Lyst V. Bandrivskoho. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter V. Bandrivskiy. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalts Foundation] 307/19. Techka 14/1. [in Ukrainian].
12. Lyst V. Benia. Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Letter B. Ben. The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalts Foundation] 307/19. Techka 6/1. [in Ukrainian].
13. Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy* [Ukrainian emigration: cultural work of Ukrainian emigration between two world wars]. Praha. [in Ukrainian].
14. Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917 – 1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917 – 1921)]: Naukove vydannia*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
15. Ukhvala «Z'izdu vidporuchnykiv ukrainskykh viiskovykh chastyn i orhanizatsii za kordonom». Oseredok ukrainskoi kultury i osvity (Vinnipeg, Kanada). *Arkhivy. Fond Yevhena Konovaltsia* [Decision of the "Congress of Representatives of Ukrainian Military Parts and Organizations Abroad". The Ukrainian Culture and Education Center (Winnipeg, Canada). Archives Yevhen Konovalts Foundation] № 307/19. Techka 47/1. [in Ukrainian].
16. Viiskovo-istorychnyi almanakh (2007). *Zvidomlennia pro viiskovo-politychnu sytuatsiiu v Ukraini u chervni 1920 r.* [Report on the military-political situation in Ukraine in June 1920], 2, 136-141. [in Ukrainian].
17. Visty z emihratsii [The news about emigration] (1920), *Hromadska dumka*. 15 lypnia, S. 2. [in Ukrainian].
18. Vpered (1920, March). *Pereizd Sichovykh Striltsiv cherez Lviv* [Crossing the Sichovykh Striltsiv through Lviv]. [in Ukrainian].

Онисія Євсюкова

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА КООПЕРАЦІЯ м. ХАРКОВА В УМОВАХ ЗГОРТАННЯ НЕПУ

Onysiia Yevsiukova

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

THE COOPERATION OF KHARKIV HANDICRAFT INDUSTRY UNDER THE CONDITIONS OF THE NEW ECONOMIC POLICY CURTAILMENT

In the article the cooperation of Kharkiv artisan production under the curtailment of the New Economic Policy is explored. The cooperative sector of handicraft production in Kharkiv during the years of the NEP made a significant contribution to the development of industrial production. Cooperatives also helped to fill the market with the goods of mass consumption and helped to reduce unemployment. However, the Soviet authorities creating favorable conditions for the development of artisan cooperation tried to establish a comprehensive control over handicraft cooperatives. Under pressure from the state, cooperative associations gradually lost all the key features of corporate identity. The cooperation was a component of a market economy, hence, in the conditions of a totalitarian state, it lost all the features of cooperative activity, then was privatized and eroded.

Keywords: handicraft cooperation, NEP, handicraft, handicraft industry, Kharkiv.

Постановка проблеми. Кустарно-реміснича промисловість Харкова в роки непу займала помітне місце у розвитку промислового виробництва міста. В умовах товарного голоду кооперативні товариства сприяли наповненню внутрішнього ринку необхідними товарами та послаблювали гостру проблему безробіття. Проте починаючи з другої половини 1920-х років, в умовах зламу непу посилювався тиск на кооперативні організації. Домінування ідеологічних догм над економічною доцільністю вели до руйнації системи кооперації. Кустарно-ремісничі кооперативи міста втрачали свої первинні ознаки і перетворювались на додаток до радянської адміністративно-командної системи управління.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографія проблеми представлена роботами сучасників непу С. Зарудного¹, Д. Каплана², Є. Бурштейна³. У сучасній історіографії вагомий внесок у дослідження кооперованого сектору дрібного виробництва зробили Л. Нізова⁴, В. Бутенко⁵, В. Олянич⁶. Проте вивчення кустарно-ремісничої кооперації Харкова в умовах згорання непу, належить до числа маловивчених питань яке залишається актуальним, оскільки не отримало спеціальної уваги дослідників.

Мета дослідження. Метою статті є вивчення особливостей розвитку кустарно-ремісничої кооперації Харкова в умовах згорання непу у період з 1925–1929 рр.

¹ Зарудний, С. (1927). Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР*. Харків, 1-30.

² Каплан, Д.А. (1922). *Кустарная промышленность Украины*. Харьков, 10.

³ Бурштейн, Е. (1926). Кооперативная промышленность на Украине. *Местная промышленность и торговля*. 6–8, 119–122

⁴ Нізова, Л.В. (2001). *Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УСРР (20-30-ті рр.)*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 168.

⁵ Бутенко, В.І. (1992) Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921 – 1928). *Історія: збірник наукових праць*. Харків: держ. університет, 26, 3–10.

⁶ Олянич, В.В. (2011) Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. XX ст. *Вісник ХНУ*, Харків: національн. університет, 939 (14), 65-70.

Виклад основного матеріалу. Від самого початку проголошення непу більшовики приділяли значну увагу кустарно-ремісничій промисловості і заявляли про необхідність підтримки та всебічного розвитку галузі. Проте дозволивши розвиток кустарного виробництва держава підводила дрібних виробників до необхідності залучення до радянської кооперативної системи. Подальший розвиток дрібного виробництва розглядався через всеохоплююче кооперування кустарів та ремісників. Саме кооперовані дрібні виробники отримували максимум пільг від держави і це сприяло зростанню їх числа у Харкові.

У другій половині 1920-х рр. було проголошено курс на індустріалізацію що призвело до поступового посилення тиску на кооперований сектор. Більшість заходів радянської влади були зорієнтовані на зміцнення зв'язку державних органів з кооперативними організаціями в питанні постачання, планування та реалізації готової продукції. Посилювались адміністративно-командні методи управління.

Не дивлячись на офіційну державну політику підтримки кустарного виробництва, і особливо кооперованого сектору, дрібні виробники зазнавали багато проблем. Зокрема, незважаючи на існування низки циркулярів Народного комісаріату фінансів про податкові пільги, дуже часто кустарі та ремісники їх не отримували. Співробітники фінорганів виявляли упереджене ставлення і тлумачили на свій розсуд постанови та циркуляри¹. Мали місце випадки коли окремі податкові дільниці Харкова по-різному підходили до цього питання.

А складність у визначенні прибутковості та оподаткування кустарів призводила до частих непорозумінь та конфліктів між кустарями та фінробітниками².

Усупереч чинному податковому законодавству, місцеві податківці розглядали кустарів під кутом підприємців, на яких потрібно було тиснути. Все це не сприяло розвитку кустарного виробництва. Робітники кустарної кооперації постійно скаржилися на недосконалість законодавства³.

Попри підтримку з боку радянської влади кустарі залишалися в нерівному правовому становищі. Зокрема харківським кустарям відмовляли у членстві у Будівничій житлово-комунальній кооперації на підставі того що членами кооперативу могли бути лише робітники або службовці⁴.

Дуже часто харківські податківці підходили до питання оподаткування формально. Так при оподаткуванні 1927 р. порівняльним податком трьох іграшкових магазинів товариства «Наука і забава», обрахування було проведено на підставі обігів минулого року. При цьому зовсім не враховувались особливості обігів поточного року⁵. Це ставило товариство в скрутне фінансове становище. Окрім цього, нерідко кустарям Харківської спілки кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» (далі ХКС) доводилося сплачувати надзвичайно високу орендну платню, яка лягала важким тягарем на плечі товариства⁶.

Ще однією проблемою було ціноутворення і конкурентоспроможність продукції кооперованого сектору. Ціни на продукцію масового виробництва кооперованої кустпромисловості в середньому були на 10 % вище за аналогічні товари, вироблені держпромисловістю. Більш висока ціна пояснювалась недостатнім забезпеченням сировиною, нестачею або застарілістю устаткування, великими витратами по виробництву та по оплатою високих ставок кредиту⁷.

Окремим болючим питанням була проблема реєстрації на Харківській Біржі праці. Згідно існуючих правил, Біржа праці реєструвала тільки тих безробітних, які працювали за наймом і відмовляла реєструвати членів кооперативів⁸. Тому залишаючи артіль, робітники позбавлялись права надалі працевлаштовуватись взагалі через те що Біржа праці відмовляла їм у реєстрації.

Протягом усього періоду непу залишались складними житлові умови харківських кустарів. Так згідно даних юридичної консультації при ХКС, більшість звернень кустарів та ремісників

¹ Ларин, Ю. (1927). *Частный капитал в СССР*. Москва; Ленинград, 201.

² Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 6 арк.

³ Зарудний, С. (1927). Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: зб. ст.* Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 27.

⁴ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 168 арк.

⁵ Там само, 277 арк.

⁶ Там само, 355 арк.

⁷ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.153, 26 арк.

⁸ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.1383, 45 арк.

стосувалась саме житлово-квартирних питань. Зокрема з 188 юридичних порад наданих за два місяці 1925 р. – 106 (або 64%) стосувались житлового права, решта – проблем оподаткування¹. Ця тенденція зберігалась. Так за період з 1 жовтня 1925 р. по 1 жовтня 1926 р. 50% або 359 звернень за юридичною допомогою стосувались саме суперечностей житлового права². Більшість товаропродуцентів проживала у надзвичайно складних умовах. Дрібних виробників не приймали у члени житлової кооперації, а відповідно, вони не мали змоги отримувати за чергою житлову площу, яка звільнялась. Їх навіть могли виселити без надання рівнозначної квартири³. І лише з 1926 р. кустарів почали прирівнювати до робітничої верстви населення у житловому питанні⁴. Проте квартирне питання не втратило своєї гостроти. Закон про квартирну платню а також обов'язкові постанови Харківського виконкому зовсім не передбачала кустарів. Тому кожна домоуправа на свій розсуд підходила до питання оплати за житлову площу для кооперованих кустарів. Часто оподаткування сягало від 1–3 крб за квадратний сажень, що породжувало ряд судових процесів⁵.

Прибутковий податок був ще однією проблемою для кустарів. Згідно існуючого законодавства про прибутково-майновий податок, кооперовані кустарі прирівнювались до категорії «А» – до службовців та робітників, які були звільнені від сплати цього податку. Проте кожна податкова дільниця підходила до цього питання на свій лад, що викликало значні непорозуміння. Результатом такого становища було те що члени одного кооперативного товариства, проживаючи в різних районах Харкова могли по-різному оподатковуватись⁶.

А отже, незважаючи на низку законодавчих актів та постанов, які повинні були звільняти або полегшувати тягар оподаткування, місцеві органи влади упереджено ставились до дрібних виробників. Дуже часто кустарів та ремісників прирівнювали до приватників. Все це ускладнювало роботу артілей і вело до розладу їх виробничої діяльності.

Надзвичайно болючим протягом всього періоду непу було питання професійної освіти дрібних виробників. Діти кустарів та ремісників не мали змоги реєструватись на Біржі праці що було обумовлено постановами Народного комісаріату праці від 30 березня 1927 р. – реєстрації на Біржі праці підлягали лише діти робітників та службовців. Відповідно діти кустарів не могли поступати на навчання до кустарів, артілей та на підприємства.

Не дивлячись на всі зусилля більшовиків, темпи розвитку української кооперації залишались незначними – 25% від загального числа 525 тис кустарів по УСРР. Тому щоб форсувати втягнення дрібних виробників до системи кооперації, влада почала застосовувати «колективізаторські» методи репресії, чистки, ліквідації «диких артілей» тощо⁷. Все це підштовхувало дрібних товаропродуцентів пристосовуватись до нових умов. Вступати до кооперації, згорнути виробництво або долучатись до тіньового сектору виробництва. В цілому друга половина 1920-х років була позначена зростанням тиску щодо дрібних виробників. Подальша реорганізація кустарно-промислової кооперації була можлива через перетворення кооперативів у великі кооперативні фабрики та заводи за типом державних підприємств.

Недосконалість радянської податкової системи, надання пільг кооперованим кустарям, непорозуміння та упередженість у питаннях оподаткування сприяли формуванню тіньового сектора, який з середини 1920-х років набув у Харкові масового характеру. Починаючи з 1921–1922 років у великій кількості почали з'являтися «псевдокооперативи», «псевдотовариства», «псевдоартілі», які широко застосовуючи найману працю, намагались це приховати від державних органів, щоб уникнути сплати коштів на соціальні відрахування. Мали місце такі форми прихованого виробництва як «надомництво» або «квартирництво» – система роботи на дому. Така форма зайнятості давала можливість підприємцям уникати трудове законодавство, не враховувати вимоги профспілок та зменшувати накладні витрати. Через високий рівень безробіття ці форми

¹ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 76 арк.

² Там само, 136 арк.

³ Там само, 7 арк.

⁴ Там само, 34 арк.

⁵ Там само, 136 арк.

⁶ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 136 арк.

⁷ Гладкий, С.О. (2010). Правовий статус промислових кооперативів за законодавством УСРР 1920-х років. *Часопис Київського університету права*, 2, 16.

прихованого виробництва охоплювали значну кількість кустарів. Особливого поширення тіньове виробництво набуло в кравецькій (швейній), шкіряно-хутровій, гончарній та інших галузях промисловості.

Зокрема у грудні 1926 р. президія Комітету сприяння кустарної промисловості та кустарної кооперації звернулась до Окрпрокуратури та Окрсуду з проханням звернути увагу на зловживання та безгосподарність у кооперованому секторі дрібного виробництва Харкова. При цьому голова комітету Машинко, зазначав, що після надання пільг кустарній кооперації до виробничих об'єднань «ввійшли елементи, що до цього часу не мали ніякого відношення до кооперації». Також спостерігалось збільшення випадків лжекооперації, зловживань та безгосподарності¹.

Значні масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничій промисловості вимусли більшовиків поставити завдання обстеження всіх кустарно-ремісничих кооперативів з метою виявлення «псевдокооперації». Реалізація поставленої мети покладалась на місцеві владні органи, фінспекцію праці та робітничо-селянську інспекцію. Перевірка діяльності кооперативних товариств виявила значний розмах тіньового виробництва. Були порушені судові справи по звинуваченням у зловживаннях проти низки артіль. Це такі артілі як «Деревообробщик» (деревообробне виробництво, 179 членів), «Кустар-Будівник» (ремонтно-будівельне виробництво, 55), «Ідеал» (харчо-смакове, 44), «Сапожник» (шкіряне виробництво, 31), «Головний убір» (кравецьке та шапкапне, 6), «Девіз» (харчо-смакове, 18), «Кондітер» (харчо-смакове, 8) тощо². Як правило такі перевірки призводили до призупинення, а згодом – ліквідації артіль.

У другій половині 1920-х років влада почала ініціювати регулярні ревізійні обстеження кооперативів. Серед основних недоліків були такі: невідповідальність кооперативним принципам взаємовідносин членів артілі з правлінням (випадки прийому та звільнення членів без загальних зборів, родинні зв'язки тощо), недостатня діяльність контрольних органів (ревізійні комісії та контрольні ради не користувалися авторитетом серед членів кооперативів), спрямованість діяльності правління винятково на господарчу роботу та ігнорування організаційних та громадських питань. Причому переважна більшість кооперативів Харкова мали явні ознаки лжекооперативності. Згідно ревізійних обстежень 1926 р. до найчастіших випадків зловживань належали спекуляція (здебільшого перепродаж сировини), застосування приватного капіталу на лихварських умовах тощо³. Але під час перевірки роботи кооперативних об'єднань головна увага ревізійних органів зосереджувалась не стільки на фінансовій діяльності, як на соціальному складі учасників⁴. А отже для радянської влади ідеологічні переконання продовжували відігравати вирішальне значення усупереч економічній доцільності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Кооперований сектор кустарно-ремісничого виробництва Харкова зробив помітний внесок у промислове виробництво другої половини 1920-х рр. Діяльність промислових кооперативів сприяла насиченню ринку необхідними товарами та послаблювала проблему безробіття. Створюючи сприятливі умови для кооперації, органи радянської влади ставили за мету кооперувати дрібних виробників з метою поступового втягування в планову економіку країни. В процесі впровадження курсу індустріалізації змінювалося ставлення партійно-державного керівництва до кооперованого сектору, який повинен був перетворитись на додаток до адміністративно-командної системи управління. Домінування ідеологічних догм над економічною доцільністю мали руйнівні наслідки для кустарно-ремісничої кооперації. Кустарно-ремісниче виробництво, з точки зору більшовиків не мало місця в майбутньому економічному розвитку країни. У гонитві за кількісними показниками кооперативні організації створювались без урахування економічної кон'юнктури.

Адміністративно-командні методи управління кустарно-ремісничим сектором промисловості призвели до зменшення частки дрібного виробництва та зниження матеріальної зацікавленості працівників кооперативів. Все це сприяло зменшенню продуктивності виробництва і вело до зростання дефіциту товарів широкого вжитку та розгортання тіньового виробництва. Наприкінці непу кооперативні об'єднання втрачали всі кооперативні ознаки, фактично були одержавлені або знищені.

¹ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 186 арк.

² Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 231, 457 арк.

³ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.2, спр.442, 1 арк.

⁴ Державний архів Харківської області, ф.845, оп.3, спр.904, 136 арк.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. 845, op. 2, spr. 442*. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. 845, op. 3, spr. 153*. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. 845, op. 3, spr. 904*. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archive of Kharkiv Region], *f. 845, op. 3, spr. 1383*. [in Ukrainian].
5. Hladkyy, S.O. (2010). Pravovyy status promyslovykh kooperatyviv za zakonodavstvom USRR 1920-kh rokiv [Legal status of industrial cooperatives according to the legislation of the USSR of the 1920s]. *Chasopys Kyiv's'koho universytetu prava*, 2, 14-17. [in Ukrainian].
6. Larin, Y. (1927). *Chastnyy kapital v SSSR*. [Private capital in the USSR]. Moskow; Leningrad. [in Russian].
7. Zarudnyy, S. (1927). Kustarna promyslovist': (Mynule y suchasne). [Handicraft industry: (Past and present)]. *Kustarna promyslovist' ta kustarno-promyslova kooperatsiya USRR: zb. st. Kharkiv: Literaturna drukarnya knyhopilky*. [Handicraft industry and industrial-industrial cooperation of the Ukrainian SSR: collection of art. Kharkiv: Literary Printing House of the Book Union], 1–30. [in Ukrainian].

HISTORY OF CULTURE

Oleksandr Bezruchko, Doctor of Arts

Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine

DOVZHENKO'S LECTURES IN THE MOSCOW STATE INSTITUTE OF CINEMATOGRAPHY

In this article, two little-known lectures of 1932 of the genius Ukrainian film director and script writer Oleksandr P. Dovzhenko in the Moscow State Institute of Cinematography (Higher State Institute of Cinematography, All-Union State Institute of Cinematography, now the All-Russian State University of Cinematography named after S.A. Gerasimov) were investigated and analysed; the reasons for conducting these lectures in Moscow State Institute of Cinematography and not in the Kyiv State Institute of Cinematography (All-Ukrainian State Institute of Cinematography, Kyiv State Institute of Film Engineers) were given.

Keywords: Oleksandr P. Dovzhenko, Moscow State Institute of Cinematography, history of cinema, film director, two little-known lectures, 1932.

In the studies of L. Cherevatenko^{1,2,3}, R. Korogodskiy⁴, S. Trymbach^{5,6,7}, M. Shchudrya^{8,9}, V. Marochko¹⁰, V. Popyk^{11,12}, T. Derevyanko¹³, V. Ageeva¹⁴, V. Prigorovskiy¹⁵, E. Sverstyuk¹⁶, V. Kudin^{17,18}, V. Myslavskiy¹⁹ and others O. Dovzhenko's life and work have been thoroughly studied, but besides the publications of O. Bezruchko^{20,21,22,23,24} his cinema-pedagogical activity is briefly mentioned.

¹ Череватенко, Л. (1994). *Олександр Довженко: Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми*. Київ, 144.

² Череватенко, Л. (2005). Довженко визволений. *KINO-КОЛО*, 25, 108–135.

³ Череватенко, Л. (1985). Празька сторінка О.П. Довженка. *Новини кіноекрана*, вип. 9, 4-5.

⁴ Корогодський, Р. (2000). *Довженко в полоні: розвідки та есеї про Майстра*. Київ: Гелікон, 352.

⁵ Довженко, А. (2013). *Щоденникові записи, 1939–1956*. Харьков: Фолио, 879.

⁶ Агеева, В., Тримбач, С. (2014). *Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки*. Київ: КОМОРА, 471.

⁷ Тримбач, С. (2007). *Олександр Довженко: загибель богів: ідентифікація автора в національному часо-просторі*. Вінниця: ГЛОБУС-ІРЕС, 800.

⁸ Шудря, М. (2005). *Геній найцирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю. Публікації*. Київ: Юніверс, 382.

⁹ Шудря, М. (2004). Священні миті осяяння. *Дніпро*, 9/10, 72–79.

¹⁰ Марочко, В. (2006). *Зачарований Десною: іст. портрет О. Довженка*. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянської академії», 285.

¹¹ Попик, В. (1995). Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ. *Дніпро*, 9/10, 21-59.

¹² Попик, В. (2000). *Під софітами спецслужб*. Київ, 406.

¹³ Дерев'янка, Т. (1994). Неопубліковані листи Олександра Довженка. *Дніпро*, 9/10, 26-37.

¹⁴ Агеева, В., Тримбач, С. (2014). *Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки*. Київ: КОМОРА, 471.

¹⁵ Пригоровський, В. М. (2011). *Довженко О. Його Юліана: з епістоляр. спадщини О. Довженка*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 107.

¹⁶ Сверстюк, Є. (2005). *Олександр Довженко вчора і сьогодні: затемнені місця в біографії*. Луцьк: Терен, 200.

¹⁷ Кудін, В. (2004). *Зоряний шлях: худож.-докум. повість*. Київ: Парлам. вид-во, 224.

¹⁸ Кудін, В. (2004). *Сашко: худож.-докум. повість*. Київ: ЕКМО, 263.

¹⁹ Миславський, В. (2015). *Олександр Довженко: маловідомі сторінки*. Харків: Дім реклами, 280.

²⁰ Безручко, О. (2008). *Невідомий Довженко*. Київ: Фенікс, 312.

²¹ Безручко, О. (2006). Невідома лекція О. П. Довженка 18 грудня 1932 року. *Кіно-театр*, 3, 46-49.

²² Безручко, О. (2006). Невідома лекція О. П. Довженка 18 грудня 1932 року. *Кіно-театр*, 4, 28-32.

²³ Безручко, О. (2012). *Педагогічний метод О. П. Довженка: навчальний посібник*. Київ: КиМУ, 1, 266.

²⁴ Безручко, О. (2012). *Педагогічний метод О. П. Довженка: навчальний посібник*. Київ: КиМУ, Т. 2. 238.

In view of the lack of works in the five volume books of Oleksandr P. Dovzhenko, edited by Yuliya I. Solntseva in 1983–1985¹, his lectures in 1932, 1936, 1949 and 1956 (by that time already published in the Russian Federation^{2,3}), the author during the study of the cinema-pedagogical activity of Oleksandr Petrovych Dovzhenko actively conducted the archival search in Ukrainian and Russian archives. Due to this, the author of the Central State Archives of Literature and Arts of Ukraine (CSALA Ukraine) found the lecture of the artist not known earlier on December 18, 1932, and the archive writing of the lecture on December 17, 1932, published only in Russia^{4,5}.

After the Kharkiv administration have criticized the film «Ivan», O. Dovzhenko was forced to go to Moscow to escape from the arrest, where, despite the danger, on December 17 and 18, 1932, he gave lectures to students at the Moscow State Institute of Cinematography (Higher State Institute of Cinematography, All-Union State Institute of Cinematography, now the All-Russian State University of Cinematography named after S.A. Gerasimov) «on two topics. The first – in general, my attitude to cinema, about my work and the second – about the work on the film «Ivan»⁶.

The lecture was started by Dovzhenko with the speech that many experts did not consider important in the education of the filmmakers: about the organization of the process of film production: «I believe that the main disadvantages of our cinema are caused by the action of her infinite number of small causes. We primarily suffer from disorganization. I am deeply convinced that if a person works in a dusty room, then she definitely loses something from the results of her work. If dust does not interfere with her at all, then it is even worse, because she already has a dull feeling... From this I start my conversation»⁷.

In these lectures the artist shared with students the thoughts about the work of the film director, the language, the national specificity of the sound in the cinema, and the perception of his films («My films are like an apple tree – well rubbed – you have five hundred pieces of apples, badly – only ten pieces fell»⁸), an analysis of the own method («I sometimes get up with some idea, when it seems to me extremely simple and understandable, I make it in three frames and I think that it is clear to everyone»⁹); landscape and its significance in feature films («We recognize that the landscape does not have the right to citizenship on the screen, especially after critics spoke about such things as aestheticism, biology, etc.»¹⁰), some aspects of the recording of the choir, work with actors, psychology of creativity, application of the effect of statics.

In a lecture on December 17, 1932, O. Dovzhenko declared his method of working with the cameraman: «The more you can take from the cameraman, the better for you»¹¹. The artist considered the film director to be the true author of the film, so the cameraman should work in the ensemble,

¹ Довженко, О. (1984). *Твори: у 5 т.* Київ: Дніпро, 4, 352.

² Довженко, А. (1959). Беседа с молодыми режиссерами-слушателями Режиссерской академии ВГИК (1 апр. 1936 г.). *Из истории кино : материалы и документы*. Москва: АН СССР, 2, 8–28.

³ Довженко, А. (1966). О воспитании кадров кинорежиссеров. *Собрание починений: в 4 т.* Москва: Искусство, 4, 430.

⁴ Безручко, О. (2006). Невідома лекція О. П. Довженка 18 грудня 1932 року. *Кіно-театр*, вип. 3, 46–49.

⁵ Безручко, О. (2006). Невідома лекція О. П. Довженка 18 грудня 1932 року. *Кіно-театр*, вип. 4, 28–32.

⁶ Довженко, О. Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу (1932). Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 2–3.

⁷ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 2.

⁸ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 4.

⁹ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 4.

¹⁰ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 10.

¹¹ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 17.

embodying the film director's intentions. Oleksandr Dovzhenko did not diminish the role of the cameraman, gave him freedom of creative search, which made the best Ukrainian cameramen consider it an honor to work under his command. But the novice film directors Dovzhenko warned not to fall under the influence of experienced cameramen, because «the cameramen can be dangerous, especially if he is stronger than you, still a novice film director. Maybe it will help you in the beginning, but you should always remember that you do not need to fall under its influence. You have to express your face, your feelings in the picture. Moreover, I assert that I do not see any damage in terms of moral for the cameraman. For me, in my activity, the cameraman is a purely technical figure»¹.

For these words the student cameramen were offended and the next lecture, Oleksandr Dovzhenko was forced to explain more clearly his vision of relationship «film director – cameraman»: «I have the role of the cameraman is reduced to an extremely simple role, he twists the handle and gives good technical products. The greater I do not demand from him, and even more – it is quite a good idea for me»².

Taking into account the sad realities of that time (the first arrest of his cameraman Danila P. Demutsky in 1932³), Oleksandr Dovzhenko was forced to tell the students half-truths about the situation when Demutsky was not finished to shoot the picture «Ivan» and was replaced by Rapoport and partly by M. Gleader: «In most cases, these photos do not differ from each other, because they are obeyed by my artistic and technical requirements»⁴.

Oleksandr Dovzhenko taught students to think that the cameraman should not only be with the director at the level of general ideas of the movie, what is the most important is that the symbiosis of the film director and the cameraman took place at the level of the smallest details: «I conquer their task, I think that the cameraman can then be a full-fledged, so to say your creative half, if you, working with him, can be sure that he also understands absolutely all the details of your plan, not only in terms of ideas that you want to put into the picture, and also in terms of all details of the form. This is very difficult and it rarely happens»⁵.

In an unpublished lecture on December 18, the artist described the creation of the painting as «a rather difficult process. (He) is ultimately a process of peculiar obsession for a rather long time in a pre-created picture in his imagination. That is why, if we exclude a cheap accident, there is a casual effect, and if we consider the process deeply and seriously, then the actual implementation (painting) is the fitting of daily or weekly all that you do in the design of the living and the dead world. And the fitting of all this under the pre-created, under a very clean and clear picture of the picture. Therefore, you can not always be guided by the perfection of your right hand – the cameraman, which would allow him to rely on him and give him the portion of work he must do»⁶.

On the shooting site of «Ivan» O. Dovzhenko taught not only the young film directors but also the young cameramen⁷.

¹ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 17.

² Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 22–23.

³ Архівно-слідча справа «Демуцький Данило Порфирівич» (1932). Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Ф. 263: Колекція позасудових справ реабілітованих. 1919–1953, Оп. 1, Спр. 57017.

⁴ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 23.

⁵ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 23.

⁶ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 24.

⁷ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 24–25.

Oleksandr Dovzhenko could not but avoided two popular topics about which «some lively discussions took place at several sessions of the Union»: the preparatory period and «installation as a technical function». «There is no such period that could be accurately formulated as preparatory. This could be only if the process was mechanized, as in (other) productions, if the attitude toward it was as mechanized as mechanized all processes in other industries... But since most film directors are looking for scripts for themselves, or there is co-writers, it is extremely difficult to establish where and when this preparatory period ends and at what stage of the preparatory period a truly preparatory thing is born»¹.

O. Dovzhenko, as an artist who was always in search, could not reconcile himself with the idea that the work should be done according to the schedule: «It is impossible to consider the mechanical division (this) of the process, which is not ordinary production, but... is a process of some kind of synthesis human emotions and intelligence. It is extremely difficult to mechanize the delimitation of these concepts»².

In figurative style Oleksandr Dovzhenko formulated students his point of view on another topic that was lively debating at the time: «The notion of assembly, as a mechanical process, is false and illiterate. Mounting is not the upper floor in the house, it's rather a hole in the elevator, it is an elevator, through, all floors, a lift. Here is what the installation is. It turns out, the installation ... is the backbone, the core of the physical, on which the (whole) building is constructed; this is what connects all floors (for) the movement of air, light, all that you want»³.

O. Dovzhenko declared the necessity of the life experience in young film directors in 1932, that is two years before the introduction of the official cinema-pedagogical doctrine, which envisaged entry into the film director's department only to university entrants with completed higher education and three years of independent creative work: «Of course, it is necessary to study on professionals, but I think that's not enough ... I do not deny the need for this training. I just want to say that this is not enough. I would like you to expand your biography as soon as possible. Maybe you need to send somewhere on a steamer, maybe you need to go to Kamchatka, to endure the creepy things. You may want to quit your job and go to another job, go to another production, and work in other areas. We need teeth, very firmly, in a military way to feel the reality»⁴.

According to Oleksandr P. Dovzhenko, the main problem of the teachers of the artistic institutions (Moscow State Institutes of Cinematography and Kyiv State Institutes of Cinematography, where he sometimes lectured), was the impossibility of determining the level of students by the sum of a certain amount of knowledge, as is the case in ordinary institutes: «We are very it's often difficult to determine who is responsible for us and why. And here the number of trained wording does not always determine the suitability of a friend. You need to know how learned, on what is built, on which rested and what rested»⁵.

A characteristic feature of the cinema-pedagogical method of Oleksandr Dovzhenko was the analysis of students work⁶ and introspection through which the artist instilled students the skill of figuratively solving each episode, with the involvement of the best examples of literature in this process: «I am asked: «Comrade Dovzhenko, why should you follow the picture of the death of a person in «Ivan», (his) departure from life, by the picture of the train departing?» You say the departure of life, the departure

¹ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 38.

² Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 39.

³ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 39.

⁴ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 36–37.

⁵ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 37.

⁶ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 42.

of the train. Let's take «Taras Bulba»...»¹. Dovzhenko used the literary heritage of Mykola V. Gogol already in the beginning of his film career.

Students of the Moscow State Institute of Cinematography wanted to study at O. Dovzhenko, as one of their notes stated: «Please tell me if a group of students wants to study your school, what kind of concrete assistance can this group receive?»². The master noted a paradoxical thing: «I studied in a bad film director. This, in my opinion, is the best method of learning. If you consider me to be a bad film director, then study»³. Dovzhenko believed that due to such training young film director will learn to notice the mistakes of others.

Being inclined to self-examination Dovzhenko was not afraid to share his thoughts and doubts with the students: «I thought that it is unlikely (correct) such a setting: here I am such a student, I really like the volume of activity that Oleksandr Petrovich (Dovzhenko) works, I like it. His artistic (armament), I like his attitude to himself, to cinematography as (branch), where not all (yet) is done and (where) he himself did not do everything. So, if he wants to speak in some (unknown) speeches, talk about his own self-improvement, it satisfies me and I want to get involved in the study of his activities and I also (some) will come out. You want to say whether your cultural heritage will come in or not. Maybe it will come in and may not come in. It does not follow that I am such a unique individualist, not in this matter. You are our cultural heirs ... I see this as an excuse for all my work»⁴.

The artist warned students that the transfer of experience is a very complicated process: «(But) if I (and) consider you as my cultural heirs, whom I have to convey (my creative) heritage, then I (at the same time) want to say that the legacy is simply not transmitted. Obviously, you will have to learn the experience not only of the best, but also of the worst. What is the most needed in this study? I think – at least (stick) labels, less hang on their thoughts labels, less mechanical doctrinal attitude... you need to be courageous, you need to be honest, you need to wear your young «I» well. Never these moments, if their person perceives truly, will not leave his creative (life)»⁵.

Dovzhenko wanted to continue to lecture the students of the Moscow State Institute of Cinematography, and therefore finished the lecture on December 18, 1932, with the following words: «I think that if I do not leave during these coming days, I will be here a couple of times, and then I will take two or two definite clear themes and we will process them»⁶.

One of these lectures should have been devoted to the installation in cinema. «Installation in cinema should be considered in terms of the very first appearance of thought. I can not deal with this issue in detail now, I promise to dedicate a separate lecture to this case»⁷, or the cycle of lectures, given that «it will take six to eight hours»⁸.

¹ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 46.

² Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 46.

³ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 46.

⁴ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 47.

⁵ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 47–48.

⁶ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 48.

⁷ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 40.

⁸ Довженко, О. (1932). Лекції про кінодраматургію, прочитані студентам ВДІКу. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України), Ф. 690: Довженко Олександр Петрович, Оп. 4, Спр. 101, Арк. 38.

References:

- Ageeva, V. & Trumbach, S. (2014). *Dovzhenko bez grimy: lysti, spogady, arkhivni znakhidky* [Dovzhenko without a make-up: folias, remembrances, archived finds]. Kyiv: Komora, 471. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O.V. (2008). *Nevidomyi Dovzhenko: monografia* [Unknown Dovzhenko: monograph]. Kyiv: Phenix, 312. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O.V. (2012). *Pedagogical method of O.P. Dovzhenko* [Pedagogichnyi metod O.P. Dovzhenka]. Kyiv: KiMU, 1. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O.V. (2012). *Pedagogical method of O.P. Dovzhenko* [Pedagogichnyi metod O.P. Dovzhenka]. Kyiv: KiMU, 2. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O.V. (2006). Nevidoma lekcia O. P. Dovzhenka 18 grudnya 1932 roky [Unknown lecture of O. P. Dovzhenko on December, 18, 1932] *Kino-teatr* [Cinema-theatre], 3, 46-49. [in Ukrainian].
- Bezruchko, O.V. (2006). Nevidoma lekcia O. P. Dovzhenka 18 grudnya 1932 roky [Unknown lecture of O. P. Dovzhenko on December, 18, 1932] *Kino-teatr* [Cinema-theatre], 4, 28-32. [in Ukrainian].
- Cherevatenko, L. (Ed) (1994). *Oleksandr Dovzhenko: Lytopys zhytta. Filmy. Malunki. Zadumi* [Oleksandr Dovzhenko: Chronicle of life. Films. Pictures. Intentions]. Kyiv: N.p., 144. [in Ukrainian].
- Cherevatenko, L. (2005). Dovzhenko vyzvolenyi [Dovzhenko is exempt]. *KINO-KOLO* [KINO-KOLO], 25, 108-135. [in Russian].
- Cherevatenko, L. (1985). Prazka storinka O.P. Dovzhenka [Prague page of O.P. Dovzhenko]. *Noviny kinoekrany* [News of Cinema screen], 9, 4-5. [in Ukrainian].
- Dovzhenko, A. (1966). About education of shots of film directors [O vospitanii kadrov kinorezhisserov]. *Collection of repairing* [Sobranie pochineniy]. Moscow: Iskustvo, 4. [in Russian].
- Dovzhenko, A.P. (1959). Beseda s molodymy regisseramy-sluchatelayami Regisserskoy akademii VGIK, 1936, 1 kvitnya [Conversation with the young stage-directors-listeners of the Stage-director academy VGIK, 1936, April, 1] *Iz istorii kino: materialy i dokumenty* [From history of the cinema: materials and documents]. Moscow: Izd-vo Akad. Nauk SSSR, Issue 2, 8-28. [in Russian].
- Dovzhenko, O. (1984). *Works in 5 volumes* [Tвори u 5 t.]. Kyiv: Dnipro, 4. [in Ukrainian].
- Dovzhenko, O. (2013). *Schodennikovy zapisy, 1939-1956* [Diary records, 1939-1956]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
- Kovalenko, M., Mishurin, O. (1984). *Syn zacharovanoi Desny* [Son of the Enchanted Desna]. Kyiv: Soviet writer. [in Ukrainian].
- Popyk, V. (2000). *Pid sofitamy specslyzhh* [Under the soffits of the special services]. Kyiv: N.p.. [in Ukrainian].
- Popyk, V. (1995). *Pid sofitamy VChK-DPU-NKVS-KDB* [Under the soffits of VChK-DPU-NKVS-NKGB-KGB]. *Dnipro*, 9/10, 21-59. [in Ukrainian].
- Prigorovskiy, V.M. (Ed). (2011). *Dovzhenko O. Yogo Yuliana: z epistolarnoy spadshini* [Dovzhenko, O. His Yuliana: from a epistolar inheritance]. Nizhyn: Aspekt-poligraph. [in Ukrainian].
- Shchudrya, M. (2005). *Geniy nayshirishoy proby. Narisy. Rozvidky. Rezenzii. Interviy. Publikacii* [Genius of the sincerest test. Essays. Secret services. Reviews. Interview]. Kyiv: Publications, Universe. [in Ukrainian].
- Shchudrya, M. (2004). Svashenni miti osayanna [the Sacred washed lighting]. *Dnipro*, 9/10, 72-79. [in Ukrainian].
- Sverstyky, E. (2005). *Oleksandr Dovzhenko vchora i сьогодні: zatemnenni miscya v biografii* [Oleksandr Dovzhenko yesterday and today: black-out places in biography]. Lutsk: Walk of life, 200. [in Ukrainian].
- Title of edition. Arkhivno-slidcha sprava «Demutskyi Danylo Porfyrovych» [Archive case «Demutskyi Danylo Porfyrovych»] (1936). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], *F. 263: Kolektsiia pozasudovykh sprav reabilitovanykh. 1919-1953* [Collection of extrajudicial cases rehabilitated. 1919-1953], *Op. 1, Spr. 57017*. [in Russian and Ukrainian].
- Title of edition. Lektsii pro kinodramaturhiu, prochytyani studentam VDIKu [Lectures about screenplays, read to the students of VGIK] (1932). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstv Ukrainy (TsDAMLMLM Ukrainy) [Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine], *F. 690: Dovzhenko Oleksandr Petrovych* [Dovzhenko Oleksandr Petrovych], *Op. 4, Spr. 101*. [in Ukrainian].
- Kudin, V. (2004). *Sashko: khudozhno-dokumentalna povist* [Sashko: artistic and documentary story]. Kyiv: EKMO, 263. [in Ukrainian].
- Kudin, V. (2004). *Zoryaniy shlyakh* [Star way]. Kyiv: the Parliamentary publishing house, 224. [in Ukrainian].
- Korogodskiy, R. (2000). *Dovzhenko v polony: rozvidky ta essey pro Maystra* [Dovzhenko in a captivity: secret services and stories about Master]. Kyiv: Heliocor. [in Ukrainian].
- Myslavskiy, V.N. (Ed) (2015). *Oleksandr Dovzhenko: malovidomy storinki* [Oleksandr Dovzhenko: unknown pages] Kharkiv: House of advertisement. [in Ukrainian].
- Marochko, V.I. (2006). *Zacharovnyi Desnoy: istorichnyi portret O. Dovzhenka* [Bewitched by Desna: historical portrait of O. Dovzhenko]. Kyiv: the Publishing house «the Kyiv-Mohylanska academy». [in Ukrainian].
- Trumbach, S. (2007). *Oleksandr Dovzhenko: zagibel bogiv: identifiatsiia avtora v natsionalnomy chaso-prostore* [Oleksandr Dovzhenko: death of Gods: authentication of author in national time and space]. Vinnytsya: Globe-press. [in Ukrainian].

Юлія Голубнича-Шленчак

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАВНИЦТВ ТА ДРУКАРЕНЬ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ПОЛЬЩІ (1921–1924 РР.)

Yuliia Holubnych-Shlenchak

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

THE ACTIVITY OF PUBLISHING AND PRINTING HOUSES IN THE CAMPS OF INTERNED ARMY OF THE UPR IN POLAND (1921–1924)

During November of 1920, the UPR army was waging fierce battles in Ukraine, holding the pressure of Bolshevik units. But on November 21, 1920, it was forced to give up fighting and retreated over Zbruch river. Then military UPR was interned by the Polish authorities. Internees of UPR Army found themselves in difficult conditions. The educational and cultural activities, one of the main ways of which was publishing, were an attempt to overcome demoralization in the camps. Camp publishers had made a significant contribution to the strengthening of interned Ukrainian soldiers and their national-patriotic education. Publishing of soldiers interned in camps in Poland is an important source for the study of many aspects of the Ukrainian people in a foreign country, namely, political, economic, cultural, etc. The press is a reflection of the views and ideas which prevailed among its members.

Keywords: publishing house, printing house, interned, camp, Poland, UPR Army, Lancut, Kalish, Aleksandrov.

З укладанням 9 листопада 1920 р. прелімінарної угоди між Польщею та РРФСР воєнні дії на польсько-радянському фронті було припинено. Однак збройне протистояння між РСЧА і Дієвою армією УНР продовжувались. Остання впродовж наступних десяти днів чинила запеклий опір більшовицьким військам, а 21 листопада 1920 р. була змушена відступити за р. Збруч, після чого особовий склад Військ УНР був інтернований польською владою. Спочатку інтерновані були розміщені у таборах в Александрові Куявському, Пикуличах, Піотркові Трибунальському, Ланцуті, Вадовицях та Каліші. Наприкінці 1921 р. – після ліквідації низки таборів протягом весни-літа ц. р. їх мешканці були зосереджені у трьох таборах – Каліш, Щепіорно, Стшалково.

Унаслідок цього перед українським командуванням постало завдання використати час перебування у таборах з користю для інтернованих, скріпити моральний дух вояцтва та запобігти деморалізації в його лавах. На виконання вказівок Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри у таборах було розпочато інтенсивну організаційно-просвітницьку роботу, налагоджено видавництво газет, журналів, брошур та книжок українською мовою, що стало потужним чинником національно-патріотичного єднання та мобілізації інтернованого вояцтва під гаслами відродження УНР.

У перші місяці інтернування примірники таборових часописів виготовлялись переважно вручну та тиражувались у невеликій кількості за допомогою гектографу¹.

Ланцут став тим табором, у якому було засновано перше таборове видавництво «Наша зоря», яке займалося випуском однойменного часопису². Його перше число з'явилося 16 грудня 1920 р.

¹ Гектограф – тип копіювального приладу, основним робочим елементом якого була пласка дерев'яна або металева коробочка, до якої заливалась суміш желатину, гліцерину та води. Остання мала властивість всмоктувати чорнила. Для створення рукопису використовували анілінові фарби, які були прозорими та швидко сохли. Потім рукопис прикладали до застиглої маси, на поверхні якої залишався відтиск. Відтиск накривали аркушем тонкого паперу, отримуючи копію.

² Видавництво знаходилося за адресою: табір інтернованих у Ланцуті барак ч. 10, табір у Стшалково барак 47 (потім 49-б), у таборі Каліш барак ч. 10.

(було написане від руки і віддруковано, на шапірографі¹. Часопис деякий час був друкованим органом таборової культурно-просвітньої комісії. Комісія була створена на початку інтернування вояків у таборі Ланцут. Спершу до її складу входили переважно старшини Окремого корпусу кордонної охорони. За ініціативи М. Шаповала 27 січня 1921 р. комісію було реформовано, у наслідок чого до її складу входило по п'ять представників з усіх частин табору².

Наступні числа часопису друкувалися на машинці, але продовжували виготовлятися на шапірографі. Числа, які продовжували виходити після переведення інтернованих до табору Стшалково, а згодом до Калішу, були повністю виготовлені у типографському виконанні. Усього впродовж 1920 – 1923 рр. було видано 33 числа даного часопису. У 1922 р. у таборі Стшалково вийшло шість чисел одноднівки з однойменною назвою «Наша зоря». У друкарні «Нашої зорі» виходив гумористично-сатиричний журнал «Будяк».

Під грифом видавництва «Наша зоря» вийшло три невеличкі книжечки:

Ф. Крушинського «Червоний імперіалізм»³, п'єса-хроніка О. Пилькевича «Сини народу» та думка-казка С. Васильченка «Ось і Ась»⁴.

У таборі Ланцут 9 червня 1921 р. було засновано «Український Народний Університет»⁵. Військовий факультет університету мав свій видавничий проект. При факультеті було засновано «Видавництво фахової літератури» (ВИФАЛ). Першою книгою, виданою ВИФАЛ, став перекладений з російської мови довідник «Правила стрільби й записка до пояснення для батарей, озброєних 3-х дюймовими гарматами російського зразка 1902 р. з 37 зарисовками у тексті»⁶. Слухачами Військового факультету видавався журнал «Військовий вісник» (вийшло друком 100 примірників кожного числа), перше число якого вийшло у таборі Стшалково у 1921 р., друге ж – у таборі Каліш у 1922 р. У Каліші факультет співпрацював із друкарнею 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Також на шапірографі було віддруковано 18 рефератів слухачів Військового факультету (див. рис. 1).

Активно працювала видавнича секція культурно-освітнього відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії у Александрові Куявському, яка мала власну друкарню (останню було створено на кошти дивізії – для її облаштування 24 лютого 1921 р. було витрачено 61630 марок польських (далі – м. п.), а 20 березня того ж року було виділено ще 34430 м. п. на купівлю друкарського приладдя). Саму друкарську машинку було придбано зусиллями генерала М. Безручка у квітні 1921 р.⁷

Окрім того додатково для придбання інвентарю було витрачено 5000 м.п.⁸ Друкарня мала тигельну друкарську машину системи «бостонка»⁹. Для друку використовувались різні шрифти (корпус звичайний¹⁰, терція чорна¹¹, шрифт напівквадрат¹², курсив, польський шрифт) та фарби

¹ Шапірограф – удосконалений гектограф, який складався з дерев'яної коробки, до якої був прикріплений валик для кращого притискання паперу для отримання копії.

² Sribniak I. (2018). *Encyklopedia jeniectwa: Ukraiński Łańcut*. Warszawa-Paryż : Centrum naukowo-wydawniczy im. O. Pritsaka, 49-50.

³ Наша зоря (1921, квітень). *Ланцут*, 9, 21.

⁴ Сидоренко Н. М. (2000). *Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924)*. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2, 67.

⁵ Sribniak I. (2018). *Encyklopedia jeniectwa: Ukraiński Łańcut*. Warszawa-Paryż : Centrum naukowo-wydawniczy im. O. Pritsaka, 71.

⁶ Кужель Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25 – 26 серпня 1995 р.)*. Львів, 84.

⁷ Sribniak I. (2018). *Encyklopedia jeniectwa: Ukraiński Aleksandrów*. Warszawa-Paryż: Centrum naukowo-wydawniczy im. O. Pritsaka, 54.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 2373, оп. 1. Спр. 36. Арк. 17.

⁹ Друкарська машина, друкарський апарат якої складають дві плити: на одній плиті (талері) кріпиться форма, інша плита (тигель) притискає аркуш до форми. У Російській імперії «бостонкою» називали тигельний ручний друкарський станок.

¹⁰ Корпус звичайний (кегель) – шрифт, розмір якого становив 10 пунктів.

¹¹ Терція чорна – шрифт, розмір якого становить 16 пунктів.

¹² Напівквадрат – шрифт, розмір якого становить 24 пункти.

(чорна, червона, жовта, синя, бронзова)¹. Слід відзначити, що таборів газети та журнали у таборі в Александріві Куявському не були кольоровими. Однак, наприкінці 1920 р. видавались кольорові листівки-одноднівки на кольоровій кальці або на тонкому папері із використанням однієї фарби, переважно синього або червоного кольору. Окрім цього, кольорові фарби були потрібні друкарні для виконання замовлень на друк брошур, книжок та листівок, тому ними користувались дуже рідко так як вони були у дефіциті.

Завідувачем друкарні було призначено сотника Івана Липовецького (псевдонім Хухлій)². До персоналу друкарні також входили два складачі та два друкарщики. Всі призначення на посади в друкарні здійснювались рішенням командира 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Друкарня працювала за наступними розцінками: ціна за складання або набір кожної сторінки розміром 1/16 друкованого аркуша становила 300 м. п. (друк поодинокого відтиску – 75 м. п.). Протягом дня друкарня могла набрати і віддрукувати 4-5 сторінки формату А4. Працівники щомісяця отримували платню у розмірі 750-1500 м. п. (у залежності від обсягу виконаної роботи); 25% прибутку від продажу продукції друкарні йшли на потреби дивізії, 75% від суми у залишку розподілялись між працівниками друкарні як винагорода³. Друк виконувався на папері замовника. Зокрема, 17 лютого 1922 р. до друкарні надійшло 145 великих друкарських аркушів та 100 канцелярських аркушів паперу, розрахованих на друк 1000 примірників «Листків Полеглих» та 200 бланків для Історичного музею-архіву⁴. Усю відповідальність за помилки брала на себе друкарня.

До часу створення друкарні видавничим відділом дивізії було відбито на шапірографі 30 примірників перекладеної з німецької мови праці Е. Людендорфа «Культурно-освітня праця в армії»⁵.

Також у таборі 22 червня 1921 р. за сприяння та фінансової підтримки благодійної організації YMCA було створено політурну майстерню. У ній працювало дев'ять робітників та два інструктори. Вже через місяць після заснування майстерня підготувала палітурки для 139 книжок⁶.

За ініціативи видавничої секції культурно-освітнього відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії друкувались різноманітні брошури та тексти лекцій. У 1921 р. на замовлення співочої секції, згадуваного відділу, було підготовлено невеличкий «Збірник українських пісень» на 24 пісні з репертуару дивізійного хору, до якого ввійшли твори композиторів М. Лисенка, К. Стеценка, О. Нижанківського, П. Ніщинського та ін.⁷ Цього ж року було видано «Порівнюючу граматику української мови» з українсько-російським словником М. Левицького.

Власні видавничі проекти реалізовувала Громада старшин 6-ої Стрілецької січової дивізії у таборі Александрів Куявський. Зокрема, за її проводу було видано «Статут Громади старшин» та перекладену з французької мови брошуру «Армія, якої нам не треба»⁸, збірник статей «На руїнах», присвячений учасникам Листопадового рейду 1921 р.⁹

На окрему увагу заслуговує підручник з українознавства для старшин та козаків «Наша Батьківщина – Україна», підготовлений у 1921 р. обсягом 120 сторінок. Самі видавці позиціонували підручник як «енциклопедію з українознавства». Він складався з таких розділів: «Земля Українська» (географія), «Нарід Український» (нарис політичної історії), «Українське військо» (історичний нарис), «Мистецтво українське – будівництво, різьбярство, малярство, пісня і театр», «Рідна мова» (теорія), «Українське письменство» (історичний нарис), «Державне право і розвиток української державності», «Національно-державні відзнаки України – герб, прапор, гімн», «Українська церква», «Українська кооперація»¹⁰. Наприкінці підручника був уміщений розділ з тлумаченням деяких

¹ ЦДАВО України. Ф. 2373, оп. 1. Спр. 36, арк. 17.

² Wiszka E. (2012). *Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie szlak bojowy internowanie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 407.

³ ЦДАВО України. Ф. 2373, оп. 1, спр. 36, арк. 17.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 2373, оп. 1, спр. 36, арк. 53.

⁵ Еріх Людендорф (1865-1937) – німецький воєначальник, учасник Першої світової війни.

⁶ Сидоренко, Н. М. (2000). *Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924)*. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2, 47.

⁷ Нове життя (1921, червень, 20). *Олександрово*, 56, 4.

⁸ Вішка, О. (2002). *Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.)*. Львів, 105.

⁹ На руїнах (1922). *Щипірно*, 60.

¹⁰ Нове життя (1921, листопад, 07). *Олександрово*, 93, 4.

історичних понять і назв. Книжка була оздоблена малюнками, ілюстраціями, діаграмами та мапами. Авторами окремих розділів були М. Битинський, І. Липовецький, О. Костюченко, І. Марченко, Бартовський¹. Один примірник коштував 200 м. п. На замовлення у кількості 100 примірників діяла знижка 10 %.

Восени 1921 р. з табору в Александрові Куявському до табору у Щипіорно, який знаходився неподалік від Калішу, були переведені вояки 6-ої Січової стрілецької дивізії. Від листопада цього ж року обидва табори становили Калішську групу таборів інтернованих, що зумовило об'єднання дивізійних видавництв та їх друкарень – 6-ої Січової та 3-ої Залізної стрілецьких дивізій. Завдяки кооперації зусиль стало можливим видавати газету «Український сурмач» та «Вістник спілки лікарських помічників на еміграції» у 1922 р. У даних часописах було вказано обидва місця видання – Каліш-Щипіорно².

Згідно зі «Списком робітників друкарні у Щипіорно на 23 листопада 1923 р.», на посаді завідувача друкарні працював Олекса Жлудкін (псевдонім – Гай-Гаєвський). Його помічником був Юхим Івацуца. Іван Чайківський значився складачем. Також у друкарні працювали Кость Маноківський, Андрій Корніцький та Іван Ковальський³.

У березні 1921 р. у таборі в Александрові Куявському за ініціативи таборового священика о. П. Білона було засновано Братство Св. Покрови при 6-й Січовій стрілецькій дивізії. Одним із його завдань було видання релігійної літератури. На момент заснування Братства, дивізія ще не мала власної друкарні, тому всі матеріали тиражувались на гектографі. У такий спосіб П. Білон власноруч надрукував 40 примірників «Служби Божої»⁴ (переклад Всеукраїнської церковної православної ради⁵).

На прохання козаків і старшин видати молитовник і церковний календар українською мовою, члени Братства роздрукували на гектографі «Коротенький молитовник» і регулярно додруковували календар і роздавали безкоштовно бажаючим стрільцям дивізії.

Після обладнання дивізійної друкарні Братство підготувало до друку невеликі книжечки «Вечірня і Рання» (переклад Кам'янецької Церковної Ради) та «Вечірню», «Ранню» та літургію для таборового хору. Також Братством було видано «Коротенький Український Православний молитовник» обсягом 46 сторінок, до якого входили власне молитовник, виданий Кам'янецьким Кирило-Мефодіївським Братством та літургія Іоана Золотоустого. У кінці молитовника була вміщена коротка стаття «Головні етапи в житті Української Православної Церкви». Було надруковано 1500 його примірників (з них 200 було роздано стрільцям дивізії безкоштовно)⁶.

Видатки на друк зростали, однак ані матеріальної, ані фінансової підтримки Видавництву Братства Св. Покрови не надходило. З огляду на скрутну ситуацію, у якій опинились видавці, П. Білон запропонував налагодити процес виготовлення натільних хрестиків та церковного реманенту (священничі хрести, печатки, чаші), яких дуже не вистачало на території Волині після війни. «Братство пішло назустріч, – писав у своїх спогадах П. Білон, – зробили шпальт⁷, я дістав у літунів в Бидгощі даремно алюмінія і братчики випускали сотками маленькі хрестики, які продавались в таборах та розповсюджувались і на Волині, Холмщині та Гродненщині⁸». Також вдалося налагодити постачання церковного інвентарю на замовлення. Братством у таборі було засновано книгозбірню, де можна було придбати релігійно-філософську літературу різних видань, фотографії похідної церкви.

На зібрані від продажу кошти та пожертви братчики спромоглися видати «Статут Братства Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії», «Літургію Івана Золотоуста» (обсягом 86 сторінок) та

¹ Сидоренко, Н. М. (2000). *Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924)*. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2, 48.

² Вішка, О. (2002). *Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.)*. Львів, 107.

³ ЦДАВО України. Ф. 2439, оп. 1, спр. 108, арк. 82.

⁴ За державність (1938). *Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава, 8, 158.

⁵ Всеукраїнська церковна православна рада – створений на початку грудня 1917 р. тимчасовий керівний орган Української православної церкви, яка діяла при Софійському соборі у Києві до 1937 р.

⁶ За державність (1938). *Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава, 8, 160.

⁷ Шпальт – ручний станок для карбування.

⁸ За державність (1938). *Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава, 8, 160.

«Слово Івана Золотоуста на Пасху». Було надруковано 100 листівок із зображенням іконостаса таборової похідної церкви та листівки з образом Покрови Божої Матері в українському стилі, які надсилались і закордон (Швейцарія та США)¹. Також були опубліковані невеличкі брошури: «Тексти для співів» (10 сторінок), «Справа розмоскалення Богослуження Православної Церкви на Україні» професора В. Біднова (28 сторінок)².

Продукцію даного видавництва можна було придбати в українських книгарнях Острогу, Володимира-Волинського, Дубно; книгарні Волинського кооперативного видавництва у Варшаві та його філіях у Луцьку, Кременці, Ковелі, Каліші та Щипіорно, або замовити за адресою видавництва (Щипіорно, табір інтернованих № 5, пошта Скальмежице)³.

Восени 1921 р. о. П. Білон на зборах Братства запропонував започаткувати видання першого релігійного християнського часопису, який би виходив українською мовою. П. Білону вдалося переконати Братство Св. Покрови 4-ої Київської дивізії долучитися до видання журналу. На загальних зборах Братств було обрано назву – «Релігійно-Науковий Вістник». Перше число вийшло 30 вересня 1921 р. Як зазначав П. Білон, на видання цього числа він спромігся виклопотати у представника У.М.С.А.⁴ П. Вуківа паперу⁵.

За браком коштів та нестачі матеріального забезпечення, згадуване видавництво після переведення інтернованих до табору Щипіорно вже не мало можливості продовжувати свою роботу з колишньою інтенсивністю, тому найбільше зразків друкованої продукції було видано за період його перебування у таборі в Александрові Куявському в 1921 р.

З огляду на це поставало питання про припинення видання «Релігійно-Наукового Вістника». Проте в жовтні 1922 р. до П. Білона надійшов лист від голови волинського православного духовенства з пропозицією до співпраці та, зокрема – друку їхніх матеріалів у таборовій друкарні. Через кілька місяців Волинська єпархія визнала «Релігійно-Науковий Вістник» своїм друкованим органом⁶. З того часу умови праці у видавництві значно покращились. Окрім того продовжували надходити пожертви від небайдужих до долі часопису. З метою покращення матеріального становища співробітників видавництва рада Братства ухвалила видавати їм грошову допомогу: П. Білону та О. Костюченку – 12 тис. 500 м. п. як видавцям (за кожний номер журналу), таборові поети та прозаїки отримували 20 м. п. за рядок; автори наукових статей – від 8 до 10 м. п. за рядок⁷.

Після передислокації інтернованих з табору в Александрові Куявському до Щипіорно за ініціативи П. Білона та Є. Бачинського у таборі було засновано видавниче релігійне товариство «До світла». Ідея заснування товариства «До світла» зародилась ще восени 1921 р., коли професор І.Огієнко запропонував о. П. Білону виїхати до США та зайняти там посаду священика однієї з українських православних парафій. Тому Є. Бачинський запропонував створити таке видавництво, яке б могло видавати свою продукцію в незалежності від місця знаходження видавців. Проте П. Білона того року так і не зміг виїхати до США.

Мета і завдання згадуваного товариства були обумовлені прагненням її засновників «познайомити українське громадянство з духовною і філософічною літературою Заходу з спеціальною практичною метою – вплинути на нашу інтелігенцію, яка несвідома своїх обов'язків до віри і національної Церкви і нехтує заповіді Христа»⁸.

Девізом видавництва стали слова Ісуса Христа, сказані одному із провідників іудеїв Никодимові⁹: «Хто чинить по правді, той простує до світла»¹⁰. Директорами видавництва було призначено Є. Бачинського, який на той час перебував у Женеві, та П. Білона, посаду секретаря займав П. Гармаш.

¹ *Релігійно-Науковий Вістник* (1922, квітень), 2, 38.

² *Релігійно-Науковий Вістник* (1922, листопад), 4-5, 61.

³ *Релігійно-Науковий Вістник* (1922, квітень), 2, 40.

⁴ Young Men's Christian Association (YMCA) – молодіжна християнська організація, заснована у 1844 р. у Лондоні.

⁵ За державність (1938). *Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава, 8, 161.

⁶ Так само, 170-171.

⁷ Так само, 172.

⁸ Так само, 169.

⁹ *Святе Євангеліє від Іоанна*. 3:1 – 21.

¹⁰ За державність (1938). *Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава, 8, 169.

За згадками П. Білона – за весь час існування товариством «До світла» було видано чотири книжки: «Шукання Правди» Ф. Тома і «Хома Невірний» доктора Альта (переклад з французької Є. Бачинського, випущено у кількості 500 примірників). Наступною стала книжка «Життя і особа Григорія Сковороди» В. Ерна (переклад з російської Є. Маланюка, 500 примірників). Матеріальну допомогу для її видання було надано С. Петлюрою і доктором Є. Лукасевичем¹. За деякий час в перекладі з грецької було видано книжку «Служба Божа Св. Василя Великого». Потрібні для цього кошти надав протоієрей о. П. Табінський, що дозволило видрукувати 500 примірників.

Видавництво планувало публікувати ще низку книжок релігійно-філософського спрямування. П. Білон мав на меті видавати календар-альманах. Своєю ідеєю у травні 1923 р. він поділився з В. Бідновим, В. Прокоповичем, М. Левицького та Є. Бачинським, закликавши їх до співпраці та надсилання матеріалів². Однак через свій виїзд до США П. Білон був змушений цілковито згорнути видавничу діяльність у Польщі в 1923 р.

У таборі Каліш діяло видавництво «Чорномор» (див. рис. 2), яке було засноване Миколою Шаповалом у таборі на базі невеличкої друкарні при Спільній юнацькій школі, яка не використовувалась через нестачу коштів³. «Засновуючи наше видавництво ми поклали в першу чергу собі в думці піти шляхом видавництва невеличких книжечок, що мусили б мати народне, практично-господарське й технічне значення. Цим звичайно не виключається видавання й інших родів літератури», – зазначалося у листі М. Шаповала від 25 січня 1923 р. до Українського громадського комітету в Празі (далі – УГК)⁴.

У листі М. Шаповала до товариства «Просвіти» у м. Ужгороді від 31 травня 1923 р. йшлося про те, що на той момент друкарня вже працювала принаймні вісім місяців⁵. Тому можна зробити припущення, що «Чорномор» було засновано у вересні-жовтні 1922 р. Видавництво знаходилося за адресою Каліш, вул. Гурна 15/5 табір інтернованих № 10. Планувалося, що воно стане пресовим відділом УГК в Празі. Після виїзду М. Шаповала з Польщі провід видавництвом здійснював М. Садовський⁶.

Редакція вела п'ять облікових книжок – А, Б, В, Г, Е. До касової книги «А» вписувалися дані про всі грошові надходження до видавництва (аванси, позики, передплата, виплати за замовлення), у неї ж занотовувалися всі витрати. Книга «Б» провадилась головним редактором видавництва. У ній фіксувалися кількість виготовлених та реалізованих примірників власної або замовної продукції друкарні, усі супровідні папери та документи. У книзі «В» фіксувалась інформація, яка стосувалася запчастин та сировини (папір і фарби). За інвентарну книгу «Г» відповідав завідувачий друкарні. Вона містила перелік устаткування редакції. Книгою «Е» опікувався експедитор видавництва. До неї вносилися уся інформація про клієнтів: ім'я, адреса, надіслана сума та виготовлена продукція.

Персонал видавництва складався із завідувача, редактора, коректора, метранпажа, експедитора, складачів, друкар-машиніста, друкаря, учнів.

Редактор відповідав за оптимізацію процесу праці, редагування, коректування, фальцювання, брошурування, експедицію, закупівлю майна. Займався питанням реклами та підтримував контакти з авторами. Редактор скеровував усі проекти видавництва до друкарні «Чорномор» або, у разі її перенавантаження – до інших друкарень. Йому допомагали коректор, експедитор та стенографіст⁷. Усі роботи у друкарні виконувалися лише з відома редактора. Цю посаду обіймав Арсеній Коршнівський. Ще одним із редакторів був І. Герман⁸.

¹ Євген Лукасевич (1871-1929) – український громадський діяч, дипломат, журналіст, лікар. У 1921 р. був головою Українського центрального комітету у Польщі.

² Сидоренко, Н. М. (2000). *Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924)*. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2, 59.

³ ЦДАВО України. Ф. 4005, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4005, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁵ Там само, арк. 8.

⁶ Вішка, О. (2002). *Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.)*. Львів, 108.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4005, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁸ Вішка, О. (2002). *Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.)*. Львів, 108.

Завідувач відповідав за нарахування заробітної плати, ведення щоденника друкарні. Провадив здійснення загального догляду в друкарні, був відповідальним за майно, окрім паперової комори (відповідав лише за цілісність замків та скрині комори), перевіряв належне ведення книжок «А», «Б», «В» та «Г». Завідувач підпорядковувався редактору друкарні (на цій посаді працював Ф. В. Куровський¹).

Коректор переглядав матеріали та виправляв граматичні помилки. При виявленні стилістичних помилок, звертався до редактора і корегував їх разом з ним. Відповідав за правильне згрупування матеріалів відповідно до теми розділу. Контролював працю метранпажа, який підпорядковувався редактору. Коректором видавництва був редактор А. Коршнівський, а його помічником був П. Перонників.

Метранпаж – Захар Ермак, відповідав за належний вигляд друкарських сторінок, фальцювання. Все, що стосувалося вигляду друкарських аркушів узгоджувалося разом з коректором.

Складачі підпорядковувались коректору і метранпажу та відповідали за набір тексту. Складачами видавництва були Сельвестр Вендар, Т. Качук, Журавський².

Друк-машиніст відповідав за справність друкарської машинки та приладдя. Був у підлеглих завідуючого видавництва. Посаду займав завідувач друкарнею Федір Лисенко.

Експедитор – Влас Костечук, відповідав за розподілення коштів, отриманих за продаж продукції друкарні. Відповідав за ведення книги «Е». Він провадив листування з передплатниками, агентами та з іншими клієнтами. Дбав про надіслану продукцію та рахунки клієнтів. Відстежував ціни на книжковому ринку³.

Друкар – Михайло Кривопуст, займався реєстрацією вхідних та вихідних паперів. Провадив справи видавництва на пошті та залізниці. Підпорядковувався редактору.

Також у видавництві працювали учні, які виконували різні доручення та безпосередньо підпорядковувались завідувачу. Зокрема, Гаврило Парнюк слідкував за майном друкарні, а згодом обійняв посаду друкаря⁴.

Видавництво «Чорномор» перш за все зосереджувало увагу на виданні творів самих інтернованих. Протягом 1922 – 1924 рр. було видано 14 книжечок. Три підручники, зокрема, «Історія української літератури. Том 1» Л. Білецького, «Самоучитель польської мови для українців» О. Карманюка; історичний нарис, сім художніх творів та чотири інструкції⁵.

1 грудня 1923 р. між генерал-хорунжим П. Шандруком та редактором А. Корнішевським була підписана «Чиншова умова на оренду друкарні 3-ї Залізної стрілецької дивізії видавництвом “Чорномор”»⁶. Термін оренди становив 3 місяці. Згідно з угодою видавництво брало у користування все майно друкарні. Відповідальними за це були призначені А. Корнішевський і сотник Тіссаревський. Весь персонал друкарні на цей час підпорядковувався видавництву, а Тіссаревський ставав помічником редактора. Угодою було передбачено, що журнал «Табір» друкуватиметься перш за все і на пільгових умовах. 1-го числа кожного місяця видавництво мало виплачувати П. Шандруку 100 чеських крон, які спрямовувались на культурно-освітні потреби в таборі.

Згідно з листом, надісланим М. Шаповалом 25 січня 1923 р. до УГК в Празі, комітет допомагав в утриманні видавництва, а саме – вносив кошти за оренду приміщення, опалення та харчовий пайок для його співробітників⁷. На кошти УГК 2 січня ц. р. у помешканні був зроблений й ремонт, через що роботу видавництва було призупинено на кілька днів⁸.

Відповідно до денних звітів, друкарня працювала від 4 до 12 годин на день, здебільшого без вихідних. Задля вчасного виконання замовлень 30 жовтня та 3 листопада друкарня працювала

¹ Так само, *Спр.* 3, арк. 1.

² ЦДАВО України. *Ф.* 4005, *оп.* 1, *спр.* 3, арк. 1.

³ Там само, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 1.

⁵ Кужель, Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25-26 серпня 1995 р.)*. Львів, 82.

⁶ Так само. – *Спр.* 6., арк. 34.

⁷ ЦДАВО України. *Ф.* 4005, *оп.* 1, *спр.* 3, арк. 3.

⁸ ЦДАВО України. *Ф.* 4005, *оп.* 1, *спр.* 3, арк. 2.

14 годин¹. У середньому набір текстів за день становив 4-8 сторінки (при повному робочому дні – 12 сторінок), за місяць – від 34 до 48 сторінок.

Починаючи з січня 1923 р., видавництво почало налагоджувати контакти з книгарнями, бібліотеками та організаціями, яких могли зацікавити їхні послуги та продукція. Насамперед це стосувалось УГК у Празі, книгарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Української господарської академії в Подебрадах (автором першої книги видавництва «Трактор і моторовий плуг та застосування їх у сільському господарстві» був А. Ільницький, студент згаданої академії)². Ціна примірника цієї книги становила 2000 м. п. Видавництво домовилось про реалізацію готової продукції з УГК, бібліотекою та книгарнею при Академії у Подебрадах, про що свідчать листи з подяками, надіслані до видавництва, а також листи із замовленнями продукції.

Видавництву вдалося налагодити ділові контакти й з українськими підприємцями в ЧСР – з Лавровим з Праги, який погодився реалізовувати продукцію «Чорномору» і взагалі таборові видання у своєму книжковому кіоску³, а також з Січинським з Подебрадів, який виставляв на продаж тиражовані видавництвом книжки у книгарні при Академії⁴. Згодом книгарня НТШ також почала робити замовлення. Так, зокрема, у листі від 12 червня 1923 р. до видавництва йшлося про замовлення для книгарні 100 примірників книжки В. Короліва «Повстання органічного життя на землі»⁵. Книгарні отримували 20 % від продажу продукції «Чорномору».

Видавництво зверталось до торгових партнерів з проханням розповсюджувати інформацію про їхню діяльність, надсидало листи до різних установ, яких могла би зацікавити продукція видавництва, зокрема, до Репрезентації в польському сеймі та сенаті. У деяких випадках на пропозиції співпраці видавництво отримувало відмови. Зокрема, товариство «Просвіта» в Ужгороді, відмовилось співпрацювати з огляду на відсутність своєї книгарні, а також зауважило, що дана продукція все одно б попиту не мала і перш ніж надсилати книжки, слід було поцікавитися чи вони їм потрібні, та все ж залишило їх у своїй бібліотеці⁶. Діяльністю «Чорномору» зацікавився Український громадський видавничий фонд у Празі. До видавництва було надіслано бланк з проханням подати до відома Бюро видавничої ради інформацію: коли було засновано, скільки видано книжок та журналів та на яку тематику⁷.

Про встановлення торгових відносин з різними установами та книгарнями свідчить перелік розісланих примірників з книги «Б» від 28 липня 1923 р.: «Просвіта» в Кременці (25 примірників), «Українська Книгарня» в Рівному (25 примірників), українська книгарня «Нива» в Луцьку (25 примірників), книгарня «Світло» у Ковелі (25 примірників), книгарня Івана Чепіги «Бистриця» в Станіславові (50 примірників), книгарня у Подебрадах (100 примірників), педагогічне товариство «Ранок» у Львові (100 примірників), книгарня Е. Węrowy, Bei Solomon у Берліні за адресою S. W. 47 Yorkstrasse 84-2 (250 примірників)⁸.

У Вінніпезі продаж книжок видавництва у книгарні «Український базар» (знаходилась за адресою 796, 1/2, Main St.) займався В. Казанівський⁹.

З ліквідацією табору в Каліші у 1924 р. видавництво «Чорномор» продовжило свою плідну співпрацю з Українським товариством допомоги емігрантам з України у Каліші¹⁰. Однак у 1933 р. рішенням каліського старости діяльність видавництва була заборонена без оголошення причини.

Культурно-освітній відділ 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі Каліш також мав свою друкарню. Вона займалася друком таборових часописів, книжок та невеличких листівок. Загалом за період свого існування друкарнею було надруковано 26 книжок. Зокрема, роботи Василя Сігаріва «Значення та роля старшин в армії», «Збірник програмів навчань зі старослужащими козаками

¹ ЦДАВО України. Ф. 4005, оп. 1, спр. 3, арк. 27.

² Там само, арк. 1.

³ Там само, арк. 10.

⁴ Там само, арк. 11.

⁵ Там само, арк. 12.

⁶ Там само, арк. 14.

⁷ Там само, арк. 35.

⁸ Там само, арк. 12.

⁹ Там само, арк. 14.

¹⁰ *Бюлетень Об'єднання українських емігрантських організацій в Каліші та його околицях* (1924). Каліш, 12.

піхоти», Євгена Ельзенберга «Піша застава» та ін.¹ Також було випущено двотомну працю «Тернистим шляхом: спогади», до якої увійшли спогади старшин та козаків. Їх авторами були А. Коршнівський, П. Шандрук, П. Загоруйко, В. Смутний, Ф. Ткач, К. Яровий, М. Зленко, М. Шишка, Селіванський, Шестипал, Калюжний, Сердюк².

Була надрукована збірка віршів Івана Зубенка, присвячена пам'яті генерала-хорунжого Олександра Удовиченка «Краплина»; його ж дві книжечки «Наші лицарі і мученики»³.

Як зазначалося вище, з 1923 р. друкарня співпрацювала з видавництвом «Чорномор». Друкарня діяла при Українській Станиці після ліквідація табору в Каліші в 1924 р. Працівники друкарні займалися друком «Бюлетеня управи товариства б[увших] вояків Армії УНР», який видавався з 1924 р. і до 1927 р.

9 червня 1922 р. у таборі Каліш було засновано видавництво «Веселка». Перш за все воно займалося виданням літературного часопису з однойменною назвою. Видавництво співпрацювало з друкарнею культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Деякі літературні твори, які друкувалися у часописі «Веселка», видавалися окремо і тиражувалися кількістю у 100 – 500 примірників на шапірографі.

Для надсилання матеріалів та пожертв на літературний фонд «Веселка» вказувалась адреса: Каліш, Ліпова 64, мешк. 8 на ім'я Федора Крушинського; у ч. 7/8 часопису від 1923 р. вже зазначалась інша адреса – вул. Часна, 17/3, М. Добряк.

Окрім вище зазначеного, видавництво «Веселка» видало 8 книжок. Зокрема, драматичні твори: Ф. Крушинський «Мотря Кочубеївна», І. Зубенка «Остання жертва», О. Карманюка «Максим Свиней», І. Ольбрахт (псевдонім – Каміла Земана) «П'ятий акт»; критичні нариси О. Турянського, Є. Маланюка та М. Селегія. Було видано альманах Є. Маланюка, М. Селегія та М. Осики «Озимина»⁴.

Видавнича секція товариства «Просвіта» школи підстаршин 7-ої бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі Каліш надала діяльну допомогу в підготовці та виданні козацького тижневика «За дротом» (1921 р.)⁵. Заходами редакції літературно-гумористичного журналу 2-ої Волинської стрілецької дивізії «Око» у таборі Каліш у 1921 р. було видано 6 примірників драми Василя Смутного (псевдонім Володимира Самійленка) «На розпутті»⁶.

У таборі Піотрків Трибунальський видавнича секція культурно-освітнього відділу 1-ої Кулеметної дивізії мала у своєму розпорядженні лише гектограф. Тут у березні 1921 р. було видано єдине число часопису «Тернистий шлях».

Попри несприятливі умови перебування у таборі Пикуличі активно діяла видавнича секція культурно-освітнього відділу 1-Запорізької дивізії, зусиллями якої видавались часописи «Запорожець» та гумористично-сатиричний журнал «Жало» (жодного примірника на даний момент не віднайдено).

Опинившись у тяжких умовах, без достатньої фінансової та матеріальної підтримки, інтерновані спромоглися налагодити інтенсивний видавничий процес. Дана діяльність дала можливість об'єднати ідеєю продовження боротьби за незалежність України різних за походженням, віком, званням, рівнем освіти та інтересів старшин та козаків Армії УНР. Друковану продукцію таборових видавництв передплачували як у Польщі, так і закордоном.

¹ Кужель, Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25-26 серпня 1995 р.)*. Львів, 81.

² Сидоренко, Н. (2000). «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919 – 1924). Київ: Дослідницький центр історії української преси, 43.

³ Кужель, Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25-26 серпня 1995 р.)*. Львів, 82.

⁴ Кужель, Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25-26 серпня 1995 р.)*. Львів, 82.

⁵ *За дротом* (1921). Каліш, 1, 1.

⁶ Кужель, Л. (1996). Українська книга 20-х рр. XX ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф. (25-26 серпня 1995 р.)*. Львів, 84.

М.) ВИДАННЯ				
Військов. Факультету.				
Ч.Ч.	Що видано	Реферат і кількість при- мірників.	Чис. стор.	А в т о р.
1	Військовий журнал	Військовий вісник 100 пр.	48	хор. Ільницький. пор. Подільський. хор. Ліневич. сот. Гоичаренко. сот. Горко.
2	Реферат на ша- пірографі	Елементарна тактика 15 пр.	12	
3	"	Поняття та зміст стратегії 15 пр.	16	пор. Подільський.
4	"	Наполеонівська стратегія 15 пр.	33	підп. Рихвальський.
5	"	Утримання війська та під- держання його боєздат- ности 15 пр.	12	сот. Богуи.
6	"	Похід 1792 року. 15 пр.	14	підп. Хомяк
7	"	Револуція та інвазія 15 пр.	14	підп. Хомяк.
8	"	Збройна сила та її основи 15 пр.	10	підп. Хомяк
9	"	Похід 1796 до Германії 15 пр.	20	сот. Олійників.
10	"	Похід 1793 15 пр.	14	підп. Хомяк.
11	"	Тактика заосмотр. військ 15 пр.	44	підп. Хомяк.
12	"	Північно-Американська вій- на 1861-1865 15 пр.	30	хор. Ільницький.
13	"	Війна та політика 4 реф. 14 пр.	90	пор. Подільський.
14	"	Ведення війни 15 пр.	12	пор. Подільський.
15	"	Збройна сила та її основи 25 пр.	47	підп. Хомяк.
16	"	Про бойові сили та бойові засоби 20 пр.	24	сот. Корнієнко.
17	"	Похід Наполеона в Іспанію 1808-1814 15 пр.	24	сот. Карнійчик.
18	"	Похід Наполеона до Росії 1812 р. 20 пр.	30	сот. Корнієнко.

Рис. 1 Список виданих рефератів слухачів Військового факультету
«Військовий вісник», ч. 2, Каліш, 1922 р.
(Оригінал зберігається в Центральному державному архіві
зарубіжної українки у м. Києві, ф. 15, оп. 1, спр. 67)

Рис. 2 Емблема видавництва «Чорномор»
(Оригінал зберігається у ЦДАВО України, ф. 4005, оп. 1, спр. 3)

Видавнича діяльність виконувала кілька функцій. Зокрема, комунікативну, яка давала можливість підтримувати зв'язок між інтернованими з різних таборів, психологічну, яка відігравала важливу роль у можливості поділитися своїми переживаннями з однодумцями, знайти розраду, особливо у цьому допомагали гумористично-сатиричні видання. Але перш за все видавничий процес мав у собі патріотично-виховну та культурно-освітню складові. Адже на сторінках таборових видань друкувалися різноманітні художні твори, перекладні твори різноманітних письменників, філософів, істориків, матеріали для підвищення рівня військово-фахової освіти, історичні нариси та статті та ін.

References:

1. *Biuletyn Ob'iednannia ukraïnskyykh emigrantytskyykh orhanizatsii v Kalishi ta yoho okolytsiakh* [Bulletin of the Association of Ukrainian Emigrant Organizations in Kalish and its surroundings] (1924). Kalish, 12. [in Ukrainian].
2. Kuzhel, L. (1996). *Ukrainska knyha 20 rr. XX st. v Polshchi: tabirni vydannia* [Ukrainian book of the twenties of the XX century in Poland: camp publications]. *Teoretychni ta orhanizatsiini problemy formuvannia repertuaru ukrainskoi knyhy ta periodyky: Dopovidi ta povidomlennia Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Lviv, 25 – 26 serpnia 1995 r.). [Theoretical and organizational problems of repertoire of the Ukrainian book and periodicals: reports and reports of the International scientific conference (Lviv, August 25 – 26, 1995), 82 – 84 [in Ukrainian].
3. *Nasha zoria* [Our star]. (Kviten, 1921). Lantsut, 9, 21. [in Ukrainian].
4. *Na ruinakh* [On the ruins]. (1922). Shchypiorno, 60. [in Ukrainian].
5. *Nove zhyttia* [New life]. (20 Chervnia, 1921). Oleksandrovo, 56, 4. [in Ukrainian].
6. *Nove zhyttia* [New life]. (7 Lystopada, 1921). Oleksandrovo, 93, 4. [in Ukrainian].
7. *Relihiino-Naukovyi Vistnyk* [Religious and Scientific Herald]. (Kviten, 1922). Shchypiorno: Bratstvo Sv. Pokrovy 6-oi sichovoi Striletskoi dyvizii, 2, 38.
8. *Relihiino-Naukovyi Vistnyk* [Religious and Scientific Herald]. (Lystopad, 1922). Shchypiorno: Bratstvo Sv. Pokrovy 6-oi sichovoi Striletskoi dyvizii, 4-5, 61.
9. *Relihiino-Naukovyi Vistnyk* [Religious and Scientific Herald]. (Lystopad, 1922). Shchypiorno: Bratstvo Sv. Pokrovy 6-oi sichovoi Striletskoi dyvizii, 2, 40.
10. Sydorenko, N. (2000). *Natsional'no-dukhovne samostverdzhen'nia (u 3-kh t.): Presa internovanykh ukraïntsiiv ta tsyvil'noi emigratsiï (Chekhiya, Pol'shcha, Rumuniya, Yehypet, 1919-1924)*. [National-spiritual selfaffirmation (in 3 t.): Press about interned Ukrainians and civilian emigration (Czech Republic, Poland, Romania, Egypt, 1919 – 1924)]. Kyiv, II. [in Ukrainian].
11. Sydorenko, N. (2000). «Zadrotiane zhyttia» ukraïnskyykh chasopysiv na chuzhyni (1919 – 1924) *Doslidnytskyi tsentr istorii ukrainskoi presy*. [“Life behind the wires” of Ukrainian magazines in a foreign country (1919 – 1924)]. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Sribniak, I. (2018). *Encyklopedia jeniectwa: Ukrainski Aleksandruw* [Encyclopedia of prisoners: the Ukrainian Alexandrov]. Varshava-Paryzh: Centrum naukowo-wydawniczy im. O. Pritsaka. [in Polish and Ukrainian].
13. Sribniak, I. (2018). *Encyklopedia jeniectwa: Ukrainski Lantsut* [Encyclopedia of prisoners: the Ukrainian Lancut]. Varshava-Paryzh: Centrum naukowo-wydawniczy im. O. Pritsaka. [in Polish and Ukrainian].
14. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 2373, op. 1, spr. 36. [in Ukrainian].
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 2439, op. 1, spr. 108. [in Ukrainian].
16. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 4005, op. 1, spr. 1. [in Ukrainian].
17. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 4005, op. 1, spr. 2. [in Ukrainian].
18. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 4005, op. 1, spr. 3. [in Ukrainian].
19. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine] Kyiv, f. 4005, op. 1, spr. 6. [in Ukrainian].
20. *Za derzhavnist. Materialy do istorii Viiska Ukrainskoho* [For statehood. Materials for the history of the Ukrainian Army]. (1938). Varshava, 8, 158. [in Ukrainian].
21. *Za drotom* [Beyond the wire]. (1921). Kalish, no.1, 1. [in Ukrainian].
22. Vishka, O. (2002). *Presa ukrainskoi emigratsii v Polshchi (1920-1939 rr.)* [The press of Ukrainian emigration in Poland (1920 – 1939)]. Lviv. [in Ukrainian].
23. Vishka, O. (2012). *Shosta Sichova dyvizii Striletska Armii Ukrainskoi Respubliky Liudovoi* [Sixth Sich Infantry Division of the Army of the UPR]. Torun: Vydavnytstvo naukovoï universytetu imeni Mykoly Kopernika.

Ольга Зубко, к.і.н.

Вінницький національний аграрний університет, Україна

**СПЕЦИФІКА КОНФЕСІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ
КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАЗЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ.
«ПОДСБРАДСЬКИЙ ОСЕРЕДОК».
АВТОКЕФАЛІЯ (1921-1939)**

Olha Zubko, PhD in History

Vinnitsia National Agrarian University, Ukraine

**SPECIFICITY OF CONFESSIONAL-CHURCH
COMMUNICATION OF UKRAINIAN EMIGRATION
IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC.
«PODEBRADY ENVIRONMENT».
AUTOCEPHALY. (1921-1939)**

Ukrainian emigration carried abroad the issues of church-state relations of the liberation struggles of 1917-1921 as they were not resolved to the end. During the time of the Ukrainian Central Rada and hetman P. Skoropadsky there was no clear state policy regarding the Church. Purposeful policy regarding the church issue (separation from the Moscow Patriarchate) was conducted only by the Directory. The leading goal of the Ministry of Confessions was to create the Ukrainian Patriarchate. Subsequently, the government set out to regulate the status of the Church. Thus, in the Main State Law of the UPR, it was argued that the Orthodox Church within the Ukrainian State is autocephalous, headed by the Patriarch in Kyiv. The Ukrainian emigration community has also tried to solve these issues. However, it had to act already in light of the Czechoslovak realities. Ukrainian emigrants, as well as modern "continental Ukrainians", divided in Czechoslovakia into "Orthodox", "Greek Catholics" and "Autocephalists". "Autocephalists", pulled together around the Supreme Council of the Ukrainian Orthodox Church for emigration in the territory of the Czechoslovak Republic, which obeyed the Constantinople Patriarch. The Podebrady center of autocephalists had about 200 people.

Keywords: Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, Ukrainian autocephalous church, Podebrady.

Нерозв'язані до кінця питання церковно-державних відносин в добу Визвольних змагань 1917-1921 років були винесені українською еміграцією за кордон. Однак, що суттєво, ці питання не знайшли достатнього відображення як, власне, в архівній «україніці», так і в українській еміграційній мемуаристиці, на відміну від російських. Так, чи не найвагомішою науковою розвідкою щодо конфесійно-церковної комунікації української празької еміграції виступає стаття В. Буреги¹.

За часів Української Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського не було чіткої державної політики щодо Церкви. Цілеспрямовану політику щодо церковного питання (відокремлення від Московського Патріархату) проводила тільки Директорія. Прагнення Директорії до реалізації курсу на цілковиту незалежність України максимально сприяло розвитку національного церковного руху в Україні. Чи не найбільше зацікавленими в цьому питанні були Симон Петлюра та Іван Огієнко.

¹ Бурега, В. (2009) Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920-1930-е гг. *XIX Ежегодная Богословская конференция. (Москва, Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 20-24 января 2009 г.)*, 1, 294.

Провідною метою діяльності Міністерства сповідань було створення Українського Патріархату. 1 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки ухвалила Закон «Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». На думку авторів закону, верховна церковна влада в Україні мала належати Всеукраїнському церковному собору. Крім того, для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви було утворено Український Церковний Синод у складі двох єпископів, одного протоієрея, одного священика, одного диякона, трьох мирян та одного архієпископа від Військового Відомства. До скликання Собору, який мав обирати членів Синоду і подавати на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду мали призначатися Вищим республіканським українським урядом. Закон проголошував не відокремлення церкви від держави, а співпрацю між ними. Він (закон) був абсолютно правосильним, проте не був втіленим у життя.

В кінці січня – на початку лютого 1919 р. Директорія під тиском більшовицьких військ з одного боку, а з другого – збройних загонів Білої гвардії, змушена була почати відступ і цим почала втрачати контроль над ситуацією. Кроки ж радянської влади у 1919 р. були спрямовані на відокремлення церкви від держави. Таким чином, з оцінки діяльності Директорії стосовно церковного питання випливало, що український (доєміграційний) уряд не передбачав повного відокремлення православної церкви від держави, а намагався діяти шляхом поєднання двох чинників – світського та духовного.

Згодом, уряд поставив за мету врегулювати статус Церкви. Так, в Основному державному законі УНР стверджувалося, що Православна Церква в межах Української Держави є автокефальною на чолі з Патріархом у Києві. Окремий державний закон визначить загальні основи організації Православної Церкви в межах Української Держави, зберігаючи її внутрішню автономію та не порушуючи канонічних постанов, а також визначить її правове відношення до держави¹. Тобто, проблема наявності єдиного регулятора церковних питань та проблема українізації церкви, її автокефалії, були актуальними ще на той час.

Вирішити ці питання намагалася і українська пражська еміграційна спільнота. Щоправда, їй довелося діяти вже з урахуванням тогочасних чехословацьких реалій.

Вже в 1920-х рр. українські пражани, як і сучасні «материкові українці» були розподіленими в ЧСР на «ортодоксів», «греко-католиків» та «автокефалістів». Поділ цей був не на користь українській еміграційній громаді з двох причин. З одного боку він ніби підкреслював суто конкурентну боротьбу за людські душі. А з іншого, що було значно гіршим, демонстрував на прикладі прагматичних протестантизму й католицизму їх користь для грошових потоків ЧСР і «шкідливість» впливу «східного обряду» для українських політики й економіки в цілому. Що маєтсья на увазі? Відштовхуючись від історичних реалій, при врахуванні ментальних категорій, стає зрозумілим, що ортодоксальне православ'я, як найбільш консервативна гілка християнства, не пішло шляхом модернізації та раціоналізації на відміну від протестантизму й певним чином католицизму. Якщо протестантизм засуджував бажання бути бідним (бідність, на думку протестантів, хвороба), то в ортодоксальній православній традиції матеріальна бідність – антагоніст духовному багатству. Професійні обов'язки для протестанта – борг перед Богом і суспільством; для католика – спокута первородного гріха. Тоді як для християнина «східного обряду» – праця повинна була бути в першу чергу духовною, а ось матеріальний зиск у процесі роботи визнавався «суєтним», бо був пов'язаний з гордістю (гординою). Крім того, давалася взнаки роль ортодоксального православ'я як офіційної релігії монархічної Російської імперії. Накопичення символічного духовного багатства стало для українських мирян переважаючим, а думки про матеріальні блага в умовах кріпосного права, а згодом примату держави над приватним підприємництвом, фактично, були безрадісними. Отже, вже за еміграційних умов ставало зрозумілим, що ідея єдиної помісної Церкви нежиттєздатна за умови тотожності понять «релігія» – «ідеологія».

Празько-українська еміграційна течія була представлена трьома окремими групами віруючих. Перша з них належала до канонічної юрисдикції Сербської Православної Церкви під керівництвом священномученика Горзада (Павліка, 1879-1942 рр.). До цієї течії належало більшість українців (не греко-католиків) Закарпаття, що входило на той час до складу ЧСР. Друга, переважно

¹ Власовський, І. (1998) *Нарис історії Української Православної Церкви*. У 4-х т. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2, 69.

«автокефалісти» – Вища Церковна Рада Української Православної Церкви для еміграції на території Чехословацької Республіки на чолі з відомими політиком Сергієм Шелухіним (1864-1938) та знавцем українського церковного життя, фахівцем істориком Василем Бідновим (1874-1935) – підпорядковувалася Константинопільському Патріарху. На чолі цієї групи українських пражан стояв архієпископ Савватій (Врабець, 1880-1952 рр.). Владу цього архієпископа, що цікаво, визнавала й частина греко-католицьких общин Закарпаття. А ось третя група українських еміграційних вірян приєдналася до Російського православного приходу та визнала вдалу єпископа Сєргія (Корольова, 1881-1952 рр.)¹.

Точної статистики щодо кількості «автокефалістів» та прихожан єпископа Сєргія не має. В офіційній документації більшості українських вихідців в графі «віросповідування» стояло лаконічне «православний». Крім того, належність до того або іншого приходу не афішувалася. Тому зосередимося на більш детальному розгляді «автокефалістів».

Як відзначав сам архієпископ Савватій в одному із своїх листів до митрополита Антонія (Храповицького) в 1924 році, основним осідком українських «автокефалістів» стало місто Подєбради: «Що стосується українців, то в містечку Подєбради, де знаходиться Українська Сільськогосподарська академія, утворився український приход. Я не заперечував проти його утворення, оскільки сильну пропаганду ведуть уніати. Церковні служби в цьому приході здійснюються частково старослов'янською мовою, а частково – українською. Я особисто відправляв служби там чеською мовою.... Зрозуміло усім, що консолідація українських церковних сил була здійснена на противагу російському приходу. Адже нахабна поведінка росіян у Чехії в питаннях церковних тільки підсилює бажання українців до посилення церковного національного начала. Відзначу, українці поки набагато коректніші та не намагаються переступити, як це роблять росіяни, через голову місцевого архієрея»².

Так, наприклад, 14 жовтня 1924 року архієпископ Савватій провів на прохання українських прихожан церковного Братства ім. Святих Кирила й Мефодія чеською мовою Службу Божу в день Святої Покрови. На Службі були присутніми 35 вірян і Василь Біднов, як голова Братства, особисто вручив архієпископу 250 чеських крон³.

Потрібно відзначити, що впродовж всього 1924 року і Сергій Шелухін, і Василь Біднов, і, власне, самі прихожани шукали постійного «духовника» для подєбрадського приходу. З цією метою вони звернулися навіть з листом до «апостола українського національно-релігійного відродження» митрополита УАПЦ Василя Липківського (1864-1937):

«Ваше Високопосвященство, Архипастирю, Отче!

Через свого представника професора В. Біднова, не раз вже ми повідомляли Вас про те, що в Подєбрадах, поміж української еміграції, котра згуртувалася тут коло тутешньої УГА, утворилося православне Братство імені Святих Кирила та Мефодія. Це Братство ставить своїм завданням організувати в Подєбрадах православну парафію й придбати можливість задовольнити релігійні потреби нашої місцевої еміграції. І Ви, Владико, звернули на нас свою Архипастирську увагу: пославши до нас Пан-Отця Андрія, дали нагоду відправляти в день Різдва Христового Службу Божу. За це висловлюємо Вам свою сердечну подяку.

Досвід переконує всіх нас, що справа організації постійної парафії та впорядкування щонеділі та святкових відправ церковних зустрічає серйозні перешкоди в тому, що не маємо свого духовника, Пан-Отця, який би правив у церкві і негайно задовольняв всі духовні потреби. Запрошувати кожного разу священника з Праги по багатьох причинах неможливо, та й всі ми бажаємо мати своїм Пан-Отцем людину знайому і близьку нам.

В таборі інтегрованих Щепіорно, в Польщі, є священний отець Петро Білон, добре усім нам відомий з найкращої сторони. Значна частина українських емігрантів в Празі й Подєбрадах належить до його духовних дітей.

¹ Бурега, В. (2009) Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920-1930-е гг. *XIX Ежегодная Богословская конференция. (Москва, Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 20-24 января 2009 г.)*, 1, 295.

² Бурега В. (2009) Церковная жизнь украинской эмиграции в Чехии в 1920-1930-е гг. *XIX Ежегодная Богословская конференция. (Москва, Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 20-24 января 2009 г.)*, 1, 297.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 13.

Через те ми, Високоповажний Владико, і звертаємося до Вас з сердечним уклінним проханням: допоможіть, будь ласка, Отцю Білонові, прохання якого поступило до Владичної Канцелярії, прибути до нас, виклопочіть в Міністерстві Заграничних Справ ЧСР для Отця Білона візу, щоб він мав легальну можливість переїхати з Польщі до Подєбрад. Тоді й самі подбаємо про матеріальне забезпечення свого Пан-Отця.

Разом з тим, маємо честь заявити Вам, що з національної та політичної причин не можемо звертатися до московсько-російської ієрархії, що перебуває в межах ЧСР...»¹.

Коли ж стало відомо, що в серпні 1924 року отець Білон виїхав з Польщі до США, подебрадці звернулися до митрополита Липківського з новим проханням щодо кандидатури отця Полікарпа Сикорського. Мотивуючи своє прохання тим, що отець Сикорський, пострижений в монахи в 1922 році в Кам'янці-Подільському, «як нинішній член духовної консисторії у Вільні терпить утиски з боку польської адміністрації, що і примушує його шукати іншого місця перебування»².

Врешті-решт 6 липня 1925 року подебрадці попросили архієпископа Савватія затвердити настоятелем Подєбрадської парафії отця Григорія Мельника з одночасовим виклопоченням допомоги від чехословацького Міністерства культів на утримання священика – 800 крон щомісячно, оренду приміщення для відправки Служб Божих й придбання церковного інвентарю – 700 крон щомісячно³.

Отець Григорій Мельник (1893 – після 1938) походив родом з села Лаврівки Вінницького повіту Подільської губернії. Закінчив військову школу в Києві, служив спершу в російській армії, а потім до 1 січня 1918 року в Богданівському полку військ Центральної Ради. Як писав сам Григорій Мельник: «З 1 січня 1918 року моя діяльність міняється – то я у війську, як старшина, то в селі, як учитель української школи, то в Києві, як член Українського Церковного Собору. Врешті 15 лютого 1920 року я отримав парохвію в ріднім Вінницькому повіті й прийняв священство. На парохвію я йшов з широкими плянами, але на ділі довелося їх дуже скоротити, бо всякий прояв культурно-національної праці безпощадно переслідувався з боку більшовицького уряду. Радянська влада довела мене до того, що в кінці травня 1921 р., спасаючи своє життя від Под. Губ. Ч.К., я мусів просто з Українського Церковного Собору в Київі тікати до Польщі. В Польщі я надіявся найти для своєї праці ґрунт більш сприяючий, але попав до пекла. Двохмісячне перебування в таборі інтернованих українських військ (...) оставили в моїй пам'яті за час побуту у цій середньовіковій республіці кращі спомини, бо по виходу з табору поляки за мою національну працю ганяли мене з одної парохвії на другу, не даючи мені, як кажуть, зігріти місця. За три з половиною роки я мав там дев'ять парохвій, а коли, згідно законови, став проводити на Пінщині шкільний плебісцит на користь української школи, зістався зовсім звільнений з парохвії «за виступлення, несоответствующія интересам Государства», й до суду – під суворим доглядом поліції»⁴. Є відомості про те, що Григорій Мельник, здобувши дозвіл для себе та родини на переїзд до Подєбрад, 20 вересня 1925 року подав заяву на навчання до УГА. Однак літописець української празької еміграції Симон Наріжний стверджує, що Григорій Мельник навчався на диригентському відділенні музично-педагогічного факультету УВП ім. М. Драгоманова в Празі й був, очевидно, в 1930-х роках «промований» на доктора філософії Українського вільного університету⁵.

Новий пан-отець взявся досить заповзято за відбудову парафії. Вже 2 листопада 1925 року на стіл ректору УГА Івану Опанасовичу Шовгеніву Григорій Мельник поклав особисто заяву з проханням утримання певних сум з викладачів Академії на користь парафії. А активно листуючись з Карпаторуським єпископством (греко-католицьким) отець Григорій зумів зібрати необхідний церковний інвентар. Щоправда, звертався він по церковний інвентар й до Канцелярії Православного Архієпископа Празького. В 1927 році з Канцелярії празького архієпископа до Подєбрадської парафії надійшов навіть гнівний лист з вимогою повернути запозичений sv. Antimins. (Антимінс – посвячена хустина із зашитою частинкою мощів святих на престолі в православних церквах. Без антимінса

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 14-15.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, 16 арк.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, 17 арк.

⁴ Коваль, Р., Моренець, В., Юзич, Ю. (2017). «Національна політехніка». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2, 144-145.

⁵ Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Прага: Студії Музею Визвольної боротьби України, 1, 131.

не можна служити святої Літургії. На антимінсі звершується під час святої Літургії таїнство Євхаристії. – О.З.)

Прихожанами Подебрадської парафії на чолі з отцем Григорієм Мельником стали 182 студенти-подебрадці¹, тоді як серед викладачів УГА та празьких українців загалом: І. Шовгенів, В. Біднов, О. Ейхельман, К. Мацієвич, О. Вілінський, С. Шелухін, О. Лотоцький, М. Славінський, Б. Мартос, Ю. Русов, В. Дяконенко, М. Левицький, І. Мазепа, Я. Моралевич, В. Іванис, О. Безкровна, М. Омелянович-Павленко та інші. (Всього у списку 51 особа – О.З.).

За часи свого опікування парафією Григорій Мельник активно листується і з першим духовним батьком більшості подебрадців – отцем Білоном. Так, наприклад, в одному із своїх листів до США він бідкається про те, що «потрібні постійні кошти на утримання церковного хору (15 крон для кожного з десяти хористів на тиждень) та по 50 крон на оплату за світло та одного прислужника». В цілому, при дворовій Службі Божій на тиждень – близько 400 крон². (Для порівняння й уточнення: офіційний курс чехословацької крони по відношенню до американського долару в 1923-1933 роках становив 2,96:1 (3:1). Тобто 1 долар дорівнював 2 чехословацьким кронам 96 гелерам. – О. З.)³. Питається поради як чинити з тими прихожанами, що переходять з парафії до Товариства євангелістів, що отаборилося в Подебрадах з 1928 року. А головне, як реагувати на подаровану Товариством євангелістів Подебрадській парафії Біблію українською мовою.

Останні згадки про Службу Божу отцем Григорієм Мельником датуються травнем 1938 роком: «Тепер на святу Паску служилась Служба Божа на українській мові у великий Четвер. А в страсну П'ятницю був виніс плащаниці. Співав український хор. Співав чудово під орудою нашої визначної диригентки П. Щуровської»⁴.

Потрібно відзначити, що плідна діяльність Подебрадської автокефальної парафії трималася не тільки на отці Григорії Мельнику, а й завдяки харизмі Василя Біднова та лобіюванні Подебрадських парафіяльних інтересів Сергієм Шелухіним в чехословацькому Міністерстві культів.

Василь Олексійович Біднов, незважаючи на важку свою долю, в якій величезний слід залишили трагічна загибель сина (втопився у Влтаві) та засудження дружини по справі «Спілки визволення України», все ж віднаходив добре слово та щирі приязні до празьких та подебрадських жінок-парафіянок і їх дітей. Останні тягнулися до нього чи не найбільше. Про це, зокрема, свідчать згадки Наталки Наріжної.

Наталка Наріжна писала: «... Третій український вчений, теж колишній професор моїх батьків, якого ані лекцій, ані книжок чи статей я ніколи не слухала і не читала, називався Василь Біднов. Він був хоч і короткою, але невмирущою частиною мого дитинства. Я від самого малечку цього вченого з надзвичайним характером просто обожнювала і його спорадичні приїзди були для мене святом. Останній раз я його бачила, як він приїхав із Варшави, де на Варшавському університеті він викладав Історію Церкви і ще якісь інші предмети, що їх зацікавлені можуть знайти самі, бо пишучи про нього я не хочу користуватися нічиєю допомогою. Професор Біднов був вже тоді майже сліпий, на очах в нього були страшні більма. Я майже що дня його згадую. Згадую зі сміхом і сльозами, як людину, з якою я, мала дитина, почувалася «добре», яка без жодного сумніву й політики вірила в Бога, дякуючи в своїх молитвах і за більма, і за запроторену радами дружини, і за померлого у трагічному випадку сина, на могилі якого стояв хрест з написом «Нехай буде воля Твоя»...»⁵.

Варто зауважити, що прихожанкою Подебрадської автокефальної парафії завдяки Біднову була й донька відомого кубанця-економіста Кузьми Якимовича Безкровного (1877-1937) – Олена Безкровна. Існують відомості про те, що підлітком вона усі свої кишенькові гроші в 1923 році віддала на допомогу Любові Бідновій, дружині Василя Біднова, як голодуючій на Україні. І справді, в той час, в жовтні 1923 року, еміграційна Рада комітету допомоги голодуючим на Україні зібрала та передала Любові Бідновій 10 американських доларів та 570 тисяч німецьких марок⁶.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 506, арк. 17.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 510, арк. 2-3.

³ Зубко, О. Є. (2010) *Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.)*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 84-85.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 510, арк. 9

⁵ Наріжна, Н. (2010). *Дитячими очима (Спомин)*. Praha: Sdružení Ukrajinek v České republice, 25-26.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 269, оп. 3, спр. 92, арк. 50.

Щодо ж Сергія Павловича Шелухіна (1864-1938), то в справі лобіювання інтересів Української Автокефальної Православної Церкви перед чехословацьким Міністерством культів, він брав гору своїм вмінням добряче розбиратися в юридичній казуїстиці. Тому не дивно, що знання юридичних тонкощів в 1925 році дозволило йому стати уповноваженим УАПЦ в справах церковно-релігійних відносин не тільки з церковними общинами ЧСР, а й з церквами Югославії, Болгарії, Греції та Сходу. «Релігії знищити не можна, бо релігія залягає в природі людини і навіть атеїст має свою релігію. Єдиний спосіб знищити всі ті ворожі нації сили й виступи, – писав Шелухін, – це унезалежити релігійні інтереси так, щоб вони були свободними од чийого не було б втручання і впливу збоку. Лише Українська Автокефальна Православна Церква зумовить соборність нації, як церква народна й національна, що служить інтересам свого народу, а не стає знаряддям проти нього»¹.

На нашу думку, Сергій Шелухін взявся за лобіювання інтересів УАПЦ в еміграції ще й з причини того, що соціалістів церковне питання, як таке, не цікавило зовсім. Вагомими було й інше, котре відмічала у Відні в Шелухіні Надія Суровцева та що було перенесене ним до Праги: «...На початку в мене жив бувший міністр юстиції, український сенатор Сергій Павлович Шелухін. Це був уже старий, але дуже жвавий, енергійний чоловік. Але він дуже тужив за Україною, сім'єю, мови не знав абсолютно і почував себе препогано, що відбивалося на його настрою..... Українських емігрантів Шелухін не любив, Директорію теж, і вічно лаявся з ними. Належав він до партії соціалістів-федералістів. До революції був либонь суддею»².

Восени 1926 року між подебрадськими автокефалістами та подебрадськими греко-католиками настільки загострилися відносини, (а особливо гострим критиком уніатства виступав власне Сергій Шелухін), що владиці Шептицькому після свого візиту до Сільськогосподарської академії (вересень 1926 року) нічого не лишалось, як перевести в 1927 році греко-католицьку подебрадську парафію до містечка Модржан. Відносини цих двох груп віруючих гарно ілюструє популярний в ті роки анекдот: «Український посіпака опинився на безлюдному острові як ото Робінзон Крузо. Через десять років нашого посіпаку знаходять рятівники. Вони знайомляться з його господарством: милуються хатинкою, городом, одомашненими тваринами, різними господарськими будівлями. Одне тільки дивує рятівників: навіщо посіпака побудував дві Церкви, два храми. «Чому дві?» – запитують рятівники у нього. «А тому, – відповідає той, – що одну я відвідую, а в другу ніколи не ступить моя нога»³.

Ще до 1939 року й подебрадські автокефалісти, й подебрадські греко-католики підтримували контакти з архієпископом Савватієм. Останній після початку Другої світової війни інформував Імперське Міністерство церковних справ у Берліні, що у його підпорядкуванні є декілька «національних приходів». Однак, за свідченнями архієпископа Горзада на жовтень 1939 року жодної церковної української православної общини в колишній ЧСР вже не було. Інформація архієпископа Горзада є більш достовірною, оскільки в 1930-х роках, після тривалої економічної кризи в ЧСР (до 1935 року), що боліче позначилась на українській політичній еміграції, більшість української еміграційної інтелігенції змушена була «переформатувати» своє життя. Певна її частина, прогножуючи подальші події, виїздила за океан. Інша намагалася влаштувати життя в других європейських країнах. Тому православні приходи (парафії) дійсно розпадалися.

Маємо сказати декілька слів й про тих українців, котрі відвідували храми Російської Православної Церкви. Такі кроки, зрозуміло, не афішувалися. Віднайти конкретні приклади практично неможливо. Істотною відмінністю еміграційної Російської Православної Церкви було те, що до неї не тільки горнулися духовно, але й її по-справжньому підтримували фінансово. Тому закордонна РПЦ змогла полишити після себе чимало храмів. Зокрема, у Празі, Свято-Миколаївський собор та Успенський храм, (збудований в 1925 році на Ольшанському цвинтарі).

Вище вже велася мова, що російська православна парафія оформилася у Празі в 1921 році. В 1922 році її очолив архієпископ Сєргій (Корольов). З моменту свого створення російська

¹ Турчин, Я. (2017). *Сергій Шелухін про роль церкви в державотворчих процесах України* <<http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/38542>> (2017, серпень, 12).

² Суровцева, Н. (1996). *Спогади*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 111.

³ Сабенникова, И. В. (2015). Архивы российской эмиграции как источник национальной памяти. *Эмигранты и репатрианты XX века: Слепухинские чтения-2014: труды международной научной конференции*. Санкт-Петербург: Фонд Слепухина, ИД «Петрополис», 152-153.

парафія юридично підпорядковувалася митрополиту Євлогію (Георгієвському). Мало того, розпочинаючи свою діяльність вона відразу зайняла агресивну позицію щодо «українських розкольників» – греко-католиків та автокефалістів. На ранішніх та вечірніх службах в той час практично щоденно лунали проповіді, що усіляко підкреслювали визначну роль РПЦ. Наприклад, напередодні молебну 8 липня 1929 року в Свято-Миколаївському Соборі архімандрит Ісаак (Виноградов) зазначив: «Від самого свого початку та набагато згодом – наша російська культура була тісно пов'язана з православною вірою та Церквою. Наша перша грамота була церковною, нашими першими розповсюджувачами просвітництва були монастирі, а першими колонізаторами – монахи; і кращі люди нашої держави – художники, архітектори, співаки, музиканти – усі вони віддавали свої таланти заради Церкви»¹.

«Дон Кіхотом» у боротьбі з РПЦ в міжвоєнній ЧСР, котра мала підтримку ще й з боку урядовців, в особі політичного діяча Карела Крамаржа, виступав відомий подолянин (походив родом з села Бронниці поблизу Могилева-Подільського), дипломат та історик церкви Олександр Гнатович Лотоцький (1870-1939).

Празький період в житті Лотоцького тривав лише сім років, з 1922 року по 1929 рік, однак був досить плідним. Спершу Олександр Гнатовичу довелося працювати нічним сторожем на фабриці, доки його не запросили до Українського вільного університету на посаду доцента історії канонічного права. Саме в Празі з-під його пера виходять такі наукові розвідки про церковні установи князів Володимира та Ярослава, конспект лекцій з церковного права, цикл статей про церковний устрій, єдність та національний елемент у християнстві та багато-багато інших. Саме своїми науковими розвідками, які виносились на широкий загаль у формі публічних лекцій, він спростовував «російські крадіжки» інтелектуально-церковної української історичної спадщини. Ярий поборник автокефалії, Олександр Гнатович звернув увагу також на духовні проблеми української інтелектуальної еміграції². А саме: хитання української празької інтелігенції в переході на Служби Божі українською мовою. І це за умови того, що ще в 1904-1905 роках Лотоцьким здійснено переклад «Євангелія» українською мовою.

Українське прислів'я «Як тривога, то й до Бога» було й справді квінтесенцією церковного життя української празької інтелектуальної спільноти, більшість котрої багато-багато раз в непростих життєвих обставинах, здіймала очі до неба і промовляла про себе молитву вигнанців: «Господи, дай терпіння перенести те, що не можемо і що не в силах змінити.

Господи, дай сили та мужності змінити те, що можемо та повинні. Господи, дай хоч краплю мудрості розрізнити перше від другого».

References:

1. Burega V. (2009). *Cerkovnaja zhizn' ukrainskoj jemigracii v Chehii v 1920-1930-e gg.* [The Church Life of Ukrainian Emigration in the Czech Republic in the 1920s-1930s]. XIX Ezhegodnaja Bogoslovskaja konferencija. (Moscow, Pravoslavnyj Svjato-Tihonovskij gumanitarnyj universitet, 20-24 janvarja 2009 g.), 1, 294-298. [in Russian].
2. Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'kyx ob'yednan' Ukrajiny v m. Kyievi, [Central State Archive of Public Associations in Kyiv], f. 269, op. 3, spr. 92, ark. 50. [in Ukrainian].
3. Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'kyx ob'yednan' Ukrajiny v m. Kyievi, [Central State Archive of Public Associations in Kyiv], f. 269, op. 3, spr. 506, ark. 12-17. [in Ukrainian].
4. Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'kyx ob'yednan' Ukrajiny v m. Kyievi, [Central State Archive of Public Associations in Kyiv], f. 269, op. 3, spr. 507, 2-3 ark. [in Ukrainian].
5. Central'nyj derzhavnyj arxiv gromads'kyx ob'yednan' Ukrajiny v m. Kyievi, [Central State Archive of Public Associations in Kyiv], f. 269, op. 3, spr. 510, ark. 9. [in Ukrainian].
6. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii [State Archives of the Russian Federation], f. 5850, op. 1, d. 10, l. 275. [in Russian].
7. Koval, R., Morenecz, V., Yuzy'ch, Yu. (2017). «*Nacional'na politexnika*». ["National Politechnika"]. Kyiv: Istory'chnyj klub «Xolodnyj Yar»; «Ukrayins'kyj priorytet», 2, 144-145. [in Ukrainian].
8. Narizhna, N. (2010). *Dy'tyachy'my' ochy'ma (Spomy'n)*. ["Children's eyes" (Remin)]. Prague: Sdruzheni Ukrajinek v Ceake republice, 25-26. [in Ukrainian].

¹ Государственный архив Российской Федерации, ф. 5850, оп., д. 10, л. 275.

² *Українська культура*: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993, 564.

9. Narizhnyj, S. (1942). *Ukrayins'ka emigraciya. Kul'turna praca ukrayins'koyi emigraciyi mizh dvoma svitovy'my' vijnamy'*. [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between two world wars]. Prague: Studiyi Muzeyu Vy'zvol'noyi borot'by' Ukrayiny, 1, 131. [in Ukrainian].
10. Sabennikova, I. V. (2015). Arhivy rossijskoj jemigracii kak istochnik nacional'noj pamjati. [Archives of the Russian emigration as a source of national memory]. *Jemigranty i repatrianty XX veka: Slepuhinskie chtenija – 2014: trudy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. St. Petersburg: Fond Slepuhina, ID «Petropolis», 152-153. [in Russian].
11. Surovceva, N. (1996). *Spogady'*. [Memoirs]. Kyiv: Vy'davny'cztvo im. Oleny' Teligy'. [in Ukrainian].
12. Turchy'n, Ya. (2017). *Sergij Sheluxin pro rol' cerkvy' v derzhavotvorchy'x procesax Ukrayiny* [Sergii Shelukhin on the role of the church in state-building processes] <<http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/38542>> (2017, serpen', 12). [in Ukrainian].
13. *Ukrayins'ka kul'tura: Lekciyi za redakciyeyu Dmy'tra Antonovy'cha*. (1993) [Lectures edited by Dmytro Antonovich]. Kyiv: Ly'bid. [in Ukrainian].
14. Vlasovs'ky'j, I. (1998) *Nary's istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Cerkvy'. U 4-x t.* [Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church in 4 volumes]. Kyiv: Vydannya Ky'yivs'koyi Patriarxiyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Cerkvy' Ky'yivs'kogo Patriarxatu, 2, 69. [in Ukrainian].
15. Zubko, O. Ye. (2010) *Stvorennya ta diyal'nist' Ukrayins'kogo vy'shhogo pedagogichnogo insty'tutu im. M. Dragomanova v Prazi (1923-1933 rr.)*. [Creation and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after. M. Drahomanov in Prague (1923-1933)]. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka, 84-85. [in Ukrainian].

CONTEMPORARY CULTURE

Tetiana Tkhorzhevska, PhD in History

Yuliia Kovalenko, PhD in Cultural Studies

Odesa National Polytechnic University, Ukraine

TRANSFORMATION OF ETHNIC STEREOTYPE OF RUSSIANS AMONG ODESA STUDENTS, 2006–2017

This article attempts to reveal the transformation of ethnic stereotype of Russians in perception of Odesa students that has been taking place during 2006–2017. This work is based on the research conducted between these years using the projective drawing technique. Investigating the dynamics of identities and images of other, authors make a dividing between the concepts of “Russians of Russia”, “Russians of Ukraine”, “Ukrainians of Russia” and “Ukrainians of Ukraine”. The article demonstrates how the associative series concerning Russians of Russia has totally changed testifying to the process of distancing or “repulsion” from the image of a Russian and the growth of the sense of threat from Russians.

Keywords: ethnic stereotypes, image of other, projective drawing technique, dynamics of identities, image of Russians.

The investigation of ethnic stereotypes appeals to a wider problem of the constructing of identities. Human perception of the world is mythological, and therefore, creates a division of the world along the “us-them” line. A specific factor of mythological worldview is the creation of stereotypes, including ethnic ones, about oneself as part of the community and about others as representatives of another communities. The idea of the self as the representative of an ethnic group is an important part of identity. However, it is difficult for a person to say “who I am / we are”; much easier to understand “who I am not / we are not”. So, the image of others is an important part of identity.

The ethnic stereotype is usually understood to mean a certain number of characteristics attributed to one ethnic group by another (or their own). It contains a stable core and variable judgments. The exploration of the “stable core” and “variable judgments” in the structure of images of oneself and others gives an opportunity to get an example of the way in which identity is constructed. In other words, how do or do not the images of oneself / others change on the “grassroots” level under the influence of changes in the surrounding social reality. Proceeding from this, the purpose of this article is to explore changes in the image of Russians during 2006–2017. Tasks consist of the exploration of variable judgments through a comparative analysis of interviews among students conducted in 2006–2007¹, 2014² and 2016–2017.

There are a significant number of researches of “image of other”, “foreigner”, “ethnic stereotypes” in different areas of humanitarian knowledge, due to the interdisciplinary nature of the phenomenon. The use of ethnic stereotypes has been studied by ethnologists mainly in relation to traditional culture³; some aspects of this phenomenon became the subject of attention of sociologists⁴, psychologists⁵, and

¹ Тхоржевська, Т.В. (2008) Етнічний стереотип українця в уявленні студентів-українців м. Одеса. *Етнічна історія народів Європи*, 25, 82-89

² Boguslavskaya, Y.Y., Tkhorzevska, T.V., (2014) Odessa: Dynamic of Ethnic stereotypes 2007-2014. *The Third International Congress on Social Sciences and Humanities. Proceedings of the Congress (November 15, 2014)*, 3-8.

³ Сілецький, Ю.Р. (2009) Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.05 – етнологія, 20.

⁴ Москвичи, С. (1995) Социальное представление: исторический взгляд. *Психологический журнал*, 1 (Т16), 3–18; 2 (Т16), 3–13.

⁵ Иванова, Т.В. (1998) Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков. *Вопросы психологии*, 2, 71–82.

linguists¹. A classic example of the research of dynamics of ethnic stereotypes is the research conducted in Princeton in 1933, 1951, 1969². Among the studies in Ukraine, one can mention the research of dynamics of identities of the inhabitants of Lviv and Donetsk in 1994–2004. In particular, N. Chernysh and O. Malanchuk raised the problem of “changing the old and constructing new identities” while “society stays in a state of anomie”³. However, research of dynamics of “image of other” remains an urgent problem.

Research methodology. The image of a Russians was investigated using the projective drawing technique⁴: participants were invited to draw a Ukrainian, a Russian, a Jew and a Bulgarian, reflecting, if possible, the most typical features. In which form should be an image – either figurative or symbolic – was not conditioned. According to the methodology, on the basis of the preliminary analysis of the drawings, there were allocated meaningful groups, which can be conventionally defined as separate components of an ethnic stereotype: a person, particular individual elements of appearance, food, drinks, alcohol, state symbols, cultural and everyday symbols, work in everyday life, economic life of society, animals, plants, demonstration of strength, machinery, negative symbols, intelligence. The interpretation of the drawings was carried out with the help of these groups. Then, the number of images for each content group was calculated. Quantity indexes were initially calculated separately for each group.

The method of social distance (Bogardus scale) and the method of associations were also used. The research blank was compiled based on the methodology proposed by V. Pavlenko⁵. Using the blank of an ethnopsychological research in the form of a table, the participants of the questionnaire had to rotate the representatives of ethnic groups according to their own priorities in the field of personal communication, economic cooperation, and the possibility of family ties and a sense of threat. In addition, according to the association method, it was supposed to write any associative reactions to ethnonyms – representations, images, symbols, concepts. Ethnic groups were provided based on the proposed methodology and taking into account the specifics of the Odesa region: Ukrainians of the East, Ukrainians of the West, Russians of Ukraine, Russians of Russia, Jews, Crimean Tatars, Bulgarians, Gypsies, Germans, Englishmen, Frenchmen, Americans – 12 positions in total.

The research, using a projective drawing 2006–2007, gave the following picture: the images were mostly anthropomorphic, Russian clothing was fundamentally different from those of Ukrainians. There were almost no national (or peasant) clothes. The Russians were depicted mainly in “urban” clothes. In the group of girls quite often, there were images of Russian women in expensive and fashionable clothes. In the image of a Russian in 2006–2007, in comparison with the image of a Ukrainian, there was less food and more alcohol. In addition, there was a Soviet symbols – sickle with a hammer, a red flag, inscriptions “USSR”. The position “economic life of society” was presented much better than in the image of a Ukrainian (images of cars, mobile phones, money). The presence of chains, weapons, and sticks showed up a “demonstration of strength”.

In the drawings of 2014, the number of anthropomorphic images in the image of Russians has been reduced in favor of symbols. For example, drawings like this – fig.1⁶, fig.2⁷ – became more common

The situation with clothes in 2014 is changing significantly: the proportion of images of sundresses and kokoshniks increases, there are a lot of hats, earrings, jackets (fig.3⁸, fig.4⁹).

¹ Белова, О.В. (2006) Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян: *автореф. дис. на соискание уч. степени докт. филолог. наук*, Москва: РАН Институт славяноведения 48.

² The Princeton Trilogy. *AP Psychology* <https://www.appsychology.com/IB%20Psych/IBcontent/Studies/princeton_trilogy.htm> (2019, January 19).

³ Черниш, Н., Маланчук, О. (2007) Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994 – 2004 рр.). *Україна модерна*, 12 (2), 61-92.

⁴ Иванова, Т.В. (1998) Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков. *Вопросы психологии*, 2, 71–82.

⁵ Гнатенко, П.И., Павленко, В.И. (1995) *Этническая установка и этнические стереотипы*. Днепропетровск: ДГУ, 300.

⁶ Fig. 1. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/24KTbLe>> (2019, March 30)

⁷ Fig. 2. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2eguVZo>> (2019, March 30)

⁸ Fig. 3. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/24KTbHD>> (2019, March 30)

⁹ Fig. 4. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2eguVYG>> (2019, March 30)

Cultural and everyday symbols in the image of a Russian in 2014 are represented by the image of birch, plait, sometimes by kokoshnik, balalaika, harmonica, bathhouse and broom. Along with the Soviet symbols there is a Russian tricolor; a new symbol of a Russian becomes the ribbon of Saint George (fig.5¹). Instead of cars, mobile phones and money, depicted in 2007, the main symbol in 2014 is the image of a gas pipe (fig.6²).

The positions of “demonstration of strength” and “negative symbols” appeal to the events of 2014 (fig.7³, fig.8⁴), or to the established “vodka-stereotype” (fig. 9⁵). Negative symbols become more common than in the research in 2006–2007.

Nonetheless, one can not deny the availability of “peaceful” images of Russians in 2014, similar to those of 2006–2007.

In 2016–2017, the image of Russians changed both in comparison with 2006 and in comparison with 2014. Thus, the number of drawn alcohol decreased in 2014 compared to 2006–2007 and increased by 2.5 times in 2016–2017; images of state symbols (Soviet coat-of-arms, Russian “tricolor”), which were significantly increased in 2014, are lower in the latest research than in the first one (2006–2007). Instead, the number of cultural and household symbols (birch, balalaika, bears) has increased significantly. It is also worth to note that the negative symbols, which significantly increased in 2014 compared to 2006–2007, in the latest research are represented by a small number of images.

The growth of negative symbols in 2014 was predicted and conditioned by the occupation of the Crimea and the beginning of a military conflict in the East of Ukraine. However, along with negative symbols, one can distinguish in 2014 the tendency of increase the cultural and everyday symbols. In the research in 2016–2017, we are disclosing a further growth of cultural characters, especially bears and balalaika. In many cases, the bear is depicted instead of a person, sometimes along with a man (fig.10⁶, fig.11⁷, fig.12⁸).

The tabl. 1 shows the use of particular elements of the image of Russians in drawings, and the percent of the number of participants in three time segments.

Consequently, the growth of the “ethnographic” image of Russians is the main result of the research conducted by the projective drawing method in three time measurements.

Substantial specifications has been provided by the research using the method of social distance and analysis of the associations of two separate images – “Russians of Ukraine” and “Russians of Russia”.

First of all, it should be noted that the number of those, who would choose Russians of Ukraine for personal communication, economic cooperation and family ties, is reduced. For Russians of Russia, the reduction occurred in two out of three indicators.

Changes took place in the perception of the threat: there is an increase in the number of those who feel they are threatened by Russians of Ukraine in the first, second and third priorities and the decrease in those who feel it in the 9th,10th,11th,12th priorities.

Regarding the Russians, it is particularly noticeable to see an increase in the number of those who perceive a threat from them above all. At the same time, the number of those who feel they are threatened by them last of all has increased (from 2 to 8.2%). It is worth to pay attention to the fact that this number correlates with the dynamics of the number of those who are primarily threatened by Ukrainians in the West (from 3 to 8.9%)⁹.

¹ Fig. 5. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/24KTbET>> (2019, March 30)

² Fig. 6. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2eguVXE>> (2019, March 30)

³ Fig. 7. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/24KTbDR>> (2019, March 30)

⁴ Fig. 8. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2eguVWC>> (2019, March 30)

⁵ Fig. 9. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2fhM5hC>> (2019, March 30)

⁶ Fig. 10. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/24KTbqp>> (2019, March 30)

⁷ Fig. 11. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2fhM5fy>> (2019, March 30)

⁸ Fig. 12. Transformation of ethnic stereotype of Russians among Odesa students, 2006–2017. *Flickr*. <<https://flic.kr/p/2fhM5ew>> (2019, March 30)

⁹ Тхоржевська Т. (2017) Про сало і балалайку або зміни в образі «типового українця» в уявленнях одеських студентів. *Емінак. Науковий щоквартальник*, 3 (19), 41–46.

Table 1

The use of particular elements of the image of Russians in drawings

Content groups	2006–2007	2014	2016–2017
1. A person. Particular individual elements of appearance	86	66,9	76
2. Food, drinks	7,1	1,9	1,8
3. Alcohol	19,6	12,6	29
4. State and political symbols	10,3	15,5	5,2
5. Cultural and everyday symbols	16,3	32	47,7
6. Work in everyday life	3,2	0	0
7. Economic life of society	7,1	6,7	3,7
8. Animals, plants	8,7	10,6	17,5
9. Demonstration of aggression and strength	22,9	8,7	8,2
10. Machinery	6	0	2,6
11. Negative symbols	8,1	24,2	4,8
12. Intelligence	1,09	1,9	0,7

Table 2

Number of participants of the questionnaire (% of the total number of participants) who have chosen in “the first place” for:

	Personal communication		Economic cooperation		Family ties	
	2006–07	2016–17	2006–07	2016–17	2006–07	2016–17
Russians of Ukraine	18,7	13,8	12,5	7	21,8	12,6
Russians of Russia	7,8	9,7	15,6	7,8	17	8,2

Table 3

A sense of threat from Russians of Ukraine

2006–2007	2016–2017
In the first priority – 0 %	In the first priority – 8,5 %
In the second priority – 2%	In the second priority – 9,3 %
In the third priority – 4%	In the third priority – 11,9%
In the 9 th priority – 15%	In the 9 th priority – 3,3%
In the 10 th priority – 28%	In the 10 th priority – 11,9%
In the 11 th priority – 14%	In the 11 th priority – 7,8%
In the 12 th priority – 9%	In the 12 th priority – 7,4%

Table 4

A feeling of a threat from Russians of Russia

2006–2007	2016–2017
In the first priority – 0%	<i>In the first priority – 18,2%</i>
In the second priority – 6,8%	In the second priority – 14%
In the third priority – 6,8%	In the third priority – 10,%
In the 9 th priority – 17%	In the 9 th priority – 8,5%
In the 10 th priority – 15%	In the 10 th priority – 4,4%
In the 11 th priority – 9%	In the 11 th priority – 2,2%
In the 12 th priority – 2%	In the 12 th priority – 8,2%

According to the association method, the image of “Russians of Ukraine” according to the results of the research in 2006–2007 was harmonized and generally positive. The most common characteristic associations at that time were friendliness (9.3%), drunkenness (7.8%), “ordinary people” (6.2%), cheerful (4%). In the research in 2016–2017, the image of “Russians of Ukraine” is conversely the most unharmonized, uncertain. 2.6% of students associate Russians of Ukraine with vodka; 2.2% consider them as “normal people”; 1.8% associate them with separatism. Such small percentages testify to the incoherence of the stereotype, the absence of common images. Perhaps it is related with the fact that most students perceive concepts of “Ukrainian” and “Russian” as a sign of state affiliation, as citizenship, and not as an ethnic belonging. That is why the phrase “Russians of Ukraine” may not be fully understood. Although these issues, of course, require a more thorough study.

The image of “Russians of Russia” has changed completely, none of the associations that were representative during the first research, does not repeat at least at the level of 3%, it means, there is obvious existing of the increase in distance.

Table 5

Association concerning “Russians of Russia”

2006–2007	2016–2017
Cheerful – 6.2%	Vodka, alcoholism – 10.8%
Friendly – 6.2%	Balalaika – 3.7%
Arrogant – 6.2%	Bear – 3.3%
Ordinary people – 4.6%	Putin – 3.3%
Successful, fit to work – 4.6%	Aggressive – 3%
Neighbors, friends, brothers – 4.6%	

Consequently, comparing the results of these two researches demonstrates the process of distancing, “repulsion” from the image of a Russian, as evidenced, firstly, by the growth of “ethnographicism” and schematism of the image of Russians in drawings; secondly, the increase in the number of those who feel they are threatened by Russians above all; and thirdly, the entire change in the associative series concerning Russians of Russia.

References:

1. The Princeton Trilogy (2019). *AP Psychology*. <https://www.appsychology.com/IB%20Psych/IBcontent/Studies/princeton_trilogy.htm> (2019, January, 19).
2. Belova, O.V. (2006). *Jetnicheskie stereotipy po dannym jazyka i narodnoj kul'tury slavyan* [Ethnic stereotypes according to the language and folk culture of the Slavs]. Moscow: Abstract of PhD diss., 48. [in Russian].
3. Boguslavskaya, Y.Y., T.V. Tkhorzevska. (2014). Odesa: dynamika etnichnykh stereotypiv 2007–2014 [Odesa: Dynamic of Ethnic stereotypes 2007–2014]. *The Third International Congress on Social Sciences and Humanities. Proceedings of the Congress (Vienna, November 15, 2014), 1, 3-9*. [in Ukrainian].

4. Chernysh, N., Malanchuk, O. (2007). Dynamika identychnosti meshkantsiv Lvova i Donetska: komparatyvnyi analiz (1994 – 2004) [Dynamics of the identities of the inhabitants of Lviv and Donetsk: a comparative analysis (1994-2004)]. *Ukraina Moderna*, 2 (12), 61-92. [in Ukrainian].
5. Ivanova, T.V. (1998). Izuchenie jetnicheskikh stereotipov s pomoshh'ju proektivnykh risunkov [Ethnic stereotypes study by projective drawings]. *Questions of psychology*, 2, 71-82. [in Russian].
6. Gnatenko, P.I., Pavlenko, V.I. (1995). *Jetnicheskaja ustanovka i jetnicheskie stereotypy* [Ethnic installation and ethnic stereotypes]. Dnepropetrovsk: Publishing House of the DSU. [in Russian].
7. Moscovici, S. (1995). Social'noe predstavlenie: istoricheskij vzgljad [Social performance: historical perspective]. *The psychological journal*, 1 (16), 3-18 [in Russian].
8. Siletsky, Y.R. (2009). *Etnichni heterostereotypy v tradytsiinomu svitohliadi ukrainsiv* ["Ethnic heterostereotypes in the traditional worldview of Ukrainians."]. Lviv: Abstract of PhD diss., 20. [in Ukrainian].
9. Tkhorzhevska, T.V. (2017). Pro salo i balalaiku abo zminy v obrazi «typovoho ukrainsia» v uiavlenniakh odeskykh studentiv [About salo and balalaika or Changes in the image of “typical Ukrainian” in the perception of Odesa students]. *Eminak. Scientific quarterly*, 3 (19), 41-46. [in Ukrainian].
10. Tkhorzhevska, T.V. (2008) Etnichniy stereotyp ukrainsia v uiavlenni studentiv-ukrainsiv m. Odesa. [Ethnic stereotype of the Ukrainian in the perception of Ukrainian students in Odesa]. *Ethnic History of European Nations*, 25, 82-89. [in Ukrainian].

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY

Iryna Muratova, PhD in Philosophy

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine

PHILOSOPHICAL REFLECTION ON THE INTERCONNECTION BETWEEN TECHNOLOGICAL INNOVATIONS AND FACTORS OF HUMAN DEVELOPMENT

The author proves the necessity of a philosophical reflection on the interdependence between technological innovations and economic, social, and cultural transformations resulted by the Fourth Industrial Revolution. This reflection allows finding solutions to social problems provoked by the introduction of the latest technology. Suchlike solutions are in the development of man and in creating socio-cultural conditions that would support this development. Technological innovations primarily affect labor force, change qualitative and quantitative requirements for labor resources, transform labor market and increase labor migration, deepen social inequality, unemployment and, thus, lead to employment crisis. The amount of free time increases in a negative way, because leisure turns into unemployment and insecurity of existence. Risks and destabilization of human existence force us to make joint decisions and to act actively on crisis prevention. Recommendations, proposals, and action programs address different cultural factors of human development and, above all, education.

Keywords: technology, human development, social changes, education, culture, robotization, artificial intelligence, employment.

Introduction. Both the age-old and the newest hopes of mankind, containing ideas about things to come and predictions of the future, are related to scientific and technological progress. Modern intellectual technologies also give people attractive hopes and promises. The high rates of development of the modern technosphere beget certain concepts and ideas about the power and potential of technological novations, on which unjustified social expectations or even illusions are sometimes based. However, if people place great expectations and hope on technological driving force or want to restrain it through a sort of "technohate", then in both cases there is a need for its adequate understanding. In any case, people need a complete account on the range of its (technological driving force) capabilities, so as not to expect something unjustified, unbelievable, with a greater potential than there really is. In order to do this, it is necessary to separate the views on technics and technology from the chimeric layerings, which prevent seeing their actual capabilities, goals, objectives, public purpose and strength. Unless this is done, and we remain in the realm of imaginary futuristic constructs, this state equals capitulation to unpredictable and undesirable social consequences of unmanaged technogenic processes.

It is the scientific-theoretical approach and the whole range of socio-philosophical methodological tools that allow us to separate the comprehension of the real influence and social mission of the technological factor from the illusory layerings and pseudo-realistic forecasts. In a study undertaken from this perspective, it is possible to separate unrealizable dreams and phantom hopes from truly scientific forecasts and predictions. Debunking the existing stereotypes and clichés on the effectiveness of modern technologies helps to soberly look at them and the results of their impact. This is extremely necessary for social control over technological development and achievement of manageability and controllability over technogenic processes, their humanization. After all, in order to predict it is necessary to see; in order to timely prevent it is necessary to consider in advance: to catalyze and stimulate, or prevent or even avoid.

Purpose and tasks. Comprehension of the social consequences of technological innovations, primarily of artificial intelligence and robotization not only in the field of employment but also in the field

of human development, allows us to realize probable social risks. Philosophical reflection in this area is a precondition for corresponding decision-making in the field of risk management and the prevention of negative trends. The tasks of this article also include the identification, establishment and, to some extent, a critical overcoming of particular stereotypes and illusory attitudes (positive or negative) about the role of technological innovations in human existence. Such a critical analysis of existing patterns will contribute to the formation of an adequate understanding of technological development and will help to prevent undesirable technogenic processes and avoid unjustified expectations.

Theoretical basis. The author proves the insufficiency of traditional stereotypes and illusions about the role of technics and technology in human existence. Aiming to overcome the limitations of narrow (purely engineering, professional) approaches to technology, this research is based on scientific methods and theoretical principles of social philosophy, as well as on materials that reveal the socio-economic consequences of modern technological innovations.

The research literature, for the most part, gives hardware definition of technology and considers engineering, construction, design, scientific (empirical and theoretical), moral, ethical, and environmental aspects of technology. Instead the philosophy of technics and technology at present is a multifaceted and rapidly growing discipline with an integrative scientific platform, which includes phenomenology, anthropology, social policy in the field of technics and technology, the problems of ontology and epistemology, engineering ethics and the ethics of specific technologies, ranging from nuclear technology to nano-, bio-, informational and cognitive technologies. Studies of the technology in the framework of socio-philosophical direction, despite being demanded, still aren't so numerous. Recently, there were scientific works aimed at defining the boundaries of philosophy and engineering and the extension of ties between them¹. The transformation of social and individual human existence under the influence of modern technological innovations, namely: changes in the nature and division of labor, quality and quantity of labor resources, their mobility and employment, social risks, etc., still remain in the focus of a few particular authors².

The presentation of the main material. Our epoch, marked by progress in the field of automation, artificial intelligence, and the so-called intellectual technologies, forces researchers to evaluate the dynamics of disappearance and emergence of jobs in different scenarios of employment development by 2030. Conclusions from studies of this problem cause considerable social concern and completely diverge with the usual understanding of the role of technology in our lives.

To begin, let's fix and consider the most common stereotypes and clichés about modern technologies in the usual form they have received in everyday experience, in the opinion of the average person, the way they have consolidated in the daily consciousness of our time and have been supported by the arguments of common sense.

The majority of people still believe that, firstly, technics and technology simplify and facilitate human life, depriving workers of hard work, taking on the most dirtier or burdensome part. Laziness, the desire for idleness forces people to invent machines and mechanisms, to create technical appliances, devices, and high technologies. Secondly, they relieve a person of the worries about ensuring their existence, increasing productivity and production capacity, and hence consumption. Thirdly, as a result, more time free from work is released, which increases human leisure and therefore expands the space for favorite activities of choice.

For many people, these ideas are an obvious truth, which is self-evident and does not require any proof. This deeply rooted belief is usually supported by illustrative examples and everyday observations that support and justify it. This belief also gives ground for a solid hope about dreamy long-awaited future, described by technical utopias and novels. It seems quite understandable that nobody will support, apply or implement technological novations that are harmful, inhumane or not beneficial to humans. However, the investigation of this problem in a scientific context with the help of socio-philosophical methods, principles of development and historicism, has not confirmed the outlined beliefs. From this standpoint, it turns out that technology primarily changes labor resources and the nature of employment. This is evidenced

¹ Michelfelder, D., Newberry B., Zhu Q.: eds (2017). *Philosophy and engineering: exploring boundaries, expanding connections*. Switzerland: Springer, 26, 266. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-45193-0>.

² Ford, M. (2015). *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*. New York: Basic Books, 352; Virgillito, M.E. (2016). Rise of the robots: technology and the threat of a jobless future. *Labor History*, 58 (2), 240-242. doi: <https://doi.org/10.1080/0023656x.2016.1242716>.

by the consequences of the implementation of modern high technology. We analyze them in more detail henceforward.

According to the World Economic Forum (WEF), currently we are witnessing the Fourth Industrial Revolution, caused by the growth of robotics and artificial intelligence, and, consequently, more and more jobs will have been automated. According to the WEF forecasts, these trends will destroy 5 million jobs by 2020¹. This transformation of the labor market will impact 15 countries, including Australia, China, France, Germany, India, Italy, Japan, the United Kingdom, and the United States. This concerns both the developed economies and developing countries.

The WEF report "The Future of Jobs" makes the following conclusion. The Fourth Industrial Revolution, which includes developments in such areas as artificial intelligence, machine learning, robotics, nanotechnology, 3-D printing, genetics, and biotechnology, will lead to widespread destabilization of not only business models but also labor markets during the next five years. As a result of interaction with other socio-economic and demographic factors, it will wreak havoc in business models in all industries, which will cause serious failures in the labor markets. For the prosperity in the new social landscape, the shifts that will take place will require new qualities and skills from both businessmen and workers².

The WEF report states that each professional and industrial field, or field of activity, each geographic region will place own demands towards new skills and job displacements. But in any case, the loss from these changes can only partly be compensated by the increase in employment in other areas. By risk assessment, 7.2 million jobs may be lost due to redundancy, automation or disintermediation. And only a part of these losses will have been compensated by the creation of 2.1 million new jobs, primarily in more specialized areas such as computing, mathematics, architecture, and engineering.

Forum participants have claimed that such trends demanded urgent, planned, and targeted actions from the world community and governments. First of all, there is a need for managerial decisions, cultural and educational programs aimed at training and retraining of the future workforce, in order to counterbalance ever-increasing unemployment, inequality, reduction of the consumer base of enterprises.

The fact that the latest technology is destroying more and more jobs was stated by co-founder and CEO of Zuora, Tien Tzuo, in his interview to Business Insider in London, November, 2016³. He believes that the pace of reducing productive jobs' number is growing precisely because of the development of technology. More and more professions will become obsolete at an accelerated pace. In his opinion, the available labor force in its qualities is unable to cope with this and the employment crisis is approaching, affecting political processes in turn. In particular, he has linked Donald Trump's victory in the US presidential election with trends and problems in the labor market that emerge under the influence of the latest technology.

Tien Tzuo is not the only one who expressed deep concern about the impact of technology on employment. Lord Adair Turner, former vice president of Merrill Lynch Europe and ex-Chairman of the Financial Services Authority, also believes that this moment can be a turning point for capitalism because of the fundamental nature of the intelligent technologies' implementation. Similarly, chief executive of BT Group, Gavin Patterson is concerned about the complex changes in the international labor market owing to modern technological innovations. He believes it is quite possible that 80% of today's jobs will cease to exist in future.

The research of Oxford University and Citibank⁴ has shown that about 57% of jobs for OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) member countries are at risk due to automation. According to research, unlike previous significant technological advances, the growth of computer use actually destroys more jobs than it creates. In a recent Citi report, it is also emphasized that

¹ Brinded, L. (2016). WEF: Robots, automation, and AI will replace 5 million human jobs by 2020. *Business Insider*. <<http://www.businessinsider.de/wef-davos-report-on-robots-replacing-human-jobs-2016-1?r=UK&IR=T>> (2018, March, 10).

² Schwab, K., Samans, R. (2016). The Future of Jobs Reports. *World Economic Forum*. <<http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2016/>> (2018, March, 10).

³ Williams-Grut, O. (2016). Silicon valley CEO: People are 'lashing out' because technology is destroying more and more jobs. *Business Insider*. (2018, March, 10).

⁴ Frey, C.B., Osborne, M. (2016). CITI GPS Reports: Technology at Work v2.0: The Future Is Not What It Used To Be. *Oxford Martin School and Citi* <<https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2092>> (2018, December, 19).

enhanced automation can lead to greater inequality. This trend is highlighted in the material of Oscar Williams-Grut, the London reporter from Business Insider, with the eloquent title “Robots will steal your job: How AI could increase unemployment and inequality”.

In this regard, due to technical progress, the threat of massive employment contraction exists in the banking and insurance sectors, in telecommunications, in airlines and in the field of public services. The work of tens of thousands of highly paid managers and engineers will have become unnecessary. Thus, according to Karl Schmitz, one of the experts in the computer industry, ready-made software modules and new programming languages will soon make almost all of this activity unnecessary, since as a result of the further development of high technology, subsequently, one programmer can replace one hundred current ones.

“Millions of people, who in the past were in companies’ staff, now continue to work as computer specialists or clients’ services consultants, but now they are paid on a contract basis, so all market risks are on their shoulders. The result is not only a reduction in wages but also the destruction of the former system of social guarantees. The massive spread of Internet technologies in the near future may lead to the fact that large segments of the labor market will simply cease to exist – librarians, archivists, travel agents, retailers, regional newspaper staff, and so on. Eliminated permanent jobs are now replaced by part-time jobs, temporary work on call, and various forms of low-paid hiring. For example, more and more companies are beginning to implement a model of ordering products precisely on schedule, which prompted them to the idea to hire workers just right on schedule, which can not be called other way then day laborer”¹.

The future may seem like a great place where artificial intelligence and robots serve all our needs, and a four-hour day is a reality. But the real picture can be much more somber. After all, as follows from the above arguments, artificial intelligence technologies and robotics in the workplace provoke mass unemployment and lead to dislocated economies, but not to increased productivity and leisure for all. Moshe Vardi, a computer science professor at Rice University in Texas, has told the American Association for the Advancement of Science: “We are approaching the time when machines will be able to surpass people in virtually any task. Before this happens, society needs to answer the question: if machines are capable of performing virtually any work that a person can do, then what will a person do?”². The typical answer is that we will be free to spend our leisure time. However, as it turns out, the prospect of rest is not attractive for life. And not only because work is a necessary part of human well-being, welfare, and health, but also because the growth of free time can become a reality, first of all, for the poor or the unemployed. Let’s consider this in more detail.

Firstly, the availability of free time and leisure does not make it automatically fruitful or meaningful to the person who has it, does not provide human life with sense and dignity. Partly released from unnecessary, hard or intensive work a person does not acquire, along with this released time, the ability to use their leisure for self-improvement or devote it to spiritual, music interests or creative pursuits of their own choice. After all, leisure is not equal to indolence, laziness or lack of all work (idleness). In modern society, free time, if it is understood only as a relief from coercive, exhausting or undesirable labor, is defined negatively – as empty, incomplete, meaningless. In contrast to *otium cum dignitate* (lat. deserved rest worthy of respect), *otium sine dignitate* has appeared, which means empty lazy idleness³.

Latin term *otium* has a variety of meanings. It expresses such leisure time when a person can enjoy the rest: food, physical activity, intellectual contemplation, and cognitive efforts. Sometimes, but not always, it means rest and departure from state affairs, retirement after previous service or active public life. Such leisure, devoted to the pursuit of science, literature, and art after the separation from state affairs was meant by Cicero (“*De Oratore ad Quintum fratrem libri tres*”, I, 1). *Otium*, as it is noted by Bragova, may also be temporary, sporadic leisure: one that brings moral or immoral consequences (leisure without dignity). Or something that allows you to engage in spiritual activities: artistic, educational, intellectual, etc.).

According to the German philosopher Friedrich Jünger, “contrary to the widespread belief, leisure is not a break between working hours, so limited period of time, leisure by definition is unlimited and

¹ Шишин, С.В. (2010). *Предпринимательство в условиях глобализации: основные черты и противоречия*. Москва: Экономика, 147.

² Williams-Grut, O. (2016). Silicon valley CEO: People are ‘lashing out’ because technology is destroying more and more jobs. *Business Insider*, November, 21.

³ Bragova, A. (2016). The concept *cum dignitate otium* in Cicero’s. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 22 (1), 45-49.

indivisible, and is the source of all meaningful work. Leisure is a condition of any free thought, any free activity, and therefore only some have the ability to leisure. The majority, having received an increase in free time, are not capable of anything else, as only to kill this time”¹.

Secondly, the development of artificial intelligence and the growth of robotics increase leisure time, but whether this also means growth or even support for individual development or a decent standard of living for all? The answer to this question is contained in a research note issued in 2015 by Citibank and the Oxford Martin School. The report concludes that 35% of jobs in the UK are at risk of being replaced during automation, 47% of jobs in the United States are under threat, and on average 57% of jobs are at risk in the OECD. In China, the risk of automation is 77%. Most jobs in the risk are low-qualified, such as call centers or manufacturing industries. But more and more qualified jobs are at risk of substitution too. For example, in the field of financial technologies at the moment there are “roboadvice” – algorithms, which as well as a financial consultant, can recommend to a client each economic-investment product. If employers launch these technologies, this can lead to tremendous havoc in this highly qualified profession. Technologies can replace even those professions that were once considered purely human, such as car control or handwriting decryption.

According to the recommendations in the Citi report, governments and society should be prepared for these changes in time, because they will hit the labor force faster than any past technological advances. It is predicted that many workers will have to re-learn during their lives since jobs will have been replaced by machines. Citi recommends investing in education, which is considered as one of the most powerful factors that could help mitigate the impact of automation and the application of artificial intelligence technologies. Education is a very important tool, which can be used by socio-economic and cultural policymakers to resolve the problems created by accelerating technological change in a timely manner. The question of creating new jobs, criteria for establishing a minimum wage or a basic income level, etc., require adequate socio-political responses. Even nowadays it can be soundly stated that important factors in solving these problems will be the cultural factors on which human development depends, first and foremost these include education and science, which, in turn, depend on free time and social factors.

But within the framework of the developed recommendations, Citi sees a deepening of inequality as the biggest problem associated with the onset of robotics and automation in the workplace: “the inequality between 1% and 99% may increase as labor automation continues”². The World Inequality Report, published in 2018 by the World inequality lab of the Paris School of Economics, argues that government actions can significantly reduce inequality³. The research group concludes that there is a need to ensure equal access to education and well-paid work to counteract stagnation and slow down the income growth of the lower half of the population. And cultural and educational policy, school organization and rules for access to education and cultural achievements must play a key role in promoting intergenerational mobility since polarization is aggravated by territorial segregation.

It would seem that loss of jobs is compensated by mobility and the creation of new professions, but this is not quite so. The European Center for the Development of Vocational Training (Cedefop) has calculated that in the EU, almost half of the new jobs will require highly skilled workers. Technological sectors, which are currently forming, do not provide equal opportunities, especially for under-educated workers. That is, they do not offer the same, equivalent jobs instead of those that are eliminated in the relevant industries. Thus, technological innovations not only eliminate low-skilled jobs, but they also replace them with highly skilled jobs. And this means that the greatest burden and a load of technological change will press the most vulnerable categories of workers. Losses will have been suffered by most of the poor (people with low earnings) and insufficiently educated people. Retraining highly skilled technical jobs is a big issue both in the financial and political spheres. These programs also require intensification of cultural factors. In addition, new jobs will appear geographically in places other than those where older jobs disappear, potentially exacerbating the persistent problems of labor migration and mobility.

Not only poor people will be forced to change (to retrain and relocate, to enter another cultural environment) during robotization and technological revolution, but those who receive higher qualifications

¹ Юнгер, Ф.Г. (2002). *Совершенство техники. Машина и собственность*. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 20.

² Frey, C.B., Osborne, M. (2016). CITI GPS Reports: Technology at Work v2.0: The Future Is Not What It Used To Be. *Oxford Martin School and Citi* <<https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2092>> (2018, December, 19).

³ World Inequality Report (2018). *Homepage* <<http://wir2018.wid.world/>> (2018, December, 19).

and a high cultural level will compete for fewer and fewer jobs. According to Thor Berger and Carl Benedikt Frey, less than 0.5% of the workforce in the United States has moved into technology industries that emerged during the 2000s, including such as online auctions, video and audio streaming, as well as web design. The Citi report demonstrates this declining trend of creating new jobs in the latest technological areas, starting with the 1980s Computer Revolution. For example, a study by Jeffery Lin shows that approximately 8.2% of the US workforce has moved to new jobs during the 1980s, due to new technologies; in the 90s this figure dropped to 4.4%.

Scientific novelty. At the level of scientific and theoretical generalization, the connection between factors of socio-economic and human development was revealed, and the possibility of preventing social upheavals and crisis trends by investing in people, in increasing their cultural and educational potential was established. The philosophical reflection on the consequences of technological innovations generated by the Fourth Industrial Revolution (as defined by the World Economic Forum) allows to trace the dependence of social changes on the factors of human development in the process of transition to a new format of social relations between people (e.g., the provision of able-bodied population by jobs; formation, distribution, and redistribution of labor resources; ensuring an expanded reproduction of labor force, employment restructuring, etc.). The introduction of intellectual technologies actualizes the activation of these factors.

Conclusions. Hence, according to the undertaken research, it can be concluded that the latest technological innovations reduce the quantity and change the quality of jobs, and the trend demonstrated by the automation progress and artificial intelligence indicates the destruction of jobs with a much faster rate than the creation of new jobs takes place. In addition, created jobs are highly skilled. So, according to the Citi forecasts, from 2013 to 2025 the EU will have 9.5 million new vacancies, and 98 million jobs will need replacement. At the same time, about half of the jobs in the EU will require highly skilled workers. This means that the global trend is the exacerbation of human development problems.

Automation and robotization will lead to privileges and achievements, but they will be selective. Shareholders, top managers, and well-educated people will receive most of the benefits of increasing corporate productivity and demand for technological, highly-skilled roles. Meanwhile, most of society will have been experiencing significant upheavals and insignificant growth. The masses of people will be forced to re-learn and move since their old jobs will be taken by intelligent machines. This proves the totally social nature of technological change and innovation, the need of society and politicians to study in advance the risks associated with the use of increasingly intelligent technologies, and manage them in order to prevent their negative impact.

It is the growth of educational, intellectual and cultural potential, advanced training and flexible vocational training of labor resources of the proper quality that will overcome the destructive influence of modern technological re-equipment of the economy. Investments in human development are the most important strategic investments, which will ensure not only social and economic growth but the global socio-historical perspective.

Further explorations of this subject are related to the disclosure of strategies, methods, directions, and forms of human development and those social directions, projects, programs, and institutions that will enable activation of educational and cultural factors for this purpose.

References:

1. Michelfelder, D., Newberry B., Zhu Q.: eds (2017). *Philosophy and engineering: exploring boundaries, expanding connections*. Switzerland: Springer, 26, 266. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-45193-0>. [in English].
2. Ford, M. (2015). *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*. New York: Basic Books. [in English].
3. Virgillito, M.E. (2016). Rise of the robots: technology and the threat of a jobless future. *Labor History*, 58 (2), 240-242. doi: <https://doi.org/10.1080/0023656x.2016.1242716>. [in English].
4. Brinded, L. (2016). WEF: Robots, automation, and AI will replace 5 million human jobs by 2020. *Business Insider* <<http://www.businessinsider.de/wef-davos-report-on-robots-replacing-human-jobs-2016-1?r=UK&IR=T>> (2018, March, 10). [in English].
5. Schwab, K., Samans, R. (2016). The Future of Jobs Reports. *World Economic Forum*. <<http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2016/>> (2018, March, 10). [in English].
6. Williams-Grut, O. (2016). Silicon valley CEO: People are 'lashing out' because technology is destroying more and more jobs. *Business Insider*. (2018, March, 10). [in English].
7. Frey, C.B., Osborne, M. (2016). CITI GPS Reports: Technology at Work v2.0: The Future Is Not What It Used To Be. *Oxford Martin School and Citi* <<https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2092>> (2018, December, 19). [in English].

8. Shishin, S.V. (2010). *Predprinimatel'stvo v usloviyakh globalizatsii: osnovnyye cherty i protivorechiya* [Entrepreneurship in the context of globalization: the main features and contradictions]. Moscow: Ekonomika. [in Russian].
9. Williams-Grut, O. (2016). Silicon valley CEO: People are 'lashing out' because technology is destroying more and more jobs. *Business Insider*, November, 21. [in English].
10. Bragova, A. (2016). The concept cum dignitate otium in Cicero's. *Studia Antiqua et Archaeologica*, 22 (1), 45-49. (2018, December, 19). [in English].
11. Yunger, F.G. (2002). *Sovershenstvo tekhniki. Mashina i sobstvennost'* [Perfection technology. Machine and property]. St. Petersburg: Vladimir Dal. [in Russian].
12. Frey, C.B., Osborne, M. (2016). CITI GPS Reports: Technology at Work v2.0: The Future Is Not What It Used To Be. *Oxford Martin School and Citi* <<https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/view/2092>> (2018, December, 19). [in English].
13. World Inequality Report (2018). *Homepage* <<http://wir2018.wid.world/>> (2018, December, 19). [in English].

Віталій Ігнат'єв, к. філос. н.

Донецький національний медичний університет, Україна

ЕСТЕТИЧНЕ СПОГЛЯДАННЯ – ФУНДАМЕНТ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОНТОЛОГІЇ

Vitalii Ihnatiev, PhD in Philosophy

Donetsk National Medical University, Ukraine

AESTHETIC CONTEMPLATION – THE FOUNDATION OF PHILOSOPHICAL ONTOLOGY

The article deals with the question of the formation of an epistemological core of a non-classical philosophical paradigm, which is defined as naturalization. The author argues that the epistemological core of philosophizing is inferior to the aesthetic. Due to the fact that the existential problems lead to the experience of self-knowledge with pronounced aesthetic features, there is a kind of intersection of existential and aesthetic problems. Philosophical and aesthetic vector form a single philosophical field as a philosophical ontology. It is proved that aesthetic contemplation is a method that captures the existence of the moment of enlightenment. Intellectual intuition is an aesthetic principle that drives a philosophical ontology. That is why cognition at its core is contemplation, which establishes the initial relation to the subject. Contemplation allows this subject to "be" for us.

Keywords: esthesi, aesthetic contemplation, philosophical ontology, non-classical philosophical paradigm.

Для сучасного культурно-цивілізаційного процесу властива естетизація на всіх рівнях людського буття. Все більше виникає потреба в естетиці. Але, в той же час естетика має небезпеку повного розмивання її меж в різних сферах емпіричного прояву. Та попри різноманіття і багатолітність емпірична сфера здатна виконувати лише функцію засобу або непрямого виявлення естетизму. При цьому цінність естетичних об'єктів достатньо відносно відображається або сприймається навіть по відношенню до шедеврів світового мистецтва. Естетичний об'єкт в процесі зіткнення з суб'єктом призводить до переживання як проміжного стану, часткового контакту на рівні невербалізованого знання.

Якщо в XIX ст. естетичне знання почало впливати на формування фундаментальної філософії (Шеллінг, Гегель, Ніцше), то в XX ст. естетична проблематика, окрім філософії, активно почала розроблятися богослов'ям, філологією, лінгвістикою, психологією, соціологією, семіотикою та ін.

Але таке поглиблення в імпліцитну естетику (лат. *implicite* – неявне, прихований стан) стало виявляти методологічні труднощі, починаючи з герменевтичних.

Найбільш впливовими для формування фундаментальної філософської естетики стають: феноменологічний, психоаналітичний, семіотичний, екзистенціальний напрямки, а з середини XX ст. структуралізм та постструктуралізм, що трансформуються в постмодерністську та богословську естетику.

Окрім умовно гуманітарних течій формуються навколоестетичні, «межові» дослідження: інформаційна естетика, експериментальна естетика, нейробіологічна естетика тощо.

Тим не менше, естетичний досвід, продовжує залишатись принципово недосяжним для логічного тлумачення. З іншого боку змінюється навіть предмет класичної естетики, де головною категорією виступало поняття прекрасного. Естетичні можливості стають ширше художніх. Більше того, постмодерністські тенденції кінця XX ст. девальвували актуальність прекрасного.

Врешті решт попри різноманітність, плюралістичність і навіть суперечність неklasичних філософських методологій протягом XX ст. формувалось епістемологічне ядро неklasичної філософської парадигми, яке можна визначити як естезис.

Філософські пошуки Т. Адорно, Г. Маркузе, Т. Ілтон, Л. Феррі, Ж. Деррида, М. Фуко, П. Бурдьє, Ф. Ліотар, Лаку-Лабарт, Ф. Нансі, Пол де Ман, Р. Рорті, Д. Ватімо та інших об'єднує те, що *естетичне знання перетворюється в методологію філософського знання*. Як зазначає

М. Кормін в роботі «Естетичний Логос»: «Сучасна інтелектуальна ситуація загострює увагу на побудові неklasичної естетичної методології»¹.

Особлива евристичність естезису висвітлюється крізь призму філософської онтології, що, за думкою А. Бадью, і визначала процес філософствування протягом XX ст. Хоча Є. Найнман в роботі «Естетичні підстави філософської онтології» стверджує, що «зв'язок естетичної та онтологічної сфери можна простежити з часу виникнення естетики як філософської дисципліни»².

На важливість виокремлення естетики як окремої дисципліни звертає увагу і Г. Маркузе в роботі «Ерос і Цивілізація: Філософське дослідження вчення Фрейда». Він стверджує, що естетика як окрема дисципліна в своїй основі постала як протидія репресивній владі розуму. Естетичний вимір тотожний екзистенційному виміру. Таким чином естетика характеризується екзистенційною категорією.

Правда перші спроби аналізувати естетику відбувались в інерції класичної логоцентричної філософської парадигми. Та й по сьогодні естетика за своєю інерцією продовжує залишатись замкненою в системі класичної філософії. Тим не менше, дійсно, явище народження естетики, як окремої дисципліни, свідчить про те, що філософія почала визнавати цінність почуттєвого пізнання, яке має свою істину.

В класичній філософії від античності до Р. Декарта почуттєвий світ мав нижчий статус ніж світ раціональний. Навіть засновник естетики О. Баумгартен називає естетику «нижчою гносеологією». Тим не менше, введення естетики в сферу філософської науки є, з одного боку, розривом з класичною філософською парадигмою, народженою античністю, а з іншого – точкою відліку новітньої неklasичної філософії, що методологічно визрівала протягом наступних століть.

В «Першій програмі німецького ідеалізму» Г. Гегель пише про «естетичний розум», як органон філософського пізнання. Скоріше всього саме з цих позицій Й. Шиллер і сформував ідею естетизованої антропології, на основі чого Ф. Ніцше робить найкарколомніший стрибок до естетичної онтології. Після І. Канта саме Ф. Ніцше своєю творчістю проголошує прихід своєрідної естетичної епохи, з принципів якої пояснюється існування світу як такого. І вже майже через століття М. Фуко розглядає естетичний досвід як організаційний принцип життєвого праксису суб'єкта.

Врешті решт гносеологічне ядро філософствування поступається естетичному. Точніше периферійність естетичного в теоретичній філософії стає евристичним джерелом аналізу людського існування і мислення.

А тому сучасний період можна констатувати як процес онтологізації естетичного. «Эстетическое поле является адекватным пространством рассмотрения индивидуальных и уникальных сущностей. Эстетическая система становится релевантной онтологическим процессам, связанным со свободным самовыявлением феноменов»³.

В решті решт екзистенційна проблематика, що визначає пізнання сучасної філософії призводить до досвіду самопізнання з яскраво вираженими естетичними рисами. Відбувається своєрідне перехрещення екзистенційних та естетичних проблем таким чином, що онтологія починає естетизуватись.

Але ж відбувається самотрансформація і самої естетики. Наслідком стало усвідомлення декількох рівнів тлумачення естетики. «...существуют две основные сферы эстетизации: примитивная, дорефлексивная, телесная (С. Кьеркегор называл ее «жизнью эстетической непосредственности», именно на нее обращал особое внимание Ф. Ницше) и сфера «очищенного» эстетизации, связанная с активным рефлексивным процессом (то, что Кант именовал «незаинтересованным созерцанием»)»⁴.

Розрізнення безпосередньої і рефлексійної естетики стає достатньо евристичним. По-перше, відчуття пристрасності, зацікавленості починає призводити до руху увесь життєвий досвід суб'єкта. По-друге, починає відкриватися нова сфера духовної реальності – феномен споглядання.

При цьому треба зазначити, що феномен споглядання, як правило, розглядається в якості релігійно-богословського явища. Естетичне споглядання як предмет філософського аналізу у І. Канта вперше набуває фундаментально-філософського значення і являє собою прорив до буття. Саме тому, що естетичне переживання складає фундамент екзистенційного існування людини,

¹ Кормин Н. (1990). *Эстетический Логос*, 61.

² Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 13.

³ Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 17.

⁴ Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 27.

наслідком останнього і є філософська онтологія неklasичної філософської парадигми. Естетичне усвідомлюється І. Кантом як трансцендентальний посередник між іманентним та трансцендентним.

«Існування» стає синтезом кінчного і безкінчного, «межою», яку людина досягає в доволі невеликий відрізок часу. Хоча постійно знаходитись в такому стані людина не може. Вона знаходиться в своєрідному стрибкоподібному, перервному, проміжному «до» та «після». Саме це і не дозволяє повністю досягти екзистенційної мети. Хіба що абстрактно – ототожнивши буття і думку.

А тому будь-який мислитель, що вирішує онтологічне завдання завжди усвідомлює свою обмеженість, хоча, в той же час, і намагається її подолати. Є. Найнман звертає увагу на те, що цей спосіб, С. К'єркегор називає «подвійною рефлексією», Ф. Ніцше – «переоцінка цінностей» або «вічним поверненням», М. Гайдеггер – «поворотом назад» або «деструкцією», Е. Гуссерль – «демонтажем», Ж. Дерріда – «деконструкцією».

Саме це дозволяє мислителю відчувати і усвідомлювати своє мислення в стані горизонту відкритості, тобто невизначеності. І естетичне переживання якраз найбільш яскраво репрезентує цей стан «метафізичного переживання». А тому необхідно зазначити, що естетичне пізнання – це не окремо існуючий вид пізнання. Естетичне переживання – є точкою онтологічного саморозкриття предмету, його смислу. Тобто в естетичному спогляданні сам предмет спонтанно виявляє свою сутність. Таким чином, той, хто рухається назустріч таємниці, рухається до естетичного джерела. І таємниця починає відкривати свою природу естетизовано.

Таким чином, якщо в класичній парадигмі філософствування річ дистанційно сприймається в окремий відрізок часу по відношенню до позиції суб'єкта, то вже у М. Гайдеггера мить присутності речі невідчужений від суб'єкта. І тому на рівні споглядання свідомість ще не здатна виконувати свою роль, доки не дійде самоусвідомлення. Таким чином процес мислення знаходиться не «до» і не «після» естетичного споглядання, а в середині нього. Саме тому суб'єктивні та об'єктивні моменти в процесі естетичного переживання мислення не здатне ухопити.

Можемо говорити про онтологію, де філософський і естетичний вектор складають єдине філософське поле. Поєднання цих векторів в єдину гомологічну стратегію і складає феномен естезису. Він визначається «філософським почуттям» (Бурдье), або естетичним смаком. Таким чином естетична установка стає визначальною в процесі прояву філософського дискурсу, його саморозкриття.

В той же час формоутворення, як процес виявлення, стає необхідним засобом розриву онтологічного та онтичного, істинного та хибного, сутнісного та вульгаризованого.

Таким чином естетична діяльність отримує визначаючу силу для утворення філософської онтології. В свою чергу філософська онтологія в своєму фіксованому прояві стає справою техніки, естетичною обробкою думки, естетичним модусом існування мислення, стилем, мистецтвом філософствування. Саме стиль формує предмет онтології.

Мета такого мистецтва формування стилю – подолання онтичного, «фактичності», присутності, в результаті чого відбувається екзистенційний прогрес. Саме завдяки йому утворюється можливість відбутися філософській онтології. Тобто форма, стиль і є вже «прорив», подолання. Тому «на глибокому рівні онтологічного познання существует тождество эстетического и метафизического удовольствия»¹.

Така онтологізація естетики змінює. трансформує мотивацію і самого мистецтва. Якщо в класичній парадигмі, мистецтво – це лише наслідування природі, то сучасна парадигма стверджує, що завдання сучасного мистецтва завершити те, що природа не може створити. А тому, якщо філософія в класичній парадигмі виключає поезію зі своєї предметної сфери, в сучасній неklasичній філософії – поезія стає об'єктом категоризації. Саме І. Кант в цьому сенсі може бути названий засновником неklasичної філософії. Бо саме він в «Критиці здатності судження» почав розглядати мистецтво як проблему філософії.

Не буде помилкою, якщо сказати, що саме мистецтво почало виконувати функцію своєрідного входу в метафізичну реальність шляхом естетичного споглядання.

Як наслідок, «естетичне» повертається до свого метафізичного місця, що ускладнило всю структуру процесу філософського пізнання: теоретичне пізнання об'єкта, практичне пізнання (волю), естетичне пізнання. При цьому необхідно зазначити, що два перших І. Кант називає

¹ Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 72.

здібностями. І лише третій тип – «почуттям». За своєю суттю третя здібність не є «пізнавальною», тому що почуття задоволення чи незадоволення не призводить до накопичення знання.

Хоча при цьому досить чітко простежується генетичний зв'язок естетичного і пізнавального. Естетичне якимось чином вмонтоване в безсвідому основу сплячої свідомості. В той же час естетичний момент у формі задоволення актуалізує і стимулює можливість пізнання. Він виконує роль двигуна, стимулу, енергетичного джерела пізнавального акту. «Удовольствие рассматривается как основание (Grund) бытия разума. Таким образом, удовольствие, появляющееся в третьей «Критике» – это не просто третья способность, а, скорее, активный, действительно единственно мобилизирующий принцип, находящийся в самой сердцевине двух способностей – теоретической и практической¹. При цьому активний естетичний характер задоволення в теоретичній сфері забувається, а в практичній – витісняється. Тим не менше естетичний принцип залишається джерелом пізнавального акту.

А саме тому досвід є недостатньою умовою пізнавального процесу. І саме тому І. Кант визначав естетичне почуття як апіорне почуття, що проявляє неувяне. Це і є точкою відліку всієї неklasичної філософської парадигми. В докантівській філософії естетичне почуття виконувало роль репрезентації речі, що впливає на суб'єкт. У І. Канта естетичне почуття – прояв неувяного, тобто того, що ніколи не було предметом рефлексії.

Апіорність естетичного почуття отримує можливість використання його не в окремих фрагментах досвіду з конкретними предметами, а всього досвіду в цілому, в якості його головного каталізатора.

Це настільки змінює філософію фізики людини, що природа здатна виявити себе, пізнати себе тільки в людській природі, а тому перетворюється в антропофізику.

І тут ми теоретично підходимо до найскладнішого – до тиші як безмовної форми, що з'єднує природу і людину. «Молчащие прекрасные неязыковые формы, лишённые значения и цели, являются необходимым языком, соединяющим природу и человека»².

А тому за І. Кантом, навіть всі моральні інтереси сягають сфери естетичного, звідки і відбувається герменевтичний процес. Як наслідок естетична ідея – це споглядання, що не має адекватного поняття. Воно сягає за межі будь-якого поняття і виходить в безмежність онтологічного, яке сприймається в акті переживання піднесеного.

Саме занурення в безмежність за допомогою естетичного досвіду в поєднанні з буденним досвідом розкривається через почуття, співпереживання, хвилювання. Відбувається поєднання кінечного і абсолютного в одному суб'єкті. «Кант пишет, что «душа в представлении о возвышенном в природе чувствует себя взволнованной, тогда как в эстетическом суждении о прекрасном она находится в спокойном созерцании. Это волнение (главным образом вначале) можно сравнить с потрясением (вибрацией) [Erschutterung], то есть с быстро сменяющимся отталкиванием и притяжением одного и того же объекта»³.

Тим не менше саме це і стає основою будь-якого мислення. Ліотар зазначає: «Any act of thinking is accompanied by a feeling that exalts thinking about its «state»⁴. Таким чином саме естетичне сприйняття визначає наукове раціонально-рефлексійне або математичне визначення.

Та особливість естетичного полягає в тому, що це відчуття не предмету, речі, а того, що не піддається уяві. «Нанси, например, прямо определяет возвышенное как «идею представления невозможности представления Единого». Лиотар считал, что авангардная живопись открывает эстетику возвышенного, ибо открывает невидимое через видимое»⁵.

І навіть попри те, що естетична ідея Канта була антропологізована, психологізована, прагматизована подальшою німецькою філософією, насамперед Шиллером, курс на фундаментальну естетизацію філософії продовжили Шеллінг і Гегель. З цього часу естетичне ухоплення невидимого відбувається не за допомогою картезіанського cogito, а за допомогою Witz – здатністю висловлювання, діалогом, афоризмом, словом. Саме тут і починається межа між суб'єктом дискурсу і суб'єктом висловлювання.

¹ Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 102.

² Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 113.

³ Кант, И. (1966). Критика способности суждения. *Собр. соч.: В 6 т.* Москва, 5, 266-267.

⁴ Lyotard, J.-F. (1994). *Lessons on the Analytic of the Sublime*; (Kant's Critique of Judgment, section 23-29), Stanford University Press, 11.

⁵ Найнман Е.Н. (2004). *Эстетические основания философской онтологии*. Томск, 137.

Саме тому, якщо у XVIII-XIX ст. естетику визначали як науку про прекрасне або як філософію мистецтва, то у XX ст. предмет естетики розширюється і визначається наука про вираз (Б. Кроче, О. Лосев).

Процес філософствування у суб'єкта дискурсу – це самодостатня і самозамкнута практика. У суб'єкта висловлювання практика філософствування завжди міститься в трансцендентному джерелі і має нефілософську або позафілософську природу. Подібно до гайдерівського бажання розізнати онтичність, філософствування – це своєрідне бажання подолання смертності. І саме в процесі цього подолання висвітлюється вічність. Але «бессмертие приходит только со смертью и как сама смерть»¹. І як це не дивно цей процес вмирання супроводжується почуттям задоволення, насолоди тим, що більше самого суб'єкта. В цьому і є таємниця творчості, в якому трансцендентальний дискурс перетворюється в екзистенціальний праксис.

Завдяки цієї миті особистість знаходиться в подвійному стані внутрішнього розриву, коливання, переходу – «між», Dasein. Саме це і формує те, що І. Кант назвав «вібрацією» [Erschutterung], станом відштовхування і притягування, що швидко змінюються. А тому тривога, страх перед ніщо, це, за думкою Ліотара, і пов'язує почуття здивування Платона та Аристотеля в процесі усвідомлення таємниць світу.

В естетичному досвіді людина «может пре-бывать, иметь некое не постоянное, но временно-прерывающее-время бытие, как бы погружаться (точнее, возноситься) в него и затем опять выходит на уровень обыденного бытия – повседневной утилитарной жизни».

Як висновок необхідно зазначити, що інтелектуальна інтуїція, «безпосереднє споглядання» – це естетичний метод, що ухоплює буття миттю осяяння. Інтелектуальна інтуїція виступає естетичним принципом, що рухає філософську онтологію. А тому пізнання в своїй основі є спогляданням, що встановлює вихідне відношення до предмету. Споглядання дозволяє цьому предмету «бути» для нас. Споглядання при цьому вбирає в себе свободу, тому що «дозволяє» сущому проявляти себе. Споглядання – виражає сутність естетичного. «Эстетическое есть выражение той или иной предметности, данной как самодовлеющая созерцательная ценность и обработанной как сгусток общественно-исторических отношений»

Естетичний досвід гомологічний метафізичному, в результаті чого філософська онтологія фундаментально естетизується. Метафізична основа естетики стає онтологічно можливою для конкретної особистості в якості особливої духовної енергії.

References:

1. Adorno, T. (2001) *Jesteticheskaja teorija* [Aesthetic Theory]. Moscow [in Russian].
2. Bychkov, V.V. (2012) *Jestetika: uchebnik* [Aesthetics: a textbook]. Moscow: KNORUS. [in Russian].
3. Gegel', G.-V.-F. (1979). Pervaja programma nemeckogo idealizma. *Raboty raznyh let: V 2 t.* [The first program of German idealism. Works of different years]. Moscow, 1. [in Russian].
4. Delez, Zh. (2000). *Kriticheskaja filosofija Kanta: uchenie o sposobnostjah* [Critical philosophy of Kant: the doctrine of abilities]. Moscow. [in Russian].
5. Derrida, Zh. (1992). Arhitektura i filosofija [Architecture and Philosophy]. *Rodnik* [Spring], 1, 52-72 [in Russian].
6. Kant, I. (1966). Kritika sposobnosti suzhenija [Criticism of Judgment] *Sobr. soch.: V 6 t.* [Works: V. 6 v] Moscow, 5. [in Russian].
7. Kormin, N. (1990). *Jesteticheskij Logos* [Aesthetic Logos]. [in Russian].
8. Lyotard, J.-F. (1994). Lessons on the Analytic of the Sublime; (Kant's Critique of Judgment, section 23-29), Stanford University Press. [in English].
9. Losev, A.F. (1979). Dve neobhodimye predposylki dlja postroenija istorii jestetiki do vzniknovenija jestetiki v kachestve samostojatel'noj discipliny [Two necessary prerequisites for building the history of aesthetics before the emergence of aesthetics as an independent discipline]. *Jestetika i zhizn* [Aesthetics and life], 6, 221-223. [in Russian].
10. Markuze, G. (1995) *Eros i Tsivilizatsiya: Filosofskoe issledovanie ucheniya Freyda* [Eros i Civilization: Philosophical study of the teachings of Freud] Kyiv. [in Russian].
11. Nansi, Zh.-L. (1997). Smeh, prisutstvije [Laughter, presence]. *Kommentarii* [Comments], 11, 27-37. [in Russian].
12. Najnman, E.N. (2004). *Jesteticheskie osnovanija filosofskoj ontologii* [Aesthetic foundations of philosophical ontology]. Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta. [in Russian].
13. Nicshe, F. (1990). *Veselaja nauka. Sochinenija: V 2 t.* [Merry Science. Compositions: In 2 vols.]. Moscow, 1. [in Russian].
14. Hajdegger, M. (1993). *Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija* [Time and Being: Articles and speeches]. Moscow: Respublika. [in Russian].

¹ Нанси, Ж.-Л. (1997) Смех, присутствие. *Комментарии*, 11, 200.

Віталія Готинян-Журавльова, к. філос. н.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕДУРИ БЕЗЕТАЛОННОГО ВИМІРЮВАННЯ

Vitaliya Gotinyan-Zhuravlyova, PhD in Philosophy

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF DETERMINING THE PROCEDURE OF STANDARDLESS MEASUREMENT

The article considers the aspect of categorization as part of the semiotic modeling of the parameters of a person's worldview. The author draws attention to the ambivalent role of categorization, its adaptive utility and at the same time the fundamental inability to give a satisfactory reflection on the mental space of consciousness. The paper reflects the social multiplicity of semiotic models, in which the correlation of ideological positions with each other loses its classical opposition. The study reflects the new outlook on the worldview as an actual model of reality, in which each worldview within its semantic continuum is quite satisfactory. Comparison of such models gives us a general idea of semiotic space as the possibility of coexistence of many models of a worldview equally rooted in being.

Keywords: standardless measurement, term definition, nearest genus, species-forming property, classification.

Сучасний темп життя вимагає від науковця визначити, а в деяких випадках і вимірити величини, до яких неможливо підібрати еталони. Особливо ситуація загострюється в суспільно-гуманітарних науках, де переважно більшість величин неможливо вимірити за допомогою еталонного вимірювання. Чесність, відвертість, довіра, сором, совість – стали предметом дослідження деяких суспільно-гуманітарних наук і визначення їх рівня або міри стає необхідністю. Тому науковці (і не лише тільки в галузі суспільно-гуманітарних наук) все частіше розробляють і використовують альтернативні види вимірювання, серед яких і безеталонне вимірювання. Про необхідність, особливості застосування та методологію безеталонного вимірювання йшлося в роботах академіка А. І. Уйомова, Г. А. Полікарпова, О. М. Єфімова, В. М. Кутєєва, В. П. Малайчука, А. В. Мозгового, О. П. Пунченка. Так в сучасній науковій літературі аналізується поняття «безеталонне вимірювання», наводиться багато прикладів використання безеталонного вимірювання, обговорюється методологія, необхідність або ж навпаки, повна відсутність доцільності його використання, але майже не йдеться про визначення цього терміну.

Тому метою статті є визначення методу безеталонного вимірювання за допомогою найпоширеного виду визначення через найближчий рід і видову відмінність та аналіз поняття, яке можна обрати як найближчий рід.

Нами безеталонне вимірювання було охарактеризовано як вид вимірювання, логічною підставою виокремлення якого є дихотомічний поділ поняття «вимірювання» за наявністю або відсутністю ознаки – еталона вимірюваної величини¹. В результаті дихотомічного поділу ми отримуємо еталонне і нееталонне вимірювання. Може виникнути питання: чи збігаються за змістом поняття «нееталонне» і «безеталонне» вимірювання? Нами було висунуто і обґрунтовано припущення, що розходжень у трактуванні цих двох термінів немає. Поняття «нееталонне вимірювання» охоплює такі вимірювання, які можна провести без використання еталону, тобто безеталонно.

Далі, нами було зазначено, що безеталонне вимірювання – це таке вимірювання, яке відбувається без використання еталону вимірюваної величини (в деяких видах безеталонного

¹ Готинян, В. (2002) Про одну логічну відмінність еталонного та безеталонного вимірювань. *Перспективи. Науковий журнал*, 2 (18), 71-78.

вимірювання використовується квазіеталон) та без використання звичайного для еталонного вимірювання пошуку математичного відношення «більше/менше» за еталон. Але якщо ми будемо так визначати (а не характеризувати) безеталонне вимірювання, то відповідно до правил логіки, а саме правил визначення понять, ми будемо припускати помилки: визначення через заперечення. Дійсно при описі безеталонного вимірювання ми акцентували увагу на тому, чого не повинно міститися в змісті поняття «безеталонне вимірювання» і що є відсутнім в механізмі безеталонного вимірювання. Така характеристика безеталонного вимірювання була необхідною, оскільки підкреслювала логічне підґрунтя виокремлення безеталонного вимірювання, а саме операцію дихотомічного поділу поняття «вимірювання» за наявністю і відсутністю ознак. Тому нами акцентувалася увага саме на тому, чого не повинно бути при безеталонному вимірюванні і зазначалося, що ми лише характеризуємо, але не визначаємо дане поняття¹. Однак, як підкреслено раніше, виникає потреба не лише в описі, а саме в визначенні поняття «безеталонне вимірювання», в а можливо і в визначенні кожного з його видів окремо.

Одним з найпоширеніших видів визначень в логіці є визначення через найближчий рід і видову відмінність. При такому способі визначення понять ми звертаємося до родового поняття, тому що, за законом зворотного відношення між обсягом і змістом понять, поняття, яке більше за обсягом (тобто родове поняття), менше за змістом. Це означає, що зміст родового поняття входить до змісту видового і залишається зазначити лише видову відмінність. При визначенні поняття «вимірювання» як родового поняття може використовуватися поняття «класифікація». Пригадаємо висловлювання К. Берка, щодо того, що «твердження, згідно з яким вимірювання є видом класифікації – або скоріше, навпаки, сама класифікація є вимірюванням, – безпосередньо витікає зі стівенсовської дефініції»². Саме при класифікації може відбутися приписування чисел відповідно до правил – правил логіки. І хоча не всі методологи науки погоджуються з вибором саме класифікації як родового поняття при визначенні поняття «вимірювання», навіть К. Берка змушує нас замислитися, використовуючи «гру слів» щодо того, чи є вимірювання видом класифікації, чи класифікація є видом вимірювання, на наш погляд, нам слід зупинитися понятті «класифікація» як родовому понятті щодо поняття «безеталонне вимірювання».

Нами було висунуто і обґрунтовано припущення щодо подальшої логічної відмінності двох видів вимірювання: еталонного та безеталонного³. Так, логічною підставою еталонного вимірювання, на наш погляд, слід вважати операцію розчленування цілого на частини. В результаті операції розчленування ми отримаємо певне число розчленованих однорідних частин і, згідно з домовленістю, одну з них можемо визначити як еталон. Тобто в цьому випадку, еталоном стає частина деякого вимірюваного цілого, наприклад, 1 метр якщо ми вимірюємо довжину досліджуваного об'єкта. Розчленування поняття на частини проводиться за однією підставою, причому сукупність частин повинна дорівнювати цілому. Також операція розчленування повинна проводитися послідовно. Усім зазначеним логічним вимогам ми дотримуємося, коли обираємо операцію розчленування цілого на частини як логічну підставу для еталонного вимірювання. Так ми проводимо вимірювання конкретної визначеної величини. Кількість частин (наприклад, метрів) дорівнюється цілому. Ми прикладаємо еталон, метрову лінійку до сторони вимірюваного об'єкту п'ять разів, маємо п'ять частин по метру, які дорівнюють цілому – загальним п'ятьма метрам. Якщо ж вимірювана величина не є цілою, скажімо, п'ять метрів і сорок сантиметрів, то спочатку визначаємо кількість цілих частин (метрів), а потім визначаємо скільки в залишку цілих частин (сантиметрів). Еталонне вимірювання відповідає вимозі бути послідовним.

Для дослідження логічної підстави безеталонного вимірювання можна скористатися логічною операцією поділу понять, тобто виділення в рамках даного родового поняття його видів – членів поділу за певною підставою відповідно до правил поділу. Поділ визначається як розкриття обсягу даного поняття через перерахування його видів за тією чи іншою підставою. Тобто в результаті операції поділу здійснюється перехід від родового поняття до множини видових і ми отримуємо нові види, а іноді й утворюємо нові види за деякою ознакою – підставою поділу. Теж варто

¹ Готинян, В. (2002). Про одну логічну відмінність еталонного та безеталонного вимірювань. *Перспективи. Науковий журнал*, 2 (18), 71-78.

² Берка, К. (1987). *Измерения. Понятия, теория, проблемы*. Москва: Прогресс, 44.

³ Готинян, В. (2002). Про одну логічну відмінність еталонного та безеталонного вимірювань. *Перспективи. Науковий журнал*, 2 (18), 71-78.

очікувати від безеталонного вимірювання. На наш погляд, ці процеси аналогічні. Родовим поняттям при безеталонному вимірюванні буде вимірюваний об'єкт або вимірювана подія. Підставою поділу буде вимірювана властивість. Членами поділу (тобто видовими поняттями, які отримуються внаслідок поділу) буде результат безеталонного вимірювання.

Таким чином, нами з'ясовано, що операція поділу (зокрема і дихотомічного поділу) є логічною підставою для безеталонного вимірювання. А тому при визначенні поняття «безеталонне вимірювання» в пошуках найближчого родового поняття слід звернутися саме до поняття «класифікація», оскільки класифікація є складним багатоступінчатим поділом понять.

В сучасній науковій літературі термін «класифікація» використовується, принаймні, у двох значеннях: як найменування вже існуючої класифікації і для позначення процесу її створення. Але існує ще одне, не менш важливе для нашого дослідження, значення цього терміну – процедура використання класифікації. Якщо вже цей термін має декілька значень, а мова йде про наукову термінологію, в якій не може бути двозначності, то термін «класифікація» зазвичай використовують в першому значенні, а саме як найменування вже існуючої класифікації, а термін «класифікування» – для процесу створення класифікації. Але інколи методологи науки терміном «класифікування» позначають і процес створення, і процес використання вже створеної класифікації.

Проаналізуємо доцільність використання терміну «класифікування» для нашого дослідження, а саме доцільність використання терміну «класифікування» як родового поняття при визначенні терміну «безеталонне вимірювання». Як класифікування найчастіше розуміють «процес співвідношення об'єкта, що класифікується, до визначеного підрозділу будь-якої класифікації, яка проводиться на підставі наявності або відсутності заданої ознаки (ознак) у класифікованих об'єктів»¹. По суті, при такому трактуванні поняття «класифікування», виявляється, що в основі цього процесу лежить операція дихотомічного поділу понять за наявністю або відсутністю певної ознаки. Але, на відміну від дихотомічного поділу, мова йде не про якісь абстрактні конструкції – логічні поняття, а про реальні об'єкти. Тобто зміст класифікаційних чарунок будуть складати не поняття, а реальні речі.

Таке трактування поняття «класифікування» характеризує механізм одного з видів безеталонного вимірювання, заснований на зіставленні ознаки з вимірюваною річчю з метою відповіді на питання: чи належить ознака вимірюваному об'єкту. Цей вид безеталонного визначення умовно позначається як $R(P, m)$. Прикладом цього виду вимірювання може бути вимірювання (повний і якісний опис) системи в рамках параметричної загальної теорії систем. В процесі вимірювання відбувається зіставлення значень атрибутивних або реляційних системних параметрів з вимірюваною системою. При цьому дослідник відповідає на питання: чи належить цій системній моделі певний атрибутивний або реляційний системний параметр? Наприклад, чи є дана системна модель гомогенною, завершеною або унікальною? Відповіді на ці питання визначають місце системної моделі, яке відповідає її характеристикам. Таким чином відбувається визначення «замкнутості» наукової теорії за В. Гейзенбергом. За таким механізмом визначають стан новонародженої дитини за шкалою В. Апгар, коли відбувається приписування тієї чи іншої відповідної ознаки. Наприклад, ознака мати рожеве забарвлення всього тіла і кінцівок приписується кольору шкіри дитини, а частоті серцевих скорочень за 1 хвилину приписується ознака бути меншою за 100 в хвилину, а рефлекторний збуджуваність приписується властивість бути криком, кашлем або чханням. В результаті такого класифікування кожному об'єкту (реальному об'єкту матеріального світу або ж ідеальній конструкції, такий як система, теорія, поняття) буде відповідати певне місце, яке визначено за його характеристиками.

Аналізуючи інші визначення класифікування знаходимо: «основним принципом цього процесу є порівняння об'єктів, що розглядаються, з заданими зразками, еталонними представниками класів»². Подібним чином здійснюється безеталонне вимірювання, яке засновано на порівнянні двох об'єктів, один з яких розглядається як певний «умовний» еталон вимірюваної величини (квазіеталон), а інший – є вимірюваним об'єктом. Позначається такий вид безеталонного вимірювання як $R(m_1, m_2)$. Таким чином вимірюється твердість мінералу за шкалою Мооса, при якому відбувається порівняння мінералу, твердість якого треба вимірити, з мінералами, обраними як

¹ Розова, С. (1986). *Классификационная проблема в современной науке*. Новосибирск: Наука, 7.

² Там само.

квazіеталони. Також за цим механізмом відбувається співвідношення курсів валют і визначається, скажімо, зростання або зменшення курсу гривні відповідно до курсу долара, який виступає умовним еталоном для порівняння. За цим механізмом відбувається створення нормативно-орієнтовних тестів, основною метою яких є не лише порівняння знань тих, хто тестується, з умовними «уявленнями» щодо відповіді, а й порівняння рівня знань учнів одного класу або студентів однієї групи задля створення певного рейтингу між ними.

Також наведене вище визначення процесу класифікування відповідає виду безеталонного вимірювання, який заснований на порівнянні ознаки, властивості, що належать вимірюваній речі, з ознакою, обраною в якості умовного квazіеталону. Позначається цей вид як $R[(m^*)P_1, P_2]$. Подібним чином вимірюється сила вітру за шкалою англійського адмірала Бофорта, висота хвиль за шкалою адмірала Дугласа або вчитель вимірює рівень знань учня. При цьому в кожному з зазначених прикладів відбувається порівняння між властивостями, що були обрані як умовні квazіеталони, наприклад, сила вітру, зазначена в шкалі, або перелік того, що повинна містити в собі відповідь учня на той чи інший бал, або опис того, якою є висота хвилі, з властивостями вимірюваного об'єкту – вітру, що дує, або відповіді учня, висотою хвилі, що спостерігається. Але на відміну від попереднього виду безеталонного вимірювання, в даному виді як умовні квazіеталони виступають ознаки і вимірюваними величинами також є ознаки. В деяких з наведених вище прикладів навіть складалося враження, що ознаки існують як самостійні сутності, самостійно, окремо від об'єктів, їх носіїв.

Якщо дотримуватися визначення класифікації як поділу поняття за певною підставою, то слід зазначити що створення класифікації «може відбуватися в умовах, коли поняття, що має бути поділене, ще не існує, і, крім того, задача класифікації полягає як раз в тому, щоб сприяти виробленню понять про об'єкти, що вивчаються»¹. Тобто, як зазначалося раніше, в процесі класифікації може бути створене подільне поняття. Існують два способи створення класифікації: дедуктивний спосіб, скажімо «дерево Порфірія», й індуктивний спосіб. Б. В. Якушин зазначає, що «при індуктивному створенні класифікаційної схеми аналізу підпадають окремі об'єкти, що об'єднуються у класи на основі подібності або відмінності в ознаках»². Такому визначенню класифікації відповідає вид безеталонного вимірювання, який засновано на комбінації параметрів (властивостей чи ознак), за допомогою яких утворюється і вимірюється об'єкт. Позначається такий вид безеталонного вимірювання як $R(P_1, P_2, P_3, \dots)$. Наприклад, групи крові людини визначаються і вимірюються шляхом комбінації ізоантигенів еритроцитів (ізоантиген А та ізоантиген В) та наявності в нормі в сироватці крові деяких людей антитіл проти них, які було названі ізоантитілами (ізоантитіло α та ізоантитіло β). У крові людини разом можуть знаходитися тільки різні ізоантигени та ізоантитіла (наприклад, А і β), тому що присутність однотипних ізоантигенів та ізоантитіл призводить до того, що еритроцити склеюються у грудочки і людини помирає. В наслідок чого ми маємо чотири групи крові, що відрізняються одна від одною комбінацією ізоантигенів та ізоантитіл.

Наведемо інший приклад з зовсім іншої галузі знань, а саме з логіки. Пригадаємо, що одним з найяскравіших видів дедуктивного умовиводу є простий категоричний силізм, який складається з двох засновків, які мають назву посилок, і висновку. Всі судження повинні бути простими категоричними. Поняття, що входять до складу силізму, мають назву термінів силізму. Меншим терміном називається суб'єкт висновку і позначається він латинською літерою S. Більшим терміном називається предикат висновку, який позначається латинською літерою P. Середнім терміном називається термін, якого немає у висновку, але який є в обох засновках, що забезпечує логічний зв'язок між засновками і позначається як M. Саме положення середнього терміну в кожному з засновків і визначає фігуру простого категоричного силізму. Так, якщо середній термін займає місце суб'єкта в більшому засновку і місце предиката в меншому, то мова йде про першу фігуру простого категоричного силізму. А якщо середній термін займає місце предиката в обох засновках, то мова йде про другу фігуру простого категоричного силізму. Так, саме комбінацією трьох термінів, зокрема положенням середнього терміну, визначається фігура простого категоричного силізму і її спеціальним правилом зазначається який правомірність висновків.

¹ Розова, С. (1986). *Классификационная проблема в современной науке*. Новосибирск: Наука, 12.

² Там само.

Тепер пригадаємо висловлювання П. Ф. Лазарсфельда, Г. Гоуда та інших щодо визначення вимірювання як класифікації, то з ними можна погодитися але частково. Якщо чітко розрізняти поняття вже створеної класифікації і класифікування, як процесу створення класифікації, то аналіз даної проблеми показує що вимірювання краще визначити через родові поняття «класифікування». Причому слід зазначити, що не тільки безеталонне, а навіть еталонне вимірювання можна визначити як класифікування, віднесення об'єкта, що класифікується, до певного класу на підставі наявності або відсутності заданої ознаки. У випадку еталонного вимірювання цією підставою може бути математичне відношення, яке показує у скільки разів вимірювана величина більше або менше за еталон.

Таким чином, слід зазначити, що поняття «класифікування» може бути лише найближчим родом при визначенні вимірювання, а особливо безеталонного вимірювання. Поняття «безеталонне вимірювання», на нашу думку, краще визначати як класифікування об'єктів, в ході якого з родового поняття вимірюваного об'єкту (до вимірювання) виокремлюються види за певною ознакою – вимірюваною величиною або вимірюваною властивістю. А тому наступним кроком у визначенні безеталонного вимірювання буде пошук видової відмінності, яка зможе чітко виокремити безеталонне вимірювання з класифікації.

Перш за все пригадаємо яку саме функцію виконує видоутворююча ознака. Вона містить у собі суттєву ознаку або декілька суттєвих ознак (зазвичай їх небагато), які належать тільки визначуваному поняттю і за допомогою яких це поняття виокремлюється серед інших понять, що входять у той самий рід. Тобто нам слід обрати таку видоутворюючу ознаку, яка б виокремлювала поняття «безеталонне вимірювання» з поняття «класифікація», а точніше, з поняття «класифікування». Але чи не припустимо ми в такому випадку помилку: чи не зробимо «стрибок» через найближче до поняття «безеталонне вимірювання» поняття «вимірювання»? Тому, на нашу думку, перш за все треба погодитися з визначенням Г. Гоуда (і цілою низкою подібних визначень), де «вимірювання може трактуватися як класифікація об'єктів чи явищ, за якою кожній визначеній групі приписується визначений знак (цифра, буква чи слово)»¹. Таким чином, ми не «перестрибуємо» через родові до «безеталонного вимірювання» поняття «вимірювання». Тепер зосередимось на пошуку вдалої видоутворюючої ознаки, бо саме вона відіграє величезну роль у визначенні нового поняття і повинна бути прописана максимально ретельно. Задля цього розглянемо кілька видів визначень через найближчий рід і видоутворюючу ознаку, які розрізняються один від одного саме за характером видоутворюючої ознаки.

Пригадаємо, що в атрибутивно-реляційних визначеннях видовою ознакою є специфічна ознака, яка мислиться у визначуваному понятті. На нашу думку, атрибутивно-реляційним може бути визначення видів безеталонного вимірювання, або навіть визначення еталонного вимірювання, в яких буде зазначена вимірювана властивість визначуваного предмета, або вказане відношення до інших предметів, скажімо, до еталона або квазіеталона. Так, наприклад, еталонне вимірювання можна визначити як вимірювання, при якому відбувається класифікація об'єктів чи понять за ознакою – величиною самого еталона.

Генетичне визначення – це вид явного визначення, в якому вказується на походження предмету. У генетичних визначеннях як видову ознаку розглядають спосіб походження, створення предметів, які мисляться у визначуваних поняттях. Таким визначенням мало б стати визначення безеталонного вимірювання, як вимірювання, при якому відсутня операція порівняння (тобто відповіді на питання: у скільки разів вимірювана величини більше або менше за еталон) вимірюваної величини з еталоном (як і сам еталон), а результат вимірювання не завжди виражається числом. Таке визначення вказує, перш за все, на необхідність заміни «традиційного» еталонного вимірювання альтернативним видом, при якому б не використовувалися певні елементи еталонного вимірювання, бо їх, як скажімо еталонів, може просто не бути. Але це визначення містить у собі помилку: воно є заперечним, а тому вказує на те, чого немає при безеталонному вимірюванні, а ні на те, як воно відбувається.

Існують також функціональні визначення, тобто ті визначення, в яких за допомогою видової ознаки розкривається призначення предмету, його роль і функції. На нашу думку, функціональне

¹ Берка, К. (1987) *Измерения. Понятия, теория, проблемы*. Москва: Прогресс, 28.

призначення безеталонного вимірювання, його роль в методології сучасної науки не настільки важливо, як розкриття механізму, способу безеталонного вимірювання.

Структурні визначення (або визначення за складом) – це вид явного визначення, в якому розкриваються елементи системи, види якогось роду або частини цілого. Структурні елементи еталонного та безеталонного вимірювань, на нашу думку, залишаються майже незмінним. Так при будь-якому вимірюванні є об'єкт вимірювання, той об'єкт, чиї властивості ми вимірюємо, в більшості випадках існує об'єкт, за допомогою якого відбувається вимірювання (їм може бути еталон або квазіеталон), вимірювальні прилади, за допомогою яких відбувається процедура вимірювання та концептуальні засоби вимірювання. Заздалегідь визначається метод вимірювання. При цьому методом вимірювання вважається не лише загальна процедура вимірювання (наприклад, стандартне еталонне вимірювання), а й будь-яка специфічна процедура, яка використовується при вимірюванні однієї величини. Саме на методі вимірювання нам треба зосередити увагу при визначенні безеталонного вимірювання.

Так в операційних визначеннях видовою ознакою є посилання на операцію, на спосіб за допомогою якої можна розкрити зміст відповідного поняття, розпізнати ті чи ті предмети, які охоплюються цим поняттям. На нашу думку, саме таким повинно бути визначення безеталонного вимірювання: видоутворююча ознака повинна вказувати на те, як відбувається безеталонне вимірювання, на механізм безеталонного вимірювання. Спробуємо визначити безеталонне вимірювання як вид вимірювання, де відбувається класифікація об'єктів за способом вимірювання, який може бути за зміною вимірюваної ознаки, наявністю-відсутністю вимірюваної ознаки або схожістю-несхожістю вимірюваної ознаки. При такому визначенні видоутворююча ознака вказує на чотири виокремлені види безеталонного вимірювання, які розрізняються за механізмом вимірювання.

Аналіз визначень процедури вимірювання показує, що родовим поняттям при визначенні поняття «вимірювання» може бути «класифікування». Кожен з зазначених видів безеталонного вимірювання ґрунтується на класифікуванні об'єктів чи понять. Визначаючи безеталонне вимірювання як класифікування, ми не виходимо за межі родового поняття. Під час безеталонного вимірювання відбувається класифікація об'єктів чи понять за певними правилами, визначеними механізмом, способом вимірювання.

Аналізуючи проблему визначення безеталонного вимірювання, пошуку вдалих найближчого роду і видоутворюючої ознак, стає зрозумілим наскільки «тонка» межа відділяє один процес від одного: процес класифікації від процесу класифікування, процес класифікації від процесу вимірювання. Пригадаємо ще раз наведені на початку розділу слова К. Беркі: «вимірювання є видом класифікації – або скоріше, навпаки, сама класифікація є вимірюванням»¹. Розібратися чим насправді є вимірювання, чим насправді є класифікація і наскільки вдало ми підібрали видоутворюючу ознаку, яка виокремила безеталонне вимірювання серед інших, складає перспективу подальших ретельних досліджень можливо із залученням інших видів аналізу.

References:

1. Gotynyan, V. (2002). *Pro odnu logichnu vidminnist etalonnogo ta bezetalonnogo vymiryuvan* [About one logical difference between standard and standardless measurements]. *Perspektyvy. Naukovy zhurnal* [Prospects. The Scientific Journal], 2(18), 71-78. [in Ukrainian].
2. Berka, K. (1987). *Izmerenija. Ponjatija, teorija, problemy* [The measurement. The concepts, the theory, the problem]. Moscow: Progress [in Russian].
3. Rozova, S. (1986). *Klassifikacionnaja problema v sovremennoj nauke* [The problem of the classification in the modern science]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].

¹ Берка, К. (1987). *Измерения. Понятия, теория, проблемы*. Москва: Прогресс, 44.

Ілля Беспалов

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Україна

ФІЛОСОФІЯ МІЛЕТСЬКОЇ ШКОЛИ

Illia Bespalov

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

PHILOSOPHY OF THE MILETUS SCHOOL

The Miletus school is known as the first philosophical school. It deliberately raised the question of the first principle of all things for the first time. And although philosophy in this period represents, in fact, the totality of all kinds and forms of knowledge (both theoretical and practical), the main interest of all representatives of the school covers a certain range of problems. In the first place here is the question of the essence of the world. Although individual school representatives address this issue in different ways, their views have a common denominator: they see the foundation of the world in a definite materialistic way. Thales laid the foundation for Greek philosophy, founded the Milesian and Ionic philosophical schools, and foresaw eclipse. The article also studies Anaximander and his doctrine of Apeiron. The author also considers the elemental materialism of Anaximenes.

Keywords: Miletus, Apeiron, evolution, philosophy, history.

Актуальність дослідження обумовлюється тими особливостями людської природи, завдяки яким яскраві ідеї минулих епох з часом не зникають, а відкладаються в глибинах свідомості людства та назавжди залишаються частиною його «розумового фонду», якщо не на рівні усвідомлених переконань, то на рівні підсвідомості. Однією з таких ідей є уявлення представників мілетської школи філософії про «живі стихії», які й зараз продовжують впливати на наше сприйняття води, повітря, вогню та землі. Значення цих чотирьох стихій для нас тепер так само важливо, як і для людей, які жили дві з половиною тисячі років тому. Адже, незважаючи на всі досягнення науки, ми так само, як і тоді, шукаємо шляхи до єдності та намагаємося знайти те головне, що утворює першооснову буття людства. В цьому контексті досягнення давньогрецької філософії є надзвичайно важливими, адже тенденція до монізму – тобто до пошуку головної та єдиної основи буття – у грецькій філософії позначилася від початку її зародження. Багато в чому, подібні пошуки з часом й призвели до конфлікту з язичницької релігією та сприяти сприйняттю грецьким суспільством нової монотеїстичної релігії – християнства. У період, про який піде мова, пошук Єдиного відбувався в рамках язичницького в цілому мислення і приводив до формулювання навчань, в яких на перше місце ставилася певна напів-матеріальна сутність-стихія, що породжує з себе різноманіття речей.

Дослідження історії заснування матеріалізму на прикладі Мілетської школи багато в чому сприяє поглибленню наших уявлень про принципи будови, функціонування та розвитку матеріалізму. Адже це надасть змогу уникнути повторення помилок минулих років шляхом збереження важливих традицій та досвіду досліджень суспільного життя, та зможе забезпечити спадкоємність у діяльності різних поколінь вчених,.

Аналіз останніх досліджень. До вивчення Мілетської школи філософії в різні часи зверталися Рассел Б., Махлак К. А. Асмус В. Ф., Вольф М., Лебедев А.В. та інші дослідники. Кожний з цих авторів розглядав цю школу в комплексі з іншими близькими темами. Відзначимо, що на теперішній час не існує достатньої кількості вузькоспеціалізованих досліджень на цю тему, що розкриває перспективи для подальших розробок цієї теми.

Мета. Дослідити стихійний матеріалізм у філософії Мілетської школи шляхом вивчення окремих представників Мілетської школи та розгляду їх основних філософських концепцій; також шляхом дослідження поняття води, апейрону та повітря, характерного для представників цієї школи.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до дослідження філософської концепції представників Мілетської школи ватро з'ясувати, історичні переумови виникнення цього напрямку. Тож Мілетська школа сбула заснована Фалесом в Мілеті – давньогрецької колонії в Малій Азії – в першій половині VI століття до н. е. Представниками цієї школи стали Фалес, Анаксимандр, Анаксімен. Мілет в ті часи був полісом (множинним полісом), містом-державою, мешканці якої

користувалися грецькою мовою, мали соціальну структуру та культуру, яку можна вільно назвати гомерівською, в тому сенсі, що мілетцями були прийняті усні епоси, зокрема, «Іліада» та «Одісея», також вони визнавали олімпійських богів. Суспільство Мілета було аристократичним і світським. Також відомо, що ранні грецькі філософи цікавилися ідеями мудреців Сходу – свідчення того, що греки були відкриті ідеям від іноземців, хоча вони не копіювали, а адаптували зовнішні елементи та робили їх власними. Це адаптивне запозичення зіграло вирішальну роль у розвитку грецької науки і філософії.

Першим філософом цього напрямку, якого ми розглянемо, є Фалес. Він був ученим, математиком, а також автором кількох математичних теорем. Згідно з легендою коли Фалес був в Єгипті він вразив фараона Амазіса тим, що зумів точно встановити висоту піраміди. Дочекавшись моменту коли довжина тіні палиці дорівнюватиме її висоті, він просто виміряв довжину тіні піраміди. Фалеса вважають родоначальником грецької філософії. Вона починається тоді коли з'являються перші спроби природних і раціональних причин для заснування фізичних явищ і буття людини. У якості цих підстав не можуть виступити знання, оскільки одне знання не завжди приводить людину до мудрості. Мудрість це здатність бачити те, що є дійсно важливим для нас. Справжньою людиною ми називаємо того хто здатний на істинно людські вчинки і переживання, зокрема, на дружбу, любов, вірність, акти самопожертви тощо. Специфічною характеристикою подібного роду духовних вчинків виступає велика ступінь стійкості в порівнянні з психічними та біологічними функціями і реакціями. Наприклад, за Сократом дружбу утримує упорядкування структури душі. Як камінь зберігає свою форму тому, що у нього є кристаліческа решітка, так певна структура повинна бути й у духовних станів. Коли ми намагаємося охарактеризувати людину ми говоримо, що у нього є якийсь стрижень, твердий принцип і т.п. Щоб уникнути розпаду особистості людина повинна мати внутрішній стрижень, спираючись на який вона зможе подолати свій біологічний початок і бути вільною.

Саме ця ідея висловилося в античності як поняття космосу. Космос це не фізичний всесвіт в нашому сучасному розумінні. У перекладі з давньогрецької *kosmos* це порядок, лад. Таким чином, космос в цьому сенсі це не тільки світ, а й розумна впорядкована організація. Космосом може бути, й душа людини, й прекрасна статуя, але тільки в тому випадку, якщо вони містять в собі внутрішню гармонію. Античні філософи шукали розумну та впорядковану структуру як основу розуміння себе і світу¹.

Ніцше казав: «Висловлення про те що саме вода є першоосновою і першопричиною всього існуючого або всього сущого містить в собі по своїй суті три необхідних філософських висловлюваннях по-перше висловлювання Фалеса містить в собі питання про матеріальну основу всіх речей. Про матеріальну але не про ідеальну». Тобто Фалеса можна назвати першим стихійним матеріалістом. Так само Ніцше говорив: «по-друге висловлювання Фалеса містить вимогу раціональної відповіді на це питання без прив'язки до міфів і деяких релігійних уявлень». Тобто заслуга Фалеса в тому що він спробував вперше застосовувати свій інтелектуальний багаж для відповідей на питання, що хвилюють людство. На думку Ніцше, висловлювання Фалеса приховують в собі третю філософську вимогу та саме воно містить припущення щодоможливості та розуміння світу на основі єдиного вихідного принципу. Тобто у Фалеса немає ніякої суперечності, у нього є вода яка приймає три різні форми: тверду, рідку та газоподібну стан. Фалес помічає зміни з водою він помічає цю неймовірну роль води. У цьому сенсі його погляд і затвердження вважаються по-справжньому революційними. Фалес (на думку, і Геродота, і Дуріда, і Демокрита) був сином Ексама та Клеобуліні з роду Феліду, знатного фінікійського роду. Він був одним з семи мудреців, що підтверджує, зокрема, Платон; і коли при афінському архонті Дамасії ці семеро отримали іменування мудреців, він отримав таке ім'я першим (так говорить Деметрій Фалерський в "Переліку архонтів"). У Мілеті він був записаний в число громадян, коли з'явився туди разом з Нелі, вигнаним з Фінікії. Втім, більшість стверджує, що він був корінним мешканцем Мілета, і до того ж із знатного роду.

Фалес був не тільки філософом але і математиком, який почав вперше в історії європейської науки викладати математику не тільки в емпіричній, але й в абстрактній формі. Відповідно до Арістотеля, заслуга Фалеса є неймовірною та полягає в формуванні абсолютно нового стилю

¹ Махлак, К. А. (2009). Лекція І. Фалес Милетский. *История античной философии. Введение в христианскую мысль*. СПб: Издательство Института философии и богословия, 312.

мислення. Фалес намагався відповісти на питання щодо того з чого все походить та у що перетворюється, не спираючись на міфологію, та відповідає він сам собі на це питання таким чином: він каже що все в цьому світі відбувається з води, саме вода, на думку Фалеса, є першоосновою всього. Фалес має на увазі не звичайну воду, а воду як особливий стан, особливу рідину, якусь божественну субстанцію, без якої абсолютно неможливо уявити собі життя людства. Саме з мілетської іонійської школи починається історія європейської науки.

Варто зазначити, що не всі дослідники вважають Фалеса засновником іонійської та, особливо, мілетської школи філософії. Багато хто вважав, що справжнім засновником мілетської школи є Анаксимандр. З точки зору деяких учених роль Фалеса лише в перенесенні знань зі сходу до Греції, що послужило стимулом до пробудження філософської думки.

Про життя Фалеса, в основному, відомо завдяки іншим філософам, а так само анекдотичним історіям про нього. Згідно з однією такою історією однієї ночі Фалес вийшов подивитися на зірки і задивившись не помітив не глибокий колодязь і, спіткнувшись, впав до нього. Коли він почав кликати на допомогу, проходила повз жінка, яка уїдлимо зауважила «що ж ти хочеш пізнати, що діється на небесах якщо не бачиш, те що діється в тебе під ногами». Ця притча стала підставою для дуже важливого принципу, який до цих пір діє в філософії. Цей принцип полягає в тому, що при побудові наукових і філософських теорій не можна забувати про реальний світ.

Коли Фалеса з його бідністю докоряють в марності філософії, він фактично винайшов аукціони. Звідси походить інша історія, яка розповідає про те, як Фалес спекулював оливковою олією. Цю легенду передає Арістотель. Фалес хотів довести, що, незважаючи на бідність, філософ може легко заробити грошей за допомогою розуму. Завдяки знанням в метеорології, він припустив, що урожай оливок наступного літа буде багатим. Володіючи певною сумою грошей, дуже малою він заздалегідь взяв практично за безцінь орендував преси для віджиму олії у їх власників у містах Мілет і Хіос. Вони не були впевнені, що їхні послуги будуть затребувані в певний проміжок часу. Тобто він придбав право використовувати преси в майбутньому, але якби він захотів він міг би цього не робити, втративши сплачені гроші. Коли прийшла пора й попит на преси несподівано зріс, Фалес зміг добре заробити на наданні права використання орендованих пресів всім бажаючим. Таким чином, він зібрав багато грошей і довів, що філософи за бажання легко можуть розбагатіти, але це не те, про що вони піклуються.

Фалес передбачив затемнення, яке відбулося 28 травня 585 р до н.е., під час битви між Лідією і Мідією. Історія повідомляє, що коли сталося затемнення, ворожі сторони припинили бій і кинули зброю¹. Це пророцтво йому приписує Цицерон та інші автори. Але багато хто сумнівається, що він міг таке передбачити. Інші ж вважають, що Фалес міг зробити це передбачення, але воно було не науковим, а практичним, адже і до нього люди передбачали затемнення, спостерігаючи відому повторюваність явищ і роблячи практичні астрономічні розрахунки. Фалесу приписують астрономічні праці про сонцевороту й про рівнодення. Оригінали цих текстів до нас не дійшли, а тільки переклади. Але існування таких астрономічних праць у Фалеса цілком ймовірно. На той час подібні полу практичні й напівнаукові відомості астрономічного характеру були досить великі².

Як ми зазначали раніше, деякі дослідники називали першим філософом не Фалеса, а Анаксимандра, який жив в Мілеті. Він першим винайшов: гномон (вимірювач часу), модель небесної сфери та географічну карту. Він був учнем та родичем Фалеса і придумав свою концепцію яка допомогла йому залишитися в століттях. Згідно з ним Земля має форму циліндра, а сонце за своїм розміром рівно з Землею або навіть у 24 або 28 разів більше.

Згідно з Цицероном, Анаксимандр переконав спартанців заночувати в полі, вони прислухалися до його поради, і у цю ніч стався землетрус, через який їх місто звернулося в руїни. Таким чином, Анаксимандр став національним героєм у спартанців.

Спектр інтересів Анаксимандра неймовірно широкий: математика, фізика, астрономія та географія. Коли Анаксимандр став замислюватися про те що ж може бути ось цією самою першоосновою світу то він приходить до цікавого такого висновку. Він каже, що вода не може бути основою всього сущого, бо кожна річ виходить зі своїх власних оригінальних початків, більш того, у кожного з них є своя пара протилежностей: чорне і біле, тепле і холодне, добро і зло і т.д.

¹ Асмус, В. Ф. (1998). *Античная философия*. Москва: Высшая школа, 13.

² Панченко, Д. В. (1989). Фалес: рождение философии и науки. *Некоторые проблемы истории античной науки : Сборник научных трудов*. Ленинград: Главная астрономическая обсерватория, 36

Першоосновою світу Анаксимандр вважав апейрон це матеріал, з якого створюються всі речі. Таким чином, апейрон Анаксимандра замінює воду Фалеса як «першопричину» всіх речей. Він не пов'язаний, ані з водою, ані з будь-яким іншим відомим елементом. Апейрон вічний, невизначений початок з якого виділяються дві пари протилежностей, які виділив Анаксимандр. Вода та інші матеріали мають певні властивості, але немає такої властивості, яка є у всіх, до того ж деякі властивості мають протилежності: наприклад, гаряче та холодне.

Він відкидає походження всіх речей з одного з чотирьох відомих стихій: води, вогню тощо. Наприклад, якщо все зроблено або виникло з води, то все повинно мати властивості води. Апейрон повинен включати в себе абсолютно всі види протилежностей, що в кінці кінців розширює його як поняття до нескінченного та безмежного. Тобто те, що є першоосновою не може бути виявлене в конкретних стихіях або в якійсь конкретній речі. Коли Арістотель аналізував погляди та ідеї Анаксимандра то він сказав, що Анаксимандр прийшов до ідеї аперона або безмежного, вважаючи, що нескінченність і безмежне з якійсь конкретній одній стихії призвело б до переваги цієї стихії над усіма іншими та в решті решт – до анархії. Тобто не було б абсолютної гармонії і тому, на думку Арістотеля, Анаксимандр свій початок робить не визначеним. Подальші дослідники, вивчаючи погляди Анаксимандра, кажуть, що, на його думку, апейрон повинен бути безмежним і розумітися як безмежне. Принаймні в двох аспектах. Перший – це розуміння апейрона як безмежного. Він повинен бути безмежним як генетичне початок, тобто як початок, що породжує. Щоб одного разу не зникнути, він повинен постійно повторювати себе, постійно породжуючись знов і знов. Другий аспект, на думку дослідників, це безмежний початок або апейрон, який повинен бути безмежним не тільки як початок генетичний, але і як початок субстанціальний. Це означає, що апейрон повинен бути в основі взаємного перетворення всіх стихій. На думку Анаксимандра, він повинен бути вічним, не знищуємим і повинен бути в постійному русі, щоб знову і знову породжувати та знов і знов створювати цей світ.

Як вважає Анаксимандр, протилежності конфліктують одна з одною, та необмежена кількість матеріалу з певними характеристиками давно би знищила речі з протилежними характеристиками (навіть, якщо припустити, що вони існували від початку). Таким чином, він спростував теорію Фалеса, що всі речі складаються з води або, що все має своє кінцеве походження в воді. Комбінації протилежностей: гаряче-холодне, сухе-вологе тощо, породжують чотири елементи: вода, вогонь, земля, повітря. Весь світ складається з цих чотирьох елементів. Найважча стихія земля зосереджується в центрі, утворюється лінда, на її поверхні розташовується легша стихія вода, потім йде, повітря. Земля знаходиться в центрі світу й парить в повітрі. Вогонь утворює три сфери розділені перемичками. Безперервні рухи дії центробіжної сили розірвали ці сфери на частини і взяли форму кілець. Так утворилися сонце, місяць та зірки. Найближче до Землі знаходяться зірки, потім йде місяць, а потім вже сонце. Таким чином, все існує в світі, виникає з єдиного апейрона з якого не тільки все виникає, а й повертається в нього. З якою неминучістю відбулося виникнення світу, з такою ж неминучістю відбудеться його загибель. Виділення протилежностей з апейрона Анаксимандр вважав неправдою та несправедливістю. Після повернення апейрона починається новий період космогенеза, а число гинучих і виникаючих світів нескінченно. Дана теорія дуже близька до сучасної теорії інфляційного всесвіту. Еволюція по Анаксимандру виглядає наступним чином: «Живе зародилося під впливом небесного вогню з мулу на кордоні неба й суші. Перші живі істоти жили в воді, потім деякі з них вийшли на сушу, скинувши з себе луску. Людина зародилася і народилася у дорослому стані всередині величезних риб, потім першолюдина вийшла на сушу»¹.

Оскільки апейрон оточує небеса і світи, він є нескінченним (хоча і необов'язково), великий, просторово необмежений. Оскільки він вічний, він необмежений часом. Так як це не дефінітивна речовина, як вода, це невизначений вид матеріалу.

Сучасні вчені наче Лосева вважають, що Анаксимандр не міг вийти за рамки матеріального всесвіту, хоча не зрозуміло, навіщо йому за ці рамки виходити, якщо божества для греків так само матеріальні, як і все інше. І взагалі невідомо чи можемо ми стверджувати, чим була матерія для греків. Чому б не припустити, що Анаксимандр шукав щось, що породило й світ матеріальний і матеріальних богів. Уявлення Анаксимандра про божество відрізняються від наших уявлень.

¹ Космологические теории Анаксимандра и Анаксимена (2019). *Электронная библиотека* <https://studbooks.net/824270/filosofiya/kosmologicheskie_teorii_anaksimandra_anaksimena> (2019, лютий, 20).

Повертаючись до апейрону, варто зауважити, що протилежності виникають з нього через внутрішньо притаманний апейрону рух, адже інакше не народився би всесвіт, а оскільки він народився, то він є живою істотою і, як будь-яка народжена жива істота, він повинен постаріти і вмерти, а потім як не всяка жива істота відродитися з надр апейрона та виникнути знову.

Анаксимандра цікавила правда і тому він вирішив пошукати неправду у своїй теорії та знайшов її в боротьбі протилежностей. До нас дійшов фрагмент, який розповідає про це: «З чого виникають усі речі, в те ж саме вони вирішуються згідно необхідності, бо вони за свою нечестивість несуть покарання і отримують відплату один від одного у встановлений час»¹.

Намагаючись розібратися в значенні цього фрагмента, Лосєв вважає, що виділення кінцевих речей з безмежного призводить до порушення загальної гармонії. Це виділення відбувається, коли безмежне намагається втиснутися в якусь приватність. Природно у нього це виходить погано, цілком воно нікуди не поміщається, а ці індивідуальності починають стикатися один з одним, один одному заважати і, врешті-решт, все це стикається і гине. Тобто частина не може відокремитися. Відокремлена частина винна перед цілим, повинна понести покарання, бути зруйнованою й знову повернутися в лоно апейрона. Тут простежується проблема справедливості покарання і провини. Таким чином, виходить, що космос Анаксимандра пронизаний етикою. Тобто космічний закон пов'язаний з етичним законом.

Для грека закон – це доля. Якщо рух порушує загальний порядок, то доля повертає світ в початковий стан. Але чи не виходить, що апейрон, поєднуючи, і рух, і долю, сам містить в собі протиріччя? Можливо тут момент недоробки, що не скасовує грандіозність його задуму. Багато століть тому Вернер Гейзерберг – один з батьків квантової фізики – сказав, що картина Анаксимандра співзвучна з його власним уявленням. Так само він проаналізував творчість Анаксимандра і відзначив, що актуальність філософії Анаксимандра полягає в тому, що Анаксимандр вважає першоосновою світу безформний, безмежний апейрон. Він зазначив, що в сучасній атомній фізиці ми спостерігаємо величезну кількість проблем і питань, пов'язаних з пошуком відповіді на це питання. Чи є первоматерія якоюсь відомою нам субстанцією або ця первоматерія є чимось, що перевершує всі субстанції. Загалом, він робить висновок, що й зараз ми спираємося на ідею Анаксимандра про те, що перша матерія повинна перевершувати всі існуючі стихії.

Не відомо наскільки ідеї Анаксимандра є оригінальними, оскільки в його концепції можна знайти паралелі, зокрема, з індуїзмом і даосизмом. Для індуса світ – це божественна діяльність, яка зароджується у сутності брахмана. За словами Карен Амстронг, Брахман так само нейтральний, як і апейрон, і дао теж чимось нагадує апейрон. Такі вчені як Лебедєв, вважали, що, як на Фалеса вплинули єгипетські вчення, так і на Анаксимандра вплинули вчення іранські. Дійсно, апейрон чимось нагадує Зурван – породження всіх речей, тож порівняння з іранської традицією є цілком зрозумілим. З іншого боку, Марина Вольф з Лебедєвим не погоджується і каже, що, і Зурван, і Ахурамазда творили нескінченні речі, але створення світу у Анаксимандра відбувається знову і знову, тоді як в іранській традиції це поодинокі випадки. Також у Анаксимандра число космосів нескінченно, а в іранських уявленнях космос єдиний. Таким чином, ми можемо тільки робити припущення чи дізнався Анаксимандр про ці ідеї від мандрівників і запозичив їх, чи ці паралелі є випадковими і філософ самостійно дійшов до концепції, яка була ним описана.

Ще одним філософом Мілетської школи, якого ми розглянемо, є Анаксімен. Незважаючи на те, що про його життя відомо досить мало, його вчення дійшло до нас в достатньо розгорнутому вигляді. Народився він у 588 або 560 р. до н. е. та жив до 525 р, хоча є припущення про те, що він жив аж до падіння Мілета, тобто до 494 р. до н.е. Родом Він був з Мілета, його батьком був Еврістрат. Можливо, він був за слухачем Анаксимандра та, навіть, Парменіда, адже ці дві теорії одну одну не виключають. Однак коло його інтересів було набагато ширше, ніж у Анаксимандра, можна стверджувати, що його цікавила біологія, фізика, астрономія і метеорологія.

Йому приписують твір про природу і як учень Анаксимандра він починає займатися питаннями нескінченного й проблемами першопричини речей. Він так само шукав спосіб перетворення з кінцевого до нескінченного, але він запізнився тому, що його наставники все вже придумали до нього. Проте у Анаксімена була прекрасна можливість поміркувати над тим, що таке кінцеве й нескінченне, чим вони відрізняються та що у них спільного. Нескінченне, за Анаксіменом,

¹ Рассел, Б. (1998). *История западной философии*. Москва: Миф, 53.

буває двох категорій: існує нескінченне і кінцеве по безлічтї нескінченне і кінцеве по протяжнї величині. Ключова робота Анаксімена дійшла до нас, на жаль, в дуже поганому стані називається «Про природу». У цій роботі Анаксімен осмислює реальність з позиції протилежностей. Він також намагався знайти першооснову всього і такою першооснову, на його думку, є повітря, яке є самим безякісним і невизначеним елементом. Коли повітря знаходиться в стані спокою, ми його не можемо відчувати, але як тільки повітря стає гарячим або холоднішим, це відразу ж відчувається. Анаксімен частково продовжує традицію Анаксимандра й передбачає, що апейрон це поняття абстрактне, але він приходить до висновку, що все знаходиться в повітрі, яке має можливість ставати вогнем, коли розріджується. Коли воно стає густішим, то стає вітром, ще більш згущуючись, воно стає вологою. Через цю вологу вже твориться Земля і, відповідно, камінь а з каменю вже все інше. За своєю протяжною величиною повітря нескінченне, а за своїми якостями воно визначене. Усі небесні тіла є плоскими й парять в повітрі, Земля нерухома, а світила рухаються повітряними вихорами. Анаксімен виправив помилкове положення Анаксимандра про розташування небесних тіл. Згідно Анаксімену найближче до Землі знаходиться Місяць, потім Сонце, а потім зірки.

Повітря для Анаксімена стає субстанцією, з якої, з одного боку, починає розгортатися світ, а з іншого – твориться людський організм. Так само, як людський організм наповнюється повітрям, так і світ Анаксімена дихає та існує завдяки повітрю, бо він його наповнює. Тому можна припустити, що апейрон перетворився з субстанції, яка була у Анаксимандра, в якість що притаманна першоелементу, тобто повітрю. Все створюється завдяки руху, а рух вічний і виникає він завдяки двом протилежностям – холодній і гарячій. Також він стверджував, що в процесі ваяння формується Земля досить плоска для того, щоб плавати по повітрю, і відповідно з неї творяться Місяць, зірки і Сонце. При цьому Сонце та інші тіла є небесним склепінням, який, з одного боку, є статичним, а з іншого боку – являє собою рух сфер навколо Землі. Сонце рухається так швидко що Земля починає виробляти вогонь і це дає такий ефект: світило відбулося з Землі завдяки тому, що з Землі йдуть випаровування, які зливаються з землянистими тілами, що вже перебували в космосі. Вони починають спільний кругообіг і Сонце систематично ховається не через те, що йде під Землю, а завдяки тому, що ховається за більш високими сторонами Землі. Зима походить від того, що Сонце віддаляється на дуже довгу відстань і вже не може гріти. Те ж саме стосується і зірок, вони знаходяться на такій далекій відстані, що ніяк не можуть обігрівати.

Оскільки Анаксімен припускав, що якість повітря постійно змінюється, то природні явища, такі як град, дощ і сніг, він безпосередньо пов'язує зі зміною повітря. Тобто зміна деяких першопричин в певних умовах. Град буває, коли опади, які випадають з хмар замерзають. Сніг випадає тоді, коли самі хмари замерзають, будучи при цьому просочені вологою. Грім і блискавка виникають внаслідок того, що розсікаються деякими потоками хмари, тут Анаксімен робить цікаве зауваження, що грім є деяким відгомном тих змін, які відбуваються за дотику холодного й гарячого, як розпечене залізо, коли поміщується в воду видає звук шипіння. Так само він пояснює і феномен землетрусів.

Пояснюючи природу і феномен веселки, Анаксімен каже, що саме так переломлюються промені Сонця, коли вони потрапляють на щільне повітря. При цьому нижня сторона, там де присутнє більше сонячного світла, стає червоною, а там де присутнє більше води – є більш темною. Вночі теж буває веселка але це явище може бути тільки при повному місяці, оскільки місячне світло завжди буде слабкішим, ніж сонячне.

Безмежне повітря є початком не тільки тіла, але й душі, таким чином, душа повітряна, а отже – матеріальна. Анаксімен вважав, що не боги створили повітря, а самі народилися з повітря.

Є одна історія, але приписують її різним авторам, зокрема й Анаксімену. Одного разу учень запитав його чому Анаксімен так багато знає, а стверджує що знання його вкрай незначні. Тоді як учневі начебто мало відомо але зате все зрозуміло. У відповідь Анаксімен намалював на землі два кола великий і маленький і пояснив що всередині кола – те, що ти вже знаєш, а за колом область невідомого. Чим більше ти дізнаєшся, тим більше точок дотику з невідомим, тому мудрецю зрозуміло, що він ще не приступив до пізнання. На відміну від Сократа, Анаксімен все ж не стверджує, що нічого не знає. Він знає і чим більше знає, тим більше прагне до знання, і у цього шляху немає кінця. Таким чином, Анаксімен відкриває нові перспективи і, якщо продовжити шлях пізнання у вічність, то вона не є статичною і це теж – вічне пізнання. У нього немає кордонів, як немає кордону у повітря. Анаксімен виринається за межі традиційної міфології і стверджує, що, і душа безсмертна, і пізнання вічне. Можна здаватися, що на фоні Анаксимандровських ідей, погляди

Анаксімену є кроком назад, але в його поглядах на повітря були ідеї, які виводили концепції води та апейрону, як першооснови буття, на новий рівень. Зокрема, ідея Анаксімена була близька до однієї з християнських ідей, яка полягає в тому, що Бог – це дух.

Висновки. Мілетська школа – є першою з давньогрецьких філософських шкіл, її представниками є Фалес, Анаксимандр, Анаксімен. Вона зосередила свою увагу на пошуку матеріальної причини всього сутнього – тієї першоречовини, з якої відбулося різноманіття світу. Як би не визначали мислителі цю першоречовину – як воду (Фалес), як апейрон (Анаксимандр) або як повітря (Анаксімен), єдині вони були в переконанні, що існує лише ця матерія, а одиничні речі створені з неї – з неї виникають та в ній гинуть, а отже мають лише вигляд самотійного існування. Усі речі, що виникають з першооснови, являють собою лише ту чи іншу ступінь її згущення.

Фалес, Анаксимандр й Анаксімен започаткували новий тип мислення про природу, зробивши її предметом системного, неупередженого дослідження. Всі вони – типові філософи ранньої грецької філософії, яким Арістотель дав збірний образ, назвавши їх «фізиками», тобто філософами, які вивчають природу. Саме вони намагалися першими побачити світ через розум і почати пошук єдності зі світом. На їхнє переконання, не є істотним нічого, що не є природою. Люди, божества, світ утворюють єдиний універсум, який знаходиться як би в єдиній площині – вони суть частини або аспекти однієї природи, в якій діють одні сили. Мілетських фізиків вважали матеріалістами, тому що вони обмежувалися однією причиною буття – матеріальною першоосновою. Можливо, зараз деякі з їх поглядів можуть здатися нам помилковими та несуттєвими, але в їх судженнях вперше розглядаються закономірності, які вперше в історії людства намагалися бути досягнуті через раціональні роздуми.

References:

1. *Fragmenty rannih grecheskih filosofov* (1989) [Fragments of the early Greek philosophers]. Moscow: Nauka. [in Russian].
2. Losev, A. F. (1994). *Istorija antichnoj jestetiki. Rannjaja klassika* [The history of ancient aesthetics. Early classics]. Moscow: Ladomir. [in Russian].
3. Tanneri, P. (1902). *Pervye shagi drevnegrecheskoj nauki* [The first steps of ancient Greek science]. St. Petersburg: Tipografija V. Bezobrazova i Ko. [in Russian].
4. Tomson, Dzh. (1959). *Issledovanija po istorii drevnegrecheskogo obshhestva* [Studies on the history of ancient Greek society]. Moscow: Izdatel'stvo inostrannoj literatury. [in Russian].
5. Trubeckoj, S. N. (1997). *Kurs istorii drevnej filosofii* [The course of the history of ancient philosophy]. Moscow: Russkij dvor. [in Russian].
6. Bicknell, P. J. (1969). *Anaximenes' Astronomy*. USA: Acta Classica. [in English].
7. Graham, D. W. (2006). *Explaining the Cosmos: the Ionian Tradition of Scientific Philosophy*. Princeton, NJ: Princeton University Press. [in English].
8. Graham, D. W. (2003). A New Look at Anaximenes. *History of Philosophy Quarterly*, 20 (1), 1-20. [in English].
9. White, S. A. (2008). Milesian Measures: Time, Space, and Matter: P. Curd and D. Graham (Eds.) (2008). *Oxford Handbook to Presocratic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
10. Shynkaruk, V. I., Ozadovs'ka, L. V., Polishchuk, N. P., Pokarzhevs'ka, I. O. (2002). *Anaksymen. Filosofskyj encyklopedychnyj slovnyk* [Anaximenes Philosophical Encyclopedia Dictionary]. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
11. Bazhan, M. P., Antonov, O. K. (1974–1985). *Ukrayins'ka radyans'ka encyklopediya: u 12 t* [Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 12 vols.]. Kyiv: Poligrafknyga. [in Ukrainian].
12. Uzbek, K. M. (2005). *Antychna matematyka i stanovlennya systemnyx pidvalyn filosofskogo racionalizmu* [Ancient mathematics and the formation of the systematic foundations of philosophical rationalism]. Kyiv: Instytut filosofiyi im. G. S. Skovorody NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Uzbek, K. M. (2010). *Fragmenty pobudovy antychnoyi nauky, filosofiyi i kultury* [Fragments of the construction of ancient science, philosophy and culture]. Donec'k: Sxidnyj vydavnychyj dim. [in Ukrainian].
14. Grinenko, G. V. (2004). *Istorija filosofii: Uchebnik* [History of Philosophy: Textbook]. Moscow: Jurajt-Izdat. [in Russian].
15. Bogomolov, A. S. (1982). *Dialekticheskij logos: Stanovlenie antichnoj dialektiki* [Dialectical Logo: The Formation of Antique Dialectics]. Moscow: Mysl'. [in Russian].
16. Val'jano, M. V. (1999). *Osnovy filosofskoj kul'tury: uchebnik* [Fundamentals of Philosophical Culture: a textbook]. Moscow: Delo i Servis. [in Russian].
17. Vol'f, M. N. (2003). *Anaksimandr i iranskaja tradicija* [Anaximander and Iranian tradition]. Novosibirsk: Vestn. NGU. [in Russian].
18. Diogen, L. (1979). *O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenitih filosofov* [About the life, teachings and sayings of famous philosophers]. Moscow: Mysl'. [in Russian].

19. Kosmologicheskie teorii Anaksimandra i Anaksimena (2019). [Cosmological theories of Anaximander and Anaximenes (2019)]. *Jelektronnaja biblioteka* [E-library] <<https://studbooks.net/824270/filosofiya/kosmologicheskie-teorii-anaksimandra-anaksimena>> [in Russian]. (2019, February, 20).
20. Lebedev, A. V. (1989). *Fragmenty rannih grecheskih filosofov* [Fragments of the early Greek philosophers]. Moscow: Nauka. [in Russian].
21. Lebedev, A. V. (1978). TO APEIRON: ne Anaksimandr, a Platon i Aristotel' [TO APEIRON: not Anaximander, but Plato and Aristotle]. Moscow: Vestnik drevnej istorii, 43-58. [in Russian].
22. Motroshilova, N. V. (1991). *Rozhdenie i razvitie filosofskih idej: Istoriko-filosofskie ocherki i portrety* [The birth and development of philosophical ideas: Historical and philosophical essays and portraits]. Moscow: Politizdat. [in Russian].
23. Rassel, B. (1998) *Istorija zapadnoj filosofii* [History of Western Philosophy]. Moscow: Mif. [in Russian].
24. *Filosofskij encyklopedychnyj slovnyk* (2002) [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
25. Cornford, F. M. (1934). Innumerable Worlds in Presocratic Philosophy. *The Classical Quarterly*, 28, 1-16. [in English].
26. Asmus, V. F. (1998). *Antichnaja filosofija* [Ancient philosophy]. Moscow: Vysshaja shkola, 10-13. [in Russian]
27. Kolchinskij, I.G., Korsun', A.A., Rodrigues, M.G.(1986). *Astronomy: Biograficheskij spravochnik* [Astronomers: Biographical Directory]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
28. Lebedev, A. V. (1981). *Fales i Ksenofan (Drevnejshaja fiksacija kosmologii Falesa). Antichnaja filosofija v interpretacii burzhuaznyh filosofov* [Thales and Xenophanes (The most ancient fixation of the cosmology of Thales) // Ancient philosophy as interpreted by bourgeois philosophers]. Moscow. [in Russian].
29. Lebedev, A. V. (1983). Demiurg u Falesa? (K rekonstrukcii kosmogonii Falesa Miletskogo). *Tekst: semantika i struktura* [The demiurge at Thales? (To the reconstruction of the cosmogony of Thales of Miletus). Text: semantics and structure]. Moscow, 51-66. [in Russian].
30. Mahlak, K. A. (2009). *Lekcija I. Fales Miletskij. Istorija antichnoj filosofii. Vvedenie v hristianskuju mysl'* [Lecture I. Thales of Miletus. History of ancient philosophy. Introduction to Christian thought]. St. Petersburg: Izdatel'stvo Instituta filosofii i bogoslovija. [in Russian].
31. Panchenko, D. V. (1989). *Fales: rozhdenie filosofii i nauki. Nekotorye problemy istorii antichnoj nauki: Sbornik nauchnyh trudov* [Thales: the birth of philosophy and science. Some problems of the history of ancient science: Collection of scientific works]. Leningrad: Glavnaja astronomicheskaja observatorija. [in Russian].
32. Panchenko, D. V. (1996). *Fales, solnechnye zatmenija i vzniknovenie nauki v Ionii v nachale VI v. do n. je. // Hyperboreus* [Thales, solar eclipses and the emergence of science in Ionia at the beginning of the VI. BC. // Hyperboreus], 2, 1, 47-124. [in Russian].
33. Radlov, Je. L., Bobynin, V. V. (1890-1907). *Fales Miletskij. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona : v 86 t. (82 t. i 4 dop.)* [Thales of Miletus // Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary: 86 t.]. St. Petersburg. [in Russian].
34. Spirkin, A. G. (2006). *Filosofija: Uchebnik* [Philosophy: Textbook]. 2-e izd. Moscow: Gardariki. [in Russian].
35. Hramov, Ju. A. (1983). *Fales Miletskij (Θαλῆς ὁ Μιλήσιος). Fiziki: Biograficheskij spravochnik* [Thales of Miletus//Physics: A Biographical Directory]. Moscow: Nauka. [in Russian].
36. Chajkovskij, Ju. V. (1997). *Falesova nauka v istoricheskom kontekste* [Thales science in historical context]. *Voprosy filosofii* [Philosophy Questions], 8, 151-165. [in Russian].
37. Chajkovskij, Ju. V. (1998). Chto zhe umel Fales kak astronom? [What could Thales as an astronomer?] *Drevnjaja astronomija: Nebo i chelovek. Trudy konferencii* [Ancient Astronomy: Sky and Man. Conference proceedings]. Moscow: GAISh, 259-265. [in Russian].
38. Chajkovskij, Ju. V. (2008). Dva Falesa – pojet i matematik [Two Thales – a poet and mathematician]. *Institut istorii estestvoznaniya i tehniki im. S. I. Vavilova. Godichnaja nauchnaja konferencija* [Institute of the History of Science and Technology named after S. I. Vavilov. Annual Scientific Conference]. Moscow: IDJeL, 314-315. [in Russian].
39. Shhetnikov, A. I. (2010) *Izmerenie astronomicheskikh rasstojanij v Drevnej Grecii* [Measurement of astronomical distances in ancient Greece]. *Sholje* [Scholle], 4, 325-340. [in Russian].
40. Losev, A.F. (1993). *Ocherki antichnogo simvolizma i mifologii* [Sketches of ancient symbolism and mythology]. Moscow. [in Russian].

Вікторія Куценко

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ АСКЕТИКИ В РОБОТАХ М. ВЕБЕРА І Д. ЗІЛЬБЕРМАНА

Victoria Kutsenko

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF ASCETICISM IN THE WORKS OF M. WEBER AND D. ZILBERMAN

Modern philosophy is increasingly interested in asceticism in connection with the interest in the practices of subjectivation. In this article, the aim is to analyze and compare the experiments of the philosophical interpretation of the basic concepts of asceticism by M. Weber, D. Zilberman, M. Foucault, S. Horuzhego. Asceticism is not viewed in the old manner as an ideology that destroys human freedom and diminishes it. It is interpreted as a way to influence society. Conceptual understanding of asceticism and spiritual practices means an attempt to apply a rational-scientific style to the anthropological and existential component. In our opinion, at the present stage of the study of religions, this is necessary in order to reveal the essential characteristics of the main religious concepts.

Keywords: asceticism, post-classical philosophy, spiritual practices, subject, rational ethics.

Постановка проблеми. Рефлексія аскетичного досвіду-невід'ємна складова будь-якої релігійної традиції. Але особливістю ХХ століття стало те, що обговорення проблем «внутрішнього діяння» вийшло за рамки богословського дискурсу і стало актуальною темою філософії. Сучасна філософія все більше цікавиться аскетикою в зв'язку з інтересом до практик суб'єктивації, в рамках яких здійснюється конструювання суб'єктності. Поняття «суб'єктивації» в неklasичних філософських підходах знаходиться у взаємозв'язку з цілим спектром насичених смислами понять: «турбота про себе», «практики себе», «духовні практики», «мистецтво життя» і т. п. Як пояснює Жиль Дельоз, «суб'єктивація – це виробництво модусів існування чи стилів життя [...] те, що Ніцше називав винаходом нових життєвих можливостей»¹.

Від тотального осуду аскетизму як негуманного явища в класичному гуманізмі та філософії французького Просвітництва філософи перейшли до його досконалого вивчення у зв'язку з проблемою свободи. Сучасний православний богослов митрополит Калліст (Уер) посилається в даному питанні на Н.А. Бердяєва, який визначав аскезу як «концентрацію внутрішніх сил і управління собою», а мету аскетизму бачив у звільненні людської особистості². У філософії М. Фуко аскеза («філософська аскеза», що бере початок від піфагорейства) співвідноситься з «практикою себе»: «Аскеза [...] конституює – в цьому і полягає її мета-суб'єкта, робить його суб'єктом істинного говоріння»³. Сучасні коментатори пізньої філософії Фуко виділяють центральну тезу його теорії – «тезу про те, що саме взаємовідношення двох принципів, пізнання себе і турботи про себе, є ключовою характеристикою, що визначає стан людини, суспільства і культури в кожному епоху»⁴.

Сьогодні утверджується думка, що необхідно говорити про різні моделі аскетичного перетворення світу, а також про те, що осмислення аскетичних практик духовної діяльності людини, вимагає порівняння аскетичних систем⁵. Звідси постає актуальне завдання створення продуманої методології такого порівняння.

¹ Делез, Ж. (2004). *Переговори*. СПб.: Наука, 124.

² Калліст, (Уер), митрополит (2019). *Путь аскетов: отрицание или утверждение?* *Azbyka.Ru* <http://azbyka.ru/otechnik/Kallist_Uer/put-asketov-otritsanici-utverzhdenie> (2019, березень, 04).

³ Фуко, М. (2007). *Герменевтика субъекта. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981-1982 уч. году*. СПб.: Наука, 402.

⁴ Хоружий, С.С. (2010). *Фонарь Диогена*. Москва: Прогресс-Традиция, 512.

⁵ Корзо, М. (1999). *Образ человека в проповеди XVII века*. Москва: ИФРАН.

У даній статті переслідуються мета проаналізувати і зіставити досвід філософської інтерпретації основних понять аскетичної культури. Це необхідно для того, щоб з'ясувати механізми, за допомогою яких формується суб'єктивність – ядро тієї чи іншої конкретної культури. З огляду на означений дослідницький інтерес, слід зупинитися на інтерпретаціях аскетичної культури М. Вебера, Д. Зільбермана, М. Фуко, С. Хоружего. Всі вони відправною точкою і центром дослідження мають сучасну людину, її цілі, цінності та ідеали.

Теорії зазначених авторів необхідно проаналізувати, щоб простежити динаміку осмислення цікавих нам тем. Ми зупинимося на веберівському підході, розвинутому далі в роботах Зільбермана. Здійснений Вебером аналіз протестантської етики сьогодні розуміється як одна з перших спроб дослідження впливу релігійних чинників на хід історії. Аскеза в світі – одна з центральних тем мислителя. Ефект Вебера і його вплив на хід розвитку соціально-гуманітарного знання величезний. Він запропонував певну стратегію дослідження такої складної «матерії» як духовність. Важливо продовжити його думку про те, як втілювалися в життя сотеріологічні установки різних релігій, які стилі життя вони породили.

У роботі «Протестантська етика та дух капіталізму» Вебер ставить питання і проблему: показати механізм впливу релігійної свідомості на соціально-економічні відносини. Як соціолог, Вебер запропонував методику пошуку взаємозв'язку між духовними і культурними чинниками з соціальними факторами.

Для початку поставимо питання: на який образ людини орієнтується Вебер? На перше місце поставлено людину свідому (що осмислює сама себе та є відповідальною), діючою, раціональною, соціальною.

На думку Вебера, в основі релігії порятунку, поширеною на Заході, лежить саме аскетизм, який і дозволяє затвердити раціональне ставлення до світу. В принципі, в основу західної соціології релігії кінця XIX-першої половини XX ст., яскравим представником якої є Вебер, закладена теза, про що суспільства розвиваються за однаковим сценарієм, модернізація завжди має приблизно схожі наслідки, як для суспільства в цілому, так і для релігії, зокрема¹. П.П. Гайденко і Ю.М. Давидов зазначають, що у своєму аналізі релігійної етики Вебер не змінює методологічні засоби аналізу: «Еталоном для порівняння у нього тут, так само як і в інших розділах його соціології, залишається цілораціональна дія, а його найбільш чистим варіантом є дія економічна. Тому встановлення типу зв'язку релігії саме з господарською етикою залишається для Вебера як і раніше найважливішим засобом аналізу як самої релігії, так і її відношення до інших соціальних утворень – праву, державі, науці, мистецтву і т.і.»².

Як мислитель Вебер належить до інтелектуальної традиції Просвітництва з її початковим європоцентризмом. Він неухильно підкреслював унікальність ціннісного комплексу, укоріненого в протестантській етиці, і соціальних умов, що сприяли його поширенню в суспільстві. Цим Вебер підтверджував безсумнівну для нього цивілізаційну унікальність Заходу.

Веберівський підхід відрізняється тим, що при класифікації типів релігійної поведінки найважливішим є порівняння, вироблене на підставі ступеня раціоналізації релігійно-етичних установок. Порівняння проводиться Вебером на підставі розуміння сенсу здійснюваних дій, з урахуванням мотивів діючих індивідів.

Вебер інтерпретує кальвіністське вчення про індивідуальне спасіння як засноване на суворій раціональній етиці. Загальні її рамки задаються «релігією порятунку», яка розвивається в двох головних руслах: містичного споглядання і активної релігійно-моральної дії. Другим руслом, по Веберу, є русло аскези, яка, в свою чергу, має ряд форм. У «Теорії ступенів і напрямів релігійного неприйняття світу» він виділяє дві установки світовідношення: відкидання світу-перетворення (освоєння, підпорядкування) світу: «Уже на порозі своєї появи аскетизм виступає в неоднозначному образі: як зречення від світу, з одного боку, як панування над світом за допомогою знайдених магічних сил-з іншого»³.

Є й інша, для Вебера не менш важлива дихотомія: від виділяє аскезу раціональну та ірраціональну; в межах християнства ця дихотомія збігається з поділом, відповідно, на західну і

¹ Узланер, Д.А (2008). Становление неоклассической модели секуляризации в западной социологии религии второй половины XX в. *Религиоведение*, 2, 135-148.

² Гайденко, П.П., Давыдов, Ю.Н.(1991) *История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс*. Москва: Политиздат, 99.

³ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 311.

східну школи аскетизму. Установа раціональності принципова і посилено підкреслюється: саме вона слугує перехідною ланкою, за рахунок якого релігійні установи поступово переводяться в установи соціально-економічної поведінки. У творі «Протестантська етика та дух капіталізму» Вебер відзначав:

«Християнська аскеза [...] на Заході в її найбільш розроблених формах вже в Середні віки, а часом і в античності, носила раціональний характер. [...] Вона перетворилася в систематично розроблений метод раціональної життєвої поведінки, метою якої було подолання *status naturae*, звільнення людини від ірраціональних інстинктів, від впливу природи і світу речей і підпорядкування його життя якомусь планомірному прагненню, а його дій-постійному самоконтролю і перевірці їх етичної значимості [...] Подібний активний самоконтроль був [...] метою *exercitia* св. Ігнатія і вищих форм раціональної чернечого чесноти взагалі, як і основним ідеалом практичного життя пуритан [...] Метою аскези було створити умови для діяльного, осмисленого, світлого життя; її нагальним завданням-знищити безпосередню чуттєву насолоду життям; її головним засобом-впорядкувати спосіб життя»¹.

Відмінною особливістю західного християнства є розуміння християнізації як переходу від природного до соціального, від природи до культури. Чим більше взаємозв'язків між людьми, тим більше заборон на імпульсивні прояви людської природи, тим більше дистанції по відношенню до тіла. Підпорядкування чуттєвості духовному ідеалу, керівництво чуттєвістю з боку церкви було продуманою стратегією католицької церкви. Вебера цікавить ця продумана раціональність, цілеспрямованість в стратегіях свідомості і поведінці, підпорядкування існування людини засадам порядку, методу. Ми переконуємося в тому, як активно протестантизм оперує соціальними характеристиками індивіда, в скільки більшою мірою апелює до його культурних, а не природних визначень.

«Відмінність аскези кальвінізму від середньовічної (західно-католицької), очевидно у відмові від Євангельських порад і в перетворенні тим самим аскези в чисто мирську справу»².

Суттю секуляризації аскези стало переконання в тому, що можна і без Церкви знайти порятунк і святість. Модернізація, супроводжувана секуляризацією, привела до того, що Церква, благодать, сповідь як засіб спасіння втратили свою сакральність, перестали бути таїнствами.

Фактично тут закладається механізм на замиканні людини в собі самому, у своїй індивідуальності :

«Пуританська аскеза, як і будь-яка інша «раціональна» аскеза прагнула навчити людину керуватися «константними мотивами», а не «афектами»³.

«Релігію порятунку» Вебер розглядає як спадкоємицю пророчих рухів і вважає, що з часом вона набувала етичні форми: «приймала вигляд раціональної етики, орієнтованої на внутрішні релігійні цінності, як засобу порятунку»⁴. Далі за аналогією з Фрейдом він застосовує поняття сублімації, але вже в своїй сфері:

«Чим більше вона (« релігія порятунку »), сублімуючись, переходила від ритуалізму до «релігії, заснованої на внутрішній переконаності», [...] тим сильніше росла свідомо раціоналізація і сублімування відношення людей до різних сфер володіння зовнішніми і внутрішніми релігійними і світськими благами [...] це призводить до усвідомлення внутрішньої закономірності. Це мало загальний і надзвичайно важливий для історії релігії наслідок»⁵.

Фактично, в цій цитаті Вебер показує закономірний перехід від християнства до раціональної етики. Раціоналізація християнської віри призводить до зростання впевненості людини щодо свого спасіння.

Тим самим «релігія порятунку» перетворювалася в ділове підприємство:

«Пуритани пізнього часу контролювали не тільки свою поведінку, але і Бога. Вони абсолютно точно знали, чому Бог прийняв те чи інше рішення. Наслідком подібної методичності в етичній поведінці [...] була глибока християнізація всього людського існування»⁶.

¹ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 154-155.

² Там само, 156.

³ Там само, 155.

⁴ Там само, 312.

⁵ Там само, 312-313.

⁶ Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 160.

Тобто в методично раціоналізованій етичній поведінці і складалася «релігія порятунку» і завдання життя людини було навчитися цій методиці.

Як справедливо зазначає Д. І. Поливянний, відповідно до гіпотези Вебера:

«Принципи протестантської господарської етики не змінили життя цілих народів автоматично, вони спочатку привели до формування еліти «релігійних віртуозів», які змогли зробити ці цінності стрижнем етичного комплексу, яке поділяється людьми різних станів і занять. Саме зусиллями цих людей був сформований «дух» суспільства, що забезпечив йому імпульс до економічного розвитку»¹.

Цікаво з'ясувати, наскільки адекватною є веберівська методологія для дослідження інших релігій, зокрема православ'я. Чи не є висновки дослідника помилковими, оскільки він спирався на вузьку географічну основу (Європа, США)?

У передмові до українського перекладу книги канадського філософа Чарльза Тейлора «A Secular Age», в якій детально аналізуються зміни в європейському суспільстві та культурній свідомості XVI-XX ст., Вміщено слово до українського читача. Автор припускає, що шляхи модернізації в різних цивілізаціях світу різні. У траєкторії «секуляризації» також можна виявити відмінності від західного контексту. Світ грецького православ'я-це інший цивілізаційний контекст, що треба враховувати для розуміння великих змін, які відбулися і продовжують відбуватися в релігійному житті Європи. Тейлор зазначає, що латиняни і греки сформували дві різні християнські цивілізації, які ми називаємо «християнствами», кожна з спорідненим, але відмінним богословським баченням, і що важливіше, з різними спонуканнями до Реформи². Тейлор переконаний, що порівняння цивілізацій-це шлях до самих себе.

Вебер теж враховував. Правда, православ'я зацікавило дослідника на відносно короткий термін на початку 1900-х рр. в контексті його роботи над «Господарською етикою світових релігій», причому на тлі його інтересу до буддизму, конфуціанства або навіть індуїзму, увагу, яку вчений приділив православній тематиці, була дуже обмеженою³. Православ'я цікавило його перш за все з точки зору особливостей суспільства сучасної йому Росії⁴. Професор порівняльної соціології Андреас Бусс зазначає, що трактування Вебером православ'я схоже на те, що дав російський філософ В. С. Соловйов в «Розповіді про Антихриста».

Вебер дійшов висновку, що православ'я виробляє людину мирської аскези. Уявлення про необхідність і можливість виконання аскетичних обітниць в світському житті були присутні в православ'ї завжди, з моменту виникнення. Сам Христос усамітнювався в пустелю та інші відокремлені місця для особистої молитви. Аскетична практика сприяла появі багатьох монастирів і подвижників: вже в IV ст. монахи будують в монастирях нове суспільство, новий соціальний організм. Цей новостворений соціум недовго перебував у відриві від світу. Та аскетична практика, яка сформувалася в пустелях і монастирях, знаходила широкий відгук у світі. Уявлення про можливе досягненні ідеалу обожнення не тільки в монастирі, але і в світі, привели до розробки Григорієм Паламою в XIV ст. концепції, згідно з якою мирське життя сумісне з аскетичною практикою.

У зв'язку з завданнями статті зупинимося на мало проаналізованій в літературі роботі Д. Зільбермана «Православна етика і матерія комунізму», опублікованій в США в 1977 році, де порівнюються східні і західні християнські релігійні традиції.

Зільберман знав про критику Вебера, про його головні методологічні труднощі – представивши протестантизм чимось винятковим, він зробив його мірою присутності релігії в сучасності⁵. На думку Зільбермана, тим самим веберівська традиція потрапила в замкнене коло. Почалися пошуки в інших цивілізаціях релігійних течіях, що рухаються до протестантського ідеалу чи віддаляються від нього. При цьому передбачалося, що розвиток релігії в напрямку протестантизму створював умови для розвитку економіки в бік капіталізму. Однак чистий

¹ Поливянний, Д.И. (2010). Макс Вебер о православии и его влиянии на общественно-политическое развитие России. *Сравнительное изучение религиозных традиций: Россия, Восточная Европа, постсоветское пространство*. Иваново: Ивановский государственный университет, 360.

² Тейлор, Ч. (2013). *Секулярна доба. Книга перша*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 9.

³ Buss, A. (2003). *Russian Orthodox Tradition and Modernity*. Leiden/Boston: Brill.

⁴ Вебер, М. (2007). *О России*. Москва: РОССПЭН, 2007.

⁵ Зильберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 33.

експеримент тут неможливий: всі сучасні суспільства в тій чи іншій мірі зазнали впливу капіталізму, і тому не можна встановити, привів би їх незалежний розвиток до якого-небудь іншого наслідку. Не можна детально простежити вплив релігійних чинників на хід історії. Але Зільберман запропонував вихід з цього замкнутого кола. Він зосередив увагу на аналізі механізмів, що діють в різних типах культурної традиції, які ведуть до створення самих цих типів.

Логіка тут рівно та ж, що і у Вебера: релігійні традиції впливають на соціальну організацію і соціальну активність навіть в секуляризованих суспільствах. Але Зільберман йде далі Вебера і бере до уваги різні типи культурної традиції, типи раціональності і ставить проблему різних цілей в історичному розвитку. Він шукає щось відмінне від «протестантського» типу ціннісної орієнтації і при цьому не менш вагоме і значне. Такою альтернативою стала російська релігійна традиція, з її типовими комплексами: «Страхи Божого», «Страшного суду». «Я почав з аналізу спадщини тих візантійських богословів, чий вплив на російську ментальність виявився найбільш значним (святий Симеон, святий Максим Сповідник, святий Григорій Палама). Можу поручитися, що деякі аспекти їх реформ виглядають як найновітніші інструкції щодо того, як мати справу з інакомисленням, з проблемою переділу влади, моральною винагородою і таке інше»¹.

Дослідження «внутрішнього сенсу» російської культури, тісно пов'язаної з православ'ям, призвело Зільбермана до висновку про те, що суттю православ'я є «діяльний активізм». Росія стала наступницею візантійської ментальності активізму. У той час як вся західна цивілізація вибудовується у нього з західного містичного досвіду, який оцінюється як пасивний: «Подібного роду містицизм не був діяльністю, а лише описом заднім числом того, що сталося з суб'єктом»².

Простежимо, яким шляхом Зільберман отримав цей висновок. Розглядаючи східне і західне християнство, виділяючи особливості їх богослов'я і філософії, Зільберман зосередився на релігійному досвіді, на якому ґрунтувалися культурні традиції різних цивілізацій. І в зв'язку з цим на перший план в його аналізі виходить аскеза.

Він розглядає аскезу, називаючи містиків «духовними атлетами». Але діяльність цих «атлетів» різна в різних історичних традиціях. На його думку, західний містицизм «екстатичний», заснований на очікуванні дару понад, на відчутті осяяння.

Зільберман досить чітко відчуває стратегію східного християнства (на прикладі візантійського православ'я), яка полягає в тому, що порятунок людини можливий тільки у взаємній «синергії» Бога і людини. Він звертається до Максима Сповідника, як одного з перших розробників цього богословського твердження: «Бог потребує людської «синергії», щоб стати Богом живим. Максим проголосив це фундаментальним принципом православ'я. Дві природи не можуть мати одну волю і якщо конкретна людина не може досягти теозису зусиллями власної волі, то Бог теж не може воскресити його»³.

«Діяльний активізм» православ'я виражається в двох важливих положеннях, які пов'язані в свою чергу з обґрунтуванням хрістоцентризму: (1) аскетизм рекомендується не тільки монахам, але й усім іншим як загальнообов'язкова практика, так як кожна людина покликана до обоження; (2) важлива роль в аскетичній практиці відводиться вільній волі людини. Воля-це властивість особистості, діяльна сила душі, що відповідає за потребу до дії, спонукувана почуттям і керована розумом, це здатність прийняти рішення. Узгодження людської і Божественної волі веде людину до обоження. Вольова діяльність «є діяльність розумна» (св. Іоанн Дамаскін), тому воля і свідомість тісно співпрацюють в православній аскетичності. Так як новий підхід Максима Сповідника заперечував «космічні» і «міфологічні» аспекти християнства і наполягав на історичності зустрічі окремих обраних людей з Живим Богом, він може бути визначений як реставрація ідеї пророків і духу Старого Завіту⁴.

Звертаючись до теми гріха, злочину і Царства Божого, Зільберман поділяє бачення цих понять між східною і західною традицією. Для католиків Царство Боже все-таки «на небі» і саме в цій думці і складається радикальна відмінність Сходу від Заходу:

«Тут проходив великий вододіл думки [...] протилежний погляд символу нематеріального або недієвого або просто описового превалював на Заході, пройшов через Реформацію і висловився

¹ Зільберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 15.

² Зільберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 88.

³ Зільберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 115.

⁴ Зільберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 119.

в сьогодишньому світі конвенціональному і релятивістському, де матеріальне і духовне відокремлені один від одного. Творіння було затавроване «створеним» і тим самим схильним до вини і гріха»¹.

На думку дослідника, протиріччя між творінням і створеним, гріхом і винністю призвело до Реформації, яка відкинула благодать, зводячи її до «індексу» віри. Цей «індекс» віри використовувався як «нагадування вірити в обіцяне Євангеліє або як почуття провини за відсутність віри. Сутність і дія благодаті забуті і позбавлені реальності»².

Підведемо підсумки. У розглянутих нами двох теоріях релігійні традиції розглядаються не в старій манері як ідеології, що знищують свободу людини і принижувати його. Вони інтерпретуються як способи породження значень, що впливають на засоби здійснення соціальної дії.

Розмова про аскетичку відразу ж занурює нас в світ людської активності, практик, спрямованих на переорієнтацію волі людини. В рамках веберівського підходу аскетизм розглядається як основний двигун процесу раціоналізації ставлення до світу і формування сучасних структур свідомості.

У другій половині ХХ століття переглядаються окремі положення веберівської теорії. На прикладі філософії Зільбермана можна зробити висновок, що це здійснюється за рахунок введення поняття «культурна відмінність», переходу від логічного універсалізму до логік як систем, безліч яких формується на відмінності початкових тверджень (аксіоматика)³. Предметом філософії стає «натуральний об'єкт», а побудова висловлювань, формування діяльності, способи встановлення об'єктів і їх відносин. Розробляючи різні культурні реальності, неklasичне мислення визнає онтологічну неповноту кожної з них. Звідси по-іншому мислиться суб'єктивність. Але неповнота і відмінності надають суб'єкту діяльний статус. Суб'єкт перестає мислитися як споглядач або дослідник заздалегідь заданої реальності. Тепер він включений у процес виробництва своєї реальності.

Треба сказати, що процес створення суб'єктивності в православній традиції виявляється більш відповідає сучасному світогляду, ніж в західному християнстві. У православ'ї людина приймає позицію незавершеної історії і себе як її діяча-суб'єкта. У релігійній інтерпретації він стає помічником Бога в побудові його царства на землі, що було сформульовано чернечого традицією як «духовний атлетизм». Концептуальне осмислення аскетички і духовних практик означає спробу застосування раціонально-наукового стилю до антрополого-екзистенціальної складової. На наш погляд, на сучасному етапі вивчення релігій це необхідно, щоб розкрити сутнісні характеристики основних релігійних понять.

References:

1. Bibikhin, V.V. (2003). *Drugoye nachalo* [Another start] St. Petersburg.: Nauka. [in Russian].
2. Veber, M. (1990). *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected Works] Moscow.: Progress. [in Russian].
3. Veber, M. (2007). *O Rossii* [About Russia] Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
4. Gaydenko, P.P. Davydov, Y.N. (1991). *Istoriya i ratsionalnost: Sotsiologiya M Vebera I veberovskiy renessans* [History and rationality: Sociology, M. Weber and Weberian Renaissance]. Moscow.: Politizdat. [in Russian].
5. Gnatenko, E.A. (2003). *Filosofskiy proyekt pravovogo gosudarstva v culture predrevolyutsionnoy Rossii*. [The philosophical project of the rule of law in the culture of pre-revolutionary Russia]. Luhansk: RIO LAVD. [Ukrainian].
6. Delez, Zh. (2004). *Peregovory*. [Conversation] St. Petersburg: Nauka. [in Russian].
7. Dmitriyev, M.V. (2002). *Chelovek pravoslavnyy i Homo Catholicus* [Orthodox Man and Homo Catholicus]. *Intellektualnyy forum*, 9, 63-87. [in Russian].
8. Zilberman, D. (2014). *Pravoslavnyaya etika i materiya kommunizma* [Orthodox ethics and the matter of communism] St. Petersburg: Izd-vo Ivana Limbakha. [in Russian].
9. Kallist, (Uer). Mitropolit (2019). *Put asketov: otritsaniye ili utverzhdeniye?* [The Way of the Ascetics: Denial or Affirmation?]. *Azbyka.Ru* <http://azbyka.ru/otechnik/Kallist_Uer/put-asketov-otritsaniyeili-utverzhdeniye/>. (2019, March, 04). [in Russian].
10. Korzo, M. (1999). *Obraz cheloveka v propovedi KhVII veka* [The image of a man in a sermon of the seventeenth century]. Moscow: IFRAN. [in Russian].

¹ Зильберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 137.

² Зильберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 137.

³ Зильберман, Д. (2014). *Православная этика и материя коммунизма*. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 186.

11. Polyvyanny, D.I. (2010). Maks Veber o pravoslavii i ego vliyani na obshchestvenno-politicheskoye razvitiye Rossii [Max Weber on Orthodoxy and its Impact on Russia's Socio-Political Development]. *Sravnitelnoye izucheniye religioznykh traditsiy: Rossiya. Vostochnaya Evropa. postsovetskoye prostranstvo*. Ivanovo: Ivanovskiy gosudarstvennyy universitet, 353-365. [in Russian]
12. Teylor, Ch. (2013). *Sekulyarna doba. Kniga persha* [Secular time. book one]. Kyiv: THE SPIRIT OF I LITERA. [Ukrainian].
13. Uzlaner, D.A (2008). Stanovleniye neoklassicheskoy modeli sekulyarizatsii v zapadnoy sotsiologii religii vtoroy poloviny XX v. [The formation of the neoclassical model of secularization in Western sociology of religion of the second half of the 20th century]. *Religiovedeniye*, 2, 135-148.
14. Fuko, M. (2007). *Germenevtika subyekta. Kurs lektsiy. pročitannykh v Kolledzhe de Frans v 1981 – 1982 uch. godu* [Subject hermeneutics. A course of lectures given at the College de France in the 1981-1982 study. year]. St. Petersburg.: Nauka. [in Russian].
15. Khoruzhiy, S.S. (2010) *Fonar Diogena* [Diogenes lantern]. Moscow.: Progress-Traditsiya..[in Russian].
16. Buss, A. (2003). *Russian Orthodox Tradition and Modernity*. Leiden Boston: Brill. [in English].

Богдан Бондарчук*Інститут вищої освіти НАПН України***КРИТИКА ІДЕЙ РОСІЙСЬКОЇ ФОРМАЛЬНОЇ ШКОЛИ: МЕЖІ ПРИЙНЯТНОСТІ****Bohdan Bondarchuk***Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine***CRITICISM OF THE IDEAS OF THE RUSSIAN FORMAL SCHOOL: THE LIMITS OF ADMISSIBILITY**

Modern understanding of the topicality of the ideas of the Russian formal school requires an understanding of admissibility to criticize its ideas in later philosophical concepts. An important experience of the critical development of the ideas of a formal school is presented by the French philosopher Julia Kristeva: this experience combines the perception of the general mood of the formal school to the revolutionary development of the language due to its unusual application and critique of the methods to which this school appeals. This critique is built up, to a large extent, on the basis of the principles of the philosophy of structuralism (in the version of post-structuralism). Not only the controversy of structuralism with its ideological predecessor – the formal school – is important, but also the involvement of other philosophical approaches to the problem of the language formalization.

Keywords: Russian formal school, structuralism, post-structuralism, poetics, language, discourse.

Сучасне розуміння актуальності ідей російської формальної школи потребує, передусім, розуміння доречності критики її ідей у більш пізніх філософських концепціях. Важливий досвід критичного розвитку ідей формальної школи подає французька філософія Юлія Крістева: у цьому досвіді поєднано сприйняття загальної налаштованості формальної школи на революційний розвиток мови завдяки нетиповому її вживанню і критика тих методів, до яких ця школа звертається. Ця критика вибудовується, значною мірою, на основі принципів філософії структуралізму (у версії постструктуралізму). Водночас, йдеться не лише про полеміку структуралізму зі своєю ідейною предтечею – формальною школою, але й про залучення іншого ідейного джерела для такої критики – філософії дискурсивних практик французького філософа Мішеля Фуко.

Таким чином, на основі порівняльного аналізу та застосування окремих герменевтичних прийомів у цій статті ми спробуємо простежити основну логіку критики формальної школи з позицій семалізу Юлії Крістєвої, а також попередньо визначити межі застосовності формальної школи до аналізу поетичної мови.

Якщо структуралісти, такі як французький філософ Клод Леві-Строс¹, цікавилися формальними, а точніше структурними характеристиками культури загалом, то саме Мішель Фуко був одним з перших, хто надав пріоритетного значення саме дискурсивним практикам, розглядаючи їх як практики, які фактично реалізують владні відносини у суспільстві: «перетворюючи історичний аналіз на дискурс безперервності, а людську свідомість – на первісний суб'єкт усякого становлення та всякої практики, ми маємо справу з двома сторонами однієї й тієї самої системи думок. Час у ній осмислюється в термінах усеохопленості, а перевероти завжди є не чим іншим, як зростанням свідомості»². Ось як про це пише також український філософ Михайло Бойченко: «Тією мірою, якою дискурсивні практики регулюють поведінку людей, можна говорити про їхню владу. Ця влада певною мірою абсолютна – люди не можуть успішно здійснювати свою соціальну поведінку,

¹ Леві-Стросс, К. (2001) *Структурная антропология*. Москва: Эксмо-Пресс.

² Фуко, М. (2003) *Археология знания*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 21-22.

не використовуючи той або інший вид дискурсивних практик»¹. Важливим є визначення цим автором рамок соціального впливу дискурсивних практик, а отже і рамок впливу мови. Адже для більшості структуралістів таких рамок взагалі не існує – для них мова тотожна культурі, адже у мові віддзеркалюється уся культура, а культура відтворюється завдяки мові. Ще більш специфічно постструктуралісти, такі як Крістева та французький філософ Жак Деріда, визначають культуру вже не як мову, а як текст. І хоча значення терміну «текст» у них є набагато ширшим за мовні тексти, однак лекалом розуміння усіх текстів залишається для них природна мова.

Отже, Бойченко пропонує вирізняти чотири обмеження влади дискурсивних практик: технічне (вимога використання у дискурсі вторинної знакової системи), ціннісне (не всі цінності мають дискурсивний вираз), обмеження дії одних дискурсивних практик дією інших та антропологічні обмеження дискурсивних практик. Для наших дослідницьких цілей особливо важливим є третій зі згаданих різновид обмеження дискурсивних практик – їхнє взаємне обмеження: «Кожна дискурсивна практика всевладна сама у своїй царині. Варто все ж зазначити, що вже сам Фуко стверджував, що одна дискурсивна практика у її соціальному використанні може обмежувати іншу, а отже й обмежувати дію її влади. Прикладами таких обмежень можуть бути дисциплінарні форми організації пізнання, а також усі соціальні інститути. Нарешті, те, що Ніклас Луман називає соціальними системами, задає рамкові обмеження використання дискурсивних практик. Такі соціальні системи створені самими людьми, а тому можуть розглядатися як внутрішні рамкові умови здійснення дискурсивних практик»². У світлі цих визначень буде краще зрозумілою критика, яку здійснює Крістева щодо формальної школи.

Та версія критики російського формалізму, яку розвиває Крістева, складається з двох основних тем, які постають як два проекти – проект, який полягає у руйнуванні вже відомої поетики, та проект створення нової, революції поетичної мови. Якраз другий проект за своїм завданням найбільше перегукується із програмою самих формалістів, однак саме те, як Крістева здійснює критику поетики прояснює, що багато у чому вона йде до цієї мети зовсім іншим шляхом. Адже якщо російські формалісти наголошували на свідомих пошуках нової мови, нових методів поетичної творчості та опису нових поетичних експериментів, то Крістева зацікавлена більше у аналізі повсякденних стихійних означувальних практик, які здійснюють не поети, а звичайні люди. Тут більше впливу французької традиції, і зокрема Мішеля Фуко. Ці повсякденні мовні практики постають як «резолуції кінцевого проблиску ідеологічної та політичної трансформації сюжету самого по собі, що слугує гарантом дійсної причини видимого порядку (l'ordre)»³.

Втім, Крістева критикує не ту поетику, до якої всі звикли, тобто не те її визначення, яке дає, зокрема, Роман Якобсон, а власне, вужче. потрібно уточнити, що на увазі мається не класичне визначення поетики Р. Якобсоном як частини лінгвістики, а поняття більш вузьке. Для Якобсона поетика має справу з поетичною мовою, вирізняючи її від мови непоетичної завдяки чіткому критерію: «Селекція (вибір) здійснюється на основі еквівалентності, подібності та відмінності, синонімії та антонімії; комбінація – побудова пропозиції – ґрунтується на суміжності. Поетична функція проектує принцип еквівалентності з осі селекції на вісь комбінації. Еквівалентність стає конститууючим моментом в послідовності»⁴. Натомість Крістева бачить змістову розбіжність між предметом лінгвістики і поетики, для неї формалізм як поетика, все ще залишається дискурсом, що не володіє власним предметом або має справу з невизначеним предметом, оскільки «літературний об'єкт» зник під вагою «категорій мови», яка являє собою науковий об'єкт, який не має нічого спільного з літературою – особливим засобом означування⁵. Таким чином, поетика у баченні Крістєвої є дискурсом, обмеженим у часі та просторі, і більше того – дискурсом саме російської формальної школи. Тут зникає реальний об'єкт мови, але навпаки – мова витворює свій власний

¹ Бойченко, М. (2018) Влада дискурсивних практик: *Дискурс в умовах мінливості соціокультурного простору: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (20-21 квітня 2018 р.)*. Мелітополь: Видавництво МДПУ імені Богдана Хмельницького, 24.

² Там само, 25.

³ Syvain, S. (2007). *Georges Bataille, à l'extrême fuyante de la poésie*. Edition Rodopi B. V., Amsterdam-NewYork, 23.

⁴ Якобсон, Р. О. (1975). *Лингвистика и поэтика*. В: *Структурализм «за» и «против»*. Москва, 206.

⁵ Крістева, Ю. (2004). *Разрушение поэтики. Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 8.

об'єкт. Цей дискурс займається методологічними побудовами, він не є навіть художнім твором, хоча й претендує на це, але по суті є створенням описових моделей щодо художнього твору. Але тоді цей дискурс не є повсякденним, фактично це метадискурс, дискурс металітературний. Але ця критика тоді не стосується більш сучасних версій формалізму, а також за його полем критики залишається генеративна поетика.

Крістева висуває щонайменше три критичних зауваження щодо тієї поезики, яку вона вбачає у діяльності представників формального підходу. Передусім, такій поезиці вона закидає «аутодискурсивність», тобто припущення розгляду самого об'єкту дослідження як «непрозорої структури»¹. Далі, Крістева визнає таку поезику практично непридатною, адже формалізм тоді постає як аксіоматична система, яка об'єднує пусті знаки, які не мають конкретного змісту («алгебраїчні букви»)². Нарешті, поезика формалістів, на думку Крістєвої, постає критично залежною від процесу репрезентації, який насправді підміняє реальний об'єкт – літературу як таку³. У зв'язку з цим Крістева розробляє власний теоретичний проєкт «руйнування поезики» на основі семаналізу, тобто семіотичного аналізу. Головною метою цього проєкту є руйнація безпредметного дискурсу. Якщо поезична мова є жест (у цьому збіг із формалістами), то цей жест не має бути принципово безпредметним, натомість Крістева бачить його як індивідуальний жест, у якому руйнування наявних правил мови водночас є утвердженням нових її правил. Таким чином Крістева ставить за мету відновити, «регенерувати» матеріальність мови – на противагу втраті такої матеріальності формалістами.

До якої міри можна руйнувати мову, не втрачаючи саму мову? А з іншого боку, до якої міри варто руйнувати мову, щоби повернути їй її матеріальність, позбуваючись тавтологічності? Чи шляхом творення нових слів, чи введенням окремих нових мовних правил, чи лише завдяки руйнуванню самої граматики та інших основ мови?

Крістева йде від поверхні аналізу знаків мови до глибин аналізу функцій мови⁴, і вбачає рятівний вихід у функціонуванні інтертексту, тобто взаємних відсилань між текстами. За рахунок цього множина висловлювань набуває цілісності, яка виходить за межі окремого тексту, а тому зміни у тексті до певної межі виявляються не настільки критичними, якби вони залежали лише від його внутрішньої зв'язності. Тепер уже не текст, а інтертекст постає як певна єдність.

Однак, такий підхід призводить навіть до можливості більш радикального руйнування мови, аніж припускають формалісти: у них все ж утверджується семантико-синтаксична єдність – наприклад, у Віктора Шкловського⁵. Тоді як Крістева вбачає можливим розривати цю єдність і бачить тут не лише різні предмети для дослідження, але й вбачає необхідність у застосуванні різних методологій дослідження у кожному випадку. Тоді як навіть Якобсон все ж схильний говорити про єдність фонологічних та граматичних досліджень, роблячи виняток для досліджень семіотичних⁶. Введення метамови, втім, рано чи пізно мало призвести до осмислення можливості подальшої реконструкції мови і припущення Крістєвої є цілком логічним. Однак, наскільки воно прийнятне з точки зору канонів і цілей формальної школи? Нам видається, що для неї все ж важливим залишається художній стиль, тоді як суто філософський аналітичний підхід, який вбиває «душу» художнього твору в процесі його аналізу, виявляється для формальної школи цілком неприйнятним. Функціональність мови у Крістєвої через інтертекстуальність виявляється zagrożеною позамовною функціональністю. Те, від чого формалісти намагалися рішуче відійти, навіть ціною «матеріальності» мови, для Крістєвої виявляється все ж надто важливим. Формалісти бережуть мову – адже з неї має народитися

¹ Крістева, Ю. (2004). Разрушение поэтики. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 23.

² Крістева, Ю. (2004). Исследования по семанализу. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 81.

³ Крістева, Ю. (2004). Разрушение поэтики. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 23.

⁴ Крістева, Ю. (2004). Исследования по семанализу. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 98.

⁵ Шкловский, В. (1990) Искусство как прием: *Гамбургский счет*. Москва, 58-72.

⁶ Якобсон, Р. О. (2011) *Формальная школа и современное русское литературоведение*. Москва: Языки славянских культур, 7.

новий світ. Натомість Крістева розглядає мову лише як складову більш широкого соціального інтертексту, а тому легше жертвує мовними цінностями.

Те, у чому Крістева дорікає формалістів, значною мірою можна закидати і її концепції: це – також відрив від реальності, але вже іншого роду. Як формалісти, так і Крістева відчують себе володарями мови, однак не варто нехтувати застереженням Мішеля Фуко: «...якщо людина сама не є володарем, то представляє владу всередині механізму, де, у свою чергу, виступає тільки ланкою. Люди завжди бувають певною мірою керівниками і, водночас, керованими»¹. От якраз керованість і втрачає нерідко кожен дослідник мови, не завжди відстежуючи власну залежність від мови.

З одного боку, наприклад, Крістева критикує генеративну граматику Чомського: «генеративна граMATика... подає як синтаксичну структуру те, що є семантикою»². Але тут же надає статусу генератора самому мовцю як джерелу інтерпретацій, тобто мовних комбінацій: «оповідь, поліфонічний роман, який водить поетичний вибух у кожний конститутивний вузол (un pœud constitutif) історії, у той же час дошукується до суті логічних відношень, що поєднують кожен споріднений елемент з семіотичним ритмом»³. З одного боку, революційний характер мовотворчості – спільна тема багатьох дослідників мови, не лише формалістів і Крістєвої. З іншого, мовна революція не може бути індивідуальною справою – навіть для геніїв. Тоді як у Крістєвої мовиними «генераторами» постають мало не усі носії мови. Це створює ризики перетворення мови на множину індивідуальних «пташиних мов», коли значно перевищуються творчі повноваження людини щодо мови.

З іншого боку, не можна не підтримати критику Крістєвої щодо недоречності формування метамови, до чого звертаються більш пізні представники формальної школи. Крістева справедливо вбачає небезпечний «апріоризм» метамови щодо оповіді, тобто втрату предметності⁴. У такому разі, на відміну від класичних формалістів, більш пізні виходять на ту позицію, коли літературний дискурс стає вторинним щодо теоретичного, а сама література взагалі відсовується на третій план⁵. Ця критика, передусім, є справедливою щодо спроб редукції тексту до його тем.

Олександр Жолковський та Юрій Щеглов пропонують формалізувати текст до його тем, які дадуть нібито змогу досягати рівня метамови, коли будь-який смисл набуде досконалої перекладності на будь-яку мову: «якщо у лінгвістиці до словника включаються слова та готові вирази (фразеологізми), то поетиці потрібен словник дійсності, тобто набір усіх предметів та явищ навколишнього середовища»⁶. На думку української дослідниці Наталії Узунової, ця версія розвитку ідей формальної школи, яку пропонують Жолковський та Щеглов, базується на переконанні у досяжності створення «словника дійсності»: ««Словник дійсності» формується на основі універсального для заданого середовища загального словника мови, що знаходиться у використанні»⁷. Це у чомусь нагадує як ідеї «Логіко-філософського трактату» Людвіга Вітгенштейна⁸, так і ідеї генеративної граматики Ноама Чомського⁹. Втім, саме надмірне узагальнення, претензії на універсальність завжди призводять до ризику втрати смислу тексту, який стає надто абстрактним. Можна зауважити, що класичні формалісти уникали таких надзавдань, однак, можливо, саме тому значно поповнили і розширили «словник дійсності» за рахунок тих предметів, які вперше знайшли реальність у їхніх художніх творах.

Узунова звертає увагу на недоречність спрощеного розуміння виражальних властивостей мови, яке допускають Жолковський та Щеглов: «недолік у міркуваннях Жолковського та Щеглова відносно прийомів виразності полягає у тому, що з одного боку, коли мова йде про виключно

¹ Фуко, М. (2003). *Археологія знання*. Київ: Вид-во Соломії Павличко Основи, 99.

² Крістева, Ю. (2004). *Полілог*. Київ: Юніверс, 256.

³ Kristeva, J. (1974). *La révolution du langage poétique. L'avant-garde a la fin du XIX siècle, Lautremon et Mallarme*. Paris: Editions du Seuil, 615.

⁴ Крістева, Ю. (2004). Исследования по семанализу: *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 190.

⁵ Там само, 227.

⁶ Жолковский, А. К., Щеглов, Ю. К. (1976). *Математика и искусство (поэтика выразительности)*. Москва: Знание, 28.

⁷ Узунова, Н. (2017). Перспективи генеративної поетики: актуалізація проблеми метамови та метаопераціональності у контексті поетики виразності А. К. Жолковського та Ю. К. Щеглова. *Університетська кафедра*, 6, 36.

⁸ Витгенштейн, Л. (2017). *Логико-философский трактат*. Москва : Канон+.

⁹ Chomsky, N. (2001). *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

виразні функції та орієнтації на досягнення деякого ефекту виразності, на увазі мається фактура реального тексту, але не описові властивості прийомів виразності. Відповідно, з іншого боку, – коли підкреслюється, що вони формулюються для зручності опису, не представляється можливим їх художня наповненість. Тобто між даними властивостями прийомів виразності варто було б провести дистинкцію та розглядати у різних площинах. Особливо це стає суттєвим, коли мова заходить про їх, подібно темі, метамовну (хоча ми б сказали – метаопераційну) специфіку, що потребує абстрагування від реального тексту на користь модельного, позахудожнього фіксування операцій. Це ж зауваження буде доцільним і у деяких випадках взаємозалежності теми та прийомів виразності, які мисляться Жолковським і Щегловим у єдиній площині, хоча, з нашої точки зору, повинні створювати ієрархію, що має різні відношення до реального тексту»¹. Причиною такої аберації у метамову ми вбачаємо у все тому ж змішуванні буденної та поетичної мови – тому, що було немислимим для класичного формалізму.

Отже, слід все ж визнати виправданим роздвоєння мови на звичайну, «расхожую», та творчу, художню – мову поетів і письменників. Проте не можна не помітити особливий наголос на онтологічному розрізненні цих мов у змістовому підході, особливо в Гайдегеровій концепції. У полеміці з позицією Мартіна Гайдегера була написана робота Романа Jakobsona «Що таке поезія?». За свідченням Гюнтера Вольфарта, Гайдегер наголошував на особливому статусі поетичної мови, на її особливій якості бути прихистком буття². Поет нібито вступає у безпосередній контакт, мовчазну комунікацію з самим буттям. За таким станом справ, який передбачає сакралізацію поетичної мови, Jakobson мав бачити передусім реалізацію принципу тотожності між словом і буттям, виразом певного стану дійсності, репрезентацію найвищого рівня, найвищу форму пізнання. Щодо оцінки такого підходу до розуміння мови загалом для Jakobsona Гайдегеровий підхід розвивав звичайні положення про те, що мова розкриває світ, уможлиблює його пізнання на підставі тотожності. Однак для поетичного слова таке положення речей неприйнятне, оскільки поезія у своїх метафорах та інших прийомах поєднує непомітне, змушуючи засумніватись у самих речах. Отже, поет працює з відмінністю, а не з тотожністю. Його завданням є зміна стану справ, динамізація мови, творча деформація усталених зв'язків між мовою і світом. Це досягається за рахунок того, що поет відвертається від світу заради самої мови: «Поетичне присутнє, коли слово відчувається як слово, а не лише як уявлення об'єкта, яке воно означає, чи як викид емоції, коли слова та їхня композиція, їхнє значення, їхня зовнішня та внутрішня форма набуває ваги та цінності безпосередньо, замість того, щоб байдуже стосуватись реальності»³. Тут не можна не побачити продовження міркувань навколо принципу очуднення у Шкловського, але для Jakobsona все виглядає ще більш концептуально, якщо побачити, з яким захватом він сприймав ідеї феноменології Едмунда Гусерля щодо створення універсальної граматики у «Логічних дослідженнях», розглядаючи німецького філософа як одного з фундаторів семіотики поряд з Пірсом, Ламбертом і Больцано⁴. У поетичній діяльності мова постає у повноті своєї самості як феномен. Однак феномен мови – це ефект системного знакового динамізму, що заснований на відмінності. Звідси випливає, що поет – це майстер буттєвих ефектів – «як нібито», «неначе» тощо. Фіктивність, притаманна літературі і вкорінена у відмінність, не означає хибності, а скоріше те, що питання про істинність чи хибність не можна поставити, оскільки ми просто переживаємо мовні ефекти як реальні, постійно тримаючи перед собою план вигадки. У цьому далекосяжна іронія літературної і поетичної діяльності: іти за нонсенсом. Проте його не слід плутати з відсутністю сенсу. Нонсенс є начерком сенсу, виконаним різноманітними знаковими опозиціями (відмінностями): фонетичними, морфологічними тощо. І тут не можна не згадати творчість Володимира Проппа⁵, який поряд з Романом Jakobsonом вивів структуралізм на висоти загальної методології пізнання культури через запропоновану ним теорію наративу, яка мала великі і плідні наслідки для становлення семіотики.

¹ Жолковский, А. К., Щеглов, Ю. К. (1976). *Математика и искусство (поэтика выразительности)*. Москва: Знание, 33.

² Вольфарт, Г. (2008). Мартин Гайдегер В: *Класики філософії мови від Платона до Ноама Хомського*. Київ: Курс, 416.

³ Jakobson, Р. О. (2011). *Формальная школа и современное русское литературоведение*. Москва: Языки славянских культур, 118.

⁴ Jakobson, Р. (1991). Несколько заметок о Пирсе, первопроходце науки о языке: *Язык и бессознательное (работы разных лет)*. М.: Гнозис, 162-170.

⁵ Пропп, В. (1998). *Морфология <волшебной> сказки. Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт.

Якщо Якобсон у своєму проєкті фонології вивів аналіз мови на досенсову інфраструктуру фонемних опозицій, то Пропп відкриває функціональні опозиції, які керують наративом, що вже не належить тільки сфері літератури. Наративність стає головною ознакою культури. Культура виявляється пронизаною на всіх рівнях мовними опозиціями, знаковими відмінностями.

Таким чином, для з'ясування філософських підстав критики ідей російської формальної школи варто звертатися до аналізу текстів представників перехідної ланки від формальної школи до структуралізму – передусім Якова Проппа та Романа Якобсона. Ключовим моментом втрати критикою своєї підставовості виявляється розрив з живою мовою, який був неможливим для формалістів, але виявляється припустимим для багатьох їхніх критиків.

References:

1. Boichenko, M. (2018). Vlada dyskursyvykh praktyk [The power of discursive practices]: *Dyskurs v umovakh minlyvosti sotsiokulturnoho prostoru: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu do 95-richchia Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho (20-21 kvitnia 2018 r.) / za zah. red. d. filos. n., prof. R. Oleksenka*. [Discourse in the Context of the Variability of the Socio-Cultural Space: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation to the 95th Anniversary of the Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky (Melitopol, April 20-21, 2018)]. Melitopol: Vydavnytstvo MDPU imeni Bohdana Khmelnytskoho, 24-25. [in Ukrainian].
2. Vitgenshtejn, L. (2017). *Logiko-filosofskij traktat* [Logical-philosophical treatise]. Moscow: Kanon+. [in Russian].
3. Volfart, H. (2008). *Martyn Haideger Klasyky filosofii movy vid Platona do Noama Khomskoho* [Classics of the philosophy of language from Plato to Noam Chomsky]. Kyiv: Kurs. [in Ukrainian].
4. Gumbol'dt, V. F. (2000). O razlichii stroenija chelovecheskih jazykov i ego vlijanii na duhovnoe razvitie chelovechestva [About the difference in the structure of human languages and its influence on the spiritual development of mankind]. *Izbrannye trudy po jazykoznaniju* [Selected works on linguistics]. Moscow: Progress, 37-301. [in Russian].
5. Zholkovskij, A. K., Shheglov, Ju. K. (1976). *Matematika i iskusstvo (pojetika vyrazitel'nosti)* [Mathematics and art (poetics of expressiveness)]. Moscow: Znanie. [in Russian].
6. Kristeva, Ju. (2004). Issledovaniya po semanalizu [Research on semantic analysis]. *Izbrannye trudy: Razrushenie pojetiki* [Selected Works: The Destruction of Poetry]. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, 31-395.
7. Kristieva, Yu. (2004). *Poliloh* [Polylogue]. Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian].
8. Kristeva, Ju. (2004). Razrushenie pojetiki [Destruction of poetics]. *Izbrannye trudy: Razrushenie pojetiki* [Selected Works: The Destruction of Poetry]. Moscow: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, 5-31. [in Russian].
9. Levi-Stross, K. (2001). *Strukturnaja antropologija* [Anthropologie structurale]. Moscow: Infra. [in Russian].
10. Propp, V. (1998). *Morfologija <volshebnoj> skazki. Istoricheskie korni volshebnoj skazki*. [Morphology of fairy tales. Historical roots of the fairy tale]. Moscow: Labirint. [in Russian].
11. Uzunova, N. (2017). Perspektivy henerativnoi poetyky: aktualizatsiia problemy metamovy ta metaoperatsionalnosti u konteksti poetyky vyraznosti A. K. Zholkovskoho ta Yu. K. Shcheglova [Perspectives of generative poetics: actualization of the problem of metamorphism and meta-operational in the context of expressive poetics by AK Zholkovsky and Yu. K. Shcheglov]. *Universytetska kafedra* [University Chair], 6, 29-42. [in Ukrainian].
12. Fuko, M. (2003). *Arkheolohiia znannia* [Archeology of knowledge]. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko Osnovy. [in Ukrainian].
13. Shklovskij, V. (1990). *Iskusstvo kak priem Gamburgskij schet* [Hamburg account]. Moscow: Sovetskij pisatel', 58-72. [in Russian].
14. Jakobson, R. O. (1975). *Lingvistika i pojetika. Strukturalizm "za" i "protiv"* [Structuralism "for" and "against"]. Moscow: Progress, 193-230. [in Russian].
15. Jakobson, R. (1991). Neskol'ko zametok o Pirse, pervoprohodce nauki o jazyke [A few notes about Pierce, the pioneer of the science of language]. *Jazyk i bessoznatel'noe (raboty raznyh let)* [Language and unconscious (work of different years)]. Moscow: Izdatel'stvo «Gnozis», s.162-170. [in Russian].
16. Jakobson R. O. (2011). *Formal'naja shkola i sovremennoe russkoe literaturovedenie* [Formal school and contemporary Russian literary studies]. Moscow: Jazyki slavyanskikh kul'tur. [in Russian].
17. Jakobson, R. (1991). Chto takoe poezija? [What is poetry?]. *Jazyk i bessoznatel'noe (raboty raznyh let)* [Language and unconscious (work of different years)]. Moscow: Izdatel'stvo «Gnozis», 106-125. [in Russian].
18. Chomsky, N. (2001). *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
19. Kristeva, J. (1974). *La revolution du langage poetique. L'avant-garde a la fin du XIX siècle, Lautremon et Mallarme*. Paris: Editions du Seuil. [In English].
20. Syvain, S. (2007). *Georges Bataille, à l'extrémité fuyante de la poésie*. Amsterdam-NewYork: Rodopi B. V. [In English].

PHILOSOPHY OF RELIGION

Ганна Кулагіна-Стадніченко, к. філос. н.

*Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної
Академії наук України*

ІНДИВІДУАЛЬНА РЕЛІГІЙНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ВІРУЮЧОГО: У ПОШУКАХ АВТЕНТИЧНОСТІ

Hanna Kulagina-Stadnichenko, PhD in Philosophy

G. S. Skovoroda Philosophy Institute, Ukrainian National Academy of Sciences

INDIVIDUAL RELIGIOSITY OF THE ORTHODOX BELIEVER: IN SEARCH OF AUTHENTICITY

In this article, the author considers the main approaches to the definition of the authentic religiosity of the Orthodox believer. In view of this, the distinction between the modern religious methodology and the one that existed at the time of totalitarianism was emphasized. In Soviet times, from the standpoint of atheism, the harmful influence of religion on the individual was manifested; the individual religiosity of the believers was determined according to formal indicators and defiled by ideological clichés. The author stresses that in studying the individual religiosity of the Orthodox believer, modern religious studies have a wider toolkit based on interdisciplinary scientific research. The purpose of the article is to study the types of individual religiosity of the Orthodox believer in accordance with various criteria that determine them, as well as the harmonization of the proposed typology with the theory of the formation of authentic individual religiosity. Thus, the peculiarities of the phenomenon of authenticity as a constructive type of individual religiosity of the Orthodox believer are studied.

Keywords: individual religiosity of the Orthodox believer, criteria of individual religiosity of the Orthodox believer, authentic individual religiosity.

Постановка проблеми. З позицій атеїзму, який тривалий час був панівною ідеологією тоталітарної держави, індивідуальна релігійність вважалась хибною, потребувала перевиховання, а у деяких випадках, навіть, – примусового лікування. При доведенні шкідливого впливу релігії на особистість та соціум пропагандистами використовувались лише неконструктивні форми індивідуальної релігійності, що подавались у науковій літературі єдино можливими. Відтак, за радянських часів існувала чітка градація віруючих за формальними показниками, а саме: переконаний, віруючий за традицією, такий, що сумнівається, невіруючий. Сучасне релігієзнавство володіє більш широким інструментарієм¹.

XX століття позначилось також й тим, що спроби певним чином осмислити та класифікувати індивідуальну релігійність православного віруючого почали здійснювались богословами. Переважною більшістю вони вимушені були працювати «в екзилі», оскільки лише за межами тоталітарної імперії могли вільно сповідувати свої релігійні погляди. Належачи до православної Церкви російської орієнтації, закордонне богослов'я дало таких велетнів апологетичної думки, як: Павло Євдокимов, мати Марія (Скобцова), митрополит Антоній Сурозький, протопресвітер Олександр Шмеман, отець Сергій Булгаков, протоієрей Василь Зеньковський, отець Георгій Флоровський та багато інших. Водночас, українська православна діаспора відома іменами митрополита Іларіона (Огієнка), отця Степана Ярмуса, які своїми працями визначали особливий

¹ Кулагіна-Стадніченко, Г. М. (2018). Індивідуальна релігійність православного віруючого у її концептах та смислових конотаціях. *Ідеї. Філософсько списание. Международно многоезично специално научно издание*. Книжка I (II), Фебруари, година VI. Пловдив (България), 71-81.

шлях становлення та ментальні особливості українського православ'я. Метою цієї статті постає визначення особливостей автентичної індивідуальної релігійності православного віруючого, що надалі уможливить вписати її до українського контексту.

Виклад основного матеріалу. Щодо православної типології індивідуальної релігійності, то тут слід звернутися до праці матері Марії (Скобцової), яка за основу класифікації бере розуміння віруючими релігійного покликання, стиль духовного життя¹. Відтак, на думку авторки, у православ'ї існують групи віруючих з певним типом благочестя, а саме: 1) синодальним; 2) статутним; 3) естетичним; 4) аскетичним; 5) євангельським. Кожна категорія аналізується дослідницею з точки зору її історичного виникнення, моральних властивостей, побуту, мистецтва, масштабів розповсюдження, творчого потенціалу, відповідності сучасним завданням Церкви.

Принагідно зазначимо, що йдеться про російське православ'я з орієнтацією на Московський патріархат, яке надто політизоване, залежне від державної влади. Розглядаючи синодальний тип індивідуальної релігійності, на цей факт вказує й матір Марія (Скобцова).

Також індивідуальну релігійність православного віруючого можна класифікувати за гносеологічним принципом, згідно з яким домінантною ознакою автентичності виступає пошук істини, віднаходження індивідом відповіді на головні світоглядні питання. Тут слід погодитися з французьким вченим Антуаном Аржаковським, який поділяє індивідуальну релігійність православного віруючого на такі типи: «християни-зилоти», що прив'язані до морального закону і для яких Церква є, передусім, ковчегом спасіння; «християни-протестувальники», що сприймають Церкву Домом Отця, як місце відкритості для пошуків справедливості Синами Адаму; «духовні християни», для яких Церква, перш за все, виступає Храмом Святого Духу, місцем прийому і участі у славі Божій; «християни-прозеліти», які ототожнюють Церкву та Тіло Христове, а відтак розуміють її певною установою, місією котрої є навернення до християнської віри всіх народів².

При розгляді індивідуальної релігійності можна використовувати критерій довіри, або – недовіри, до іншої людини (Бога)³. З огляду на це, виокремлюємо групи православних віруючих з умовними назвами «песимісти» та «оптимісти», які, у свою чергу, поділяються за конкретними визначальними інтуїціями, а саме:

А. Група таких, що не довіряють Богу (песимісти) позначена індивідами з радикальною та помірною світоглядними позиціями.

Індивіди з радикальною світоглядною позицією не довіряють Богові, як деякій нематеріальній силі, що не може встановити справедливий лад на землі, та священикам, аргументуючи це тим, що, загалом, людська природа асоціальна і деструктивна але, водночас, відносять себе до православних віруючих, пояснюючи це відданістю «традиції». Таким віруючим властивий релігійний скептицизм, що демонструє недовіру до нематеріальних речей, які не є результатом праці людських рук, а відтак їх «віра» межує з атеїзмом.

В іншому випадку «помірна» недовіра песимістично налаштованих віруючих припускає існування Бога, або ж іншої надприродної сили (оскільки: «Щось є»), однак їх релігійність інтуїтивна, має пантеїстичний, ближче до язичницьких вірувань характер. Індивід уявляється узалежненим від впливу зовнішніх обставин об'єктом, а відтак релігійність такого православного віруючого не самодостатня, частіше за все ґрунтується на відчутті особистісної провини, ситуативна. У науковій літературі радянських часів цей тип загалом байдужої до релігійних питань особи, отримав назву такої, що знаходиться у пошуку Бога.

Б. Група таких, що довіряє Богу (оптимісти) також позначена представниками з радикальною та помірною світоглядною позиціями.

Радикальна точка зору стверджує безумовно-позитивну, добру й конструктивну сутність Бога. Тут православна релігійність постає закладеним від народження особи потенціалом, який набуває розкриття при відповідних обставинах, сприятливих умовах.

Більш обережний погляд на православну релігійність виходить із її відсутності у людській природі від народження, однак зауважує на її набутті індивідом внаслідок відповідної світоглядної

¹ Мать Мария (Скобцова). Типы религиозной жизни. *Православная библиотека*. <<http://pravbiblioteka.ru/reader/?bid=68260>> (2018, май, 31).

² Аржаковський, А., Денисенко, М. (2017). *Чи можливе реформування Православ'я?* Київ: Дух і Літера, 25.

³ Братченко, С. Л., Миронова, М. Р. (1997). Личностный рост и его критерии. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург, 38-46.

праці, саморозвитку, самостановлення. При цьому позитивна релігійна актуалізація не гарантована, хоч і виступає наслідком власного вільного й відповідального особистісного вибору. Відтак, цю світоглядну позицію православного віруючого можна назвати умовно-позитивною.

Отже, групи православних віруючих за критерієм базисної установки щодо сутності Бога за рівнем довіри (недовіри) поділяються на таких, що сприймають Його природу негативно, нейтрально, безумовно-позитивно, умовно-позитивно.

Зазначимо принагідно, що у цьому разі за основу тяжіння православного віруючого до певного релігійно-світоглядного ідеалу береться, особистісно-центрований підхід засновника гуманістичного напрямку у персонології Карла Роджерса. З огляду на нього, релігійна особистість виступає відповідальною за взаємодії із зовнішнім та внутрішнім світом суб'єктом власного життя. Тут особистість православного віруючого – це внутрішня система його саморегуляції, що зазнає впливів двох інших детермінуючих сил, які умовно визначаються як організм, внутрішній світ, тобто особа як жива істота загалом, та середовище, зовнішній світ у широкому розумінні, включаючи, зокрема і у першу чергу, інших індивідів, суб'єктів віри, людей. Співвідносність між зазначеними вище рушійними силами вказує на рівень автентичності індивідуальної релігійності православного віруючого, його особистісну зрілість, здатність до особистісного розвитку завдяки і через релігійні переконання.

Формування автентичної релігійності православного віруючого доцільно розглядати через дефініцію особистісного розвитку. Остання передбачає здатність до засвоєння релігійних знань (зокрема, – православної етики), формуванні стійкої системи релігійних ціннісних орієнтацій, творчність, толерантність релігійного світогляду, включення до релігійної та суспільно-корисної діяльності, віднаходження власної ідентичності.

Особистісний розвиток православного віруючого відрізняється від поняття особистісного зростання у вірі, що є прерогативою дослідження релігійних психологів, передбачає взаємодію релігійної особи із своїм внутрішнім світом (інтерперсональність), надто актуалізує проблему релігійного визнання, поваги до нього інших значущих, авторитетних осіб. На думку С.Л. Братченко, М.Р. Миронової, повноцінне особистісне зростання у вірі можливе за умови, «коли інтраперсональність не пригнічується інтерперсональністю»¹, між ними існує конструктивне співробітництво, діалог. При цьому критеріями особистісного зростання у вірі виступають певні зміни у характеристиці індивідуальної релігійності православного віруючого. Зміст, спрямованість, динаміка цих змін обумовлені взаємовідносинами вірянина з власним внутрішнім світом (інтраперсональність), а також – із світом зовнішнім (інтерперсональність). До інтраперсональних критеріїв особистісного зростання у вірі православного віруючого психологи відносять такі:

- прийняття власної релігійності;
- відкритість внутрішньому досвіду релігійних переживань;
- розуміння себе і власної релігійності, що передбачає наближення «Я»-реального до «Я»-ідеального,
- відповідальна свобода релігіївибору, що означає вірність православного віруючого обраним релігійним цінностям та відповідальність при їх оцінюванні;
- цілісність, яка виступає найважливішим напрямком особистісного зростання у вірі, спрямована на інтегрованість, взаємозв'язок всіх аспектів життєдіяльності православного віруючого, конгруентність «Я»-ідеального та «Я»-реального, релігійної особистості та організму («душі» і «тіла»), знання та віри. У богословській літературі це знайшло відображення у категоріях «онтологізації» релігійності, «особистісної онтології» віруючого, тощо;
- динамічність вказує на властиву автентичній індивідуальній релігійності православного віруючого рису, яка способом існування останнього визначає постійний особистісний розвиток через вирішення актуальних суперечностей, проблем, відкритість змінам при одночасному збереженні релігійної ідентичності.

З огляду на релігієзнавчий, а відтак, – світоглядний, формат нашого дослідження, більш інформативними для нас виступають інтерперсональні критерії особистісного розвитку православного віруючого, оскільки саме вони визначають автентичність індивідуальної релігійності, діалогічність

¹ Братченко, С. Л., Миронова, М. Р. (1997). Личностный рост и его критерии. *Психологические проблемы самореализации личности*. Санкт-Петербург, 38-46.

суб'єкта віри та навколишнього світу, вказують на сукупність його релігійних переконань, оцінок, поглядів та принципів, діагностують найзагальніше бачення світу і віднаходження власного місця у ньому, впливають на життєву позицію, задають програму поведінки та діяльності, обумовлені особливостями суспільно-історичного буття та соціальними умовами існування вірянина.

Отже, інтерперсональними критеріями особистісного розвитку, що виступають маркерами автентичної індивідуальної релігійності православного віруючого слід вважати такі:

- прийняття інших, толерантність. Особистісний розвиток православного віруючого, передусім, виявляється через динаміку ставлення до представників інших світоглядних та релігійних переконань. Відтак, рівень зрілості релігійної особистості визначається за ступенем здатності до сприйняття інших індивідів такими, якими вони є, повагою до їх своєрідності, права бути собою, визнанням їх безумовною цінністю, довірою до них, пов'язане з глибинною довірою до людської природи загалом, відчуттям сутнісної спільності між людьми, що декларується біблійним принципом «любові до ворога», яку богослови недаремно вважають найважчою Заповіддю Закону Божого¹;

- розуміння інших. Автентичну індивідуальну релігійність православного віруючого відрізняє готовність до міжособистісних контактів завдяки прояву емоції співпереживання, емпатії;

- соціалізованість. Особистісний розвиток православного віруючого призводить до більш ефективного виявлення фундаментального прагнення людини – до конструктивних соціальних взаємодій. За Карлом Роджерсом, контактуючи з іншими, людина стає більш реалістичною, гнучкою, здатною компетентно вирішувати міжособистісні суперечності, жити з іншими у максимально можливій гармонії.

Слід відзначити цілісність процесу особистісного розвитку православного віруючого, взаємопов'язаність його складових, виокремлення яких, загалом, має інструментальний характер. Наслідком цього процесу виступає сприйняття світу не загрозою, а викликом та, одночасно, – закликом до життя.

Таким чином, маємо значне різноманіття підходів щодо типологізації віруючих відповідно до форм прояву їх релігійності. Зважаючи на це, спробуємо сформулювати критерії автентичної (істинної) релігійності православного віруючого.

На думку українського науковця О. Войнівської, нормальна (автентична) релігійність передбачає деякий оптимум, при якому всі процеси в системі перебігають злагоджено та мають високу надійність, економічність і ефективність. Дослідниця вважає, що характеристиками автентичної релігійності виступають, з-посеред інших, такі риси віруючого: прийнятна соціальна поведінка, свобода від неспокою та почуття провини, високий рівень суб'єктивного контролю та компетентності, ступінь прийняття себе та самореалізації, відсутність психічних хвороб, цілісність особистості, відкритість мислення та гнучкість. При цьому сфокусованість на Богові постійно зростає, збагачує людину, супроводжується усвідомленням своєї недосконалості, віруючий орієнтований на теплі міжособистісні стосунки, його релігійність антиномічна, заснована на реальності, не виконує функцій психологічного захисту². Відтак, важливою ознакою автентичної релігійності слід вважати особистісну зрілість православного віруючого, чинниками якої постають

¹ Приміром, Євангеліє від Луки, у якому подається частина Нагірної проповіді Ісуса Христа про любов до ворогів (6, 27-36): «27. А вам, що слухаєте, кажу: Любіть ворогів ваших, добро чиніте тим, які вас ненавидять, 28. благословляйте тих, які вас проклинають, моліться за тих, що вас зневажають. 29. Тому, хто б'є тебе в одну щоку, підстав і другу; хто ж бере в тебе свиту, не борони й одежі. 30. Дай кожному, хто тебе просить; хто бере щось твоє, не допомагайся. 31. І як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви так само. 32. Коли ви любите тих, що вас люблять, яка вам заслуга? Та ж бо й грішники люблять тих, що їх люблять. 33. І коли чините добро тим, що вам чинять, яка вам заслуга? Та й грішники те саме чинять. 34. І коли ви позичаєте тим, від кого маєте надію назад узяти, яка вам заслуга? Адже і грішники грішникам позичають, щоб відібрати від них рівне»; або: «Чули ви, що сказано: "Люби ближнього твого і ненавидь ворога твого". Я ж кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, робіть добро тим, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто кривдить і переслідує вас, щоб бути вам синами Отця вашого Небесного...» (Мф. 5: 43-45).

² Войнівська, О. О. (2007). Психологічні особливості особистісної релігійності: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеню кандидата психологічних наук (спеціальність 09.00.01., загальна психологія, історія психології), Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (м. Одеса), 8.

рефлексивність, критичність релігійної віри; толерантність релігійної поведінки; об'єктивність, інтегрованість релігійного світогляду.

На нашу думку, найважливішими характеристиками автентичної (зрілої, конструктивної) релігійності православного індивіда є цілеспрямованість у вірі, самостійність релігійної поведінки, динамічність, та, водночас, цілісність релігійного мислення, конструктивність, індивідуальність релігійних поглядів, що аксіоматично задається концептом «творчість», ідентичність та толерантність релігійного світогляду. Ці атрибути релігійної особистості не належать їй від початку життя, задаються вектором особистісного розвитку, міра їх актуалізації залежить від певних чинників, передусім, – від стану взаємовідносин із внутрішнім та зовнішнім світом. До того ж, гуманістичний напрям у персонології віддає перевагу індивідуальному формуванню православним віруючим власного внутрішнього світу, за яким визнається домінуюче творче начало, потужний потенціал, «головна рушійна сила» його життя та розвитку, тобто – прагнення до зростання, розкриття здібностей, підсилення можливостей, більшої ефективності, зрілості, конструктивності, що, за Карлом Роджерсом, отримало назву «тенденції до актуалізації». Остання закладена у природі людини як потенціал, який актуалізується за певних умов, однак не формується, не керується, не обумовлюється зовні, це внутрішня тенденція, навчити цьому неможливо.

Вважаємо за доцільне домінантним осередком, базовим компонентом визначення особистісної зрілості, автентичної індивідуальної релігійності православного віруючого вважати наявність чи відсутність релігійної віри, яка на індивідуальному рівні з необхідністю передбачає елемент довіри до іншої людини, а на метасуб'єктивному рівні уособлюється взаємовідносинами з Богом. Довіра до людей, а відтак, – до Бога, подає надію на досягнення чогось більш значущого завдяки і через взаємодію з ними, гармонізує існування православного віруючого. Тут ціннісна складова, певне «аксіоматичне кредо» уявляється реальним фундаментом концептуальної побудови індивідуальної релігійності православного віруючого.

З іншого боку, взаємовідносини православного віруючого із зовнішнім світом, а головним чином, – на рівні міжособистісного спілкування, більш складні, неоднозначні, драматичні. За влучним висловлюванням П. Тилліха, релігійна особа «невеликовно соціальна», має глибоку потребу у взаємостосунках, самоповазі у вигляді визнання та любові від інших, значущих для неї, осіб, орієнтована на діалог із соціальним світом, а відтак опиняється в істотній від нього залежності.

Загалом, дефініція «автентична релігійність» православного віруючого дотепер сприймається як деякий абстрактний конструкт, що потребує свого детальнішого тлумачення. Водночас, найчастіше автентичність корелює з унікальністю, що передбачає чітку релігійну ідентичність православного віруючого, хоч і не зводиться до останньої, передбачає специфічний життєвий шлях з акцентуацією на православних смисложиттєвих цінностях, реалізується через православну традицію, є розкриттям, самоактуалізацією творчого потенціалу православного віруючого через і завдяки виявам індивідуальної релігійності, декларує відповідну життєву позицію, а відтак важливу роль тут відводиться релігійним емоціям, що формують світоглядний вибір православного віруючого.

Зазначимо принагідно, що на сьогоднішньому етапі функціонування православ'я у нашій країні релігійні емоції православного віруючого формуються не лише богословською доктриною, а й надто онтологізуються. Це означає, що на емоційний стан віруючого впливає не лише православна апологетика, а й суспільно-історична, політична, соціальна ситуація загалом. З іншого боку, православ'я саме не позбавлене впливу політичних процесів та, частіше за все, виступає адептом ідеологічної лінії тієї держави, до якої належить за визначенням¹.

Висновки. На нашу думку, індивідуальна релігійність православного віруючого може вважатися автентичною за кількох умов:

– його соціальна поведінка вмотивовується релігійними інтересами, православ'я постає самоцінністю, нерелігійні потреби підпорядковуються релігійним нормам та приписам;

¹ Тут йдеться про феномен національних православних церков, оскільки кожна православна Церква певним чином відображає національні (ментальні) традиції конкретної держави, а відтак не лише специфічно самовисловлюється через обрядово-культову форму, а й формує світогляд своїх вірних узалежнено від історико-політичних умов власного співіснування з державою. Відтак, можемо казати про релігійно-світоглядний синкретизм, що відображається на рівні богословських дефініцій та, зокрема, надто впливає на автентичність індивідуальної релігійності православного віруючого.

- православному віруючому властива «орієнтація пошуку», зацікавленість вищими екзистенційними питаннями поєднана із скептицизмом щодо окремих відповідей на них;
- толерантність в індивідуальній релігійності православного віруючого виявляється через неупередженість щодо різноманіття життя загалом, багатства інтересів, цінностей, коли значущість різних релігій важлива за своєю суттю;
- оптимістичний підхід до життя підкреслює його повноту, розповсюджується на всі цінності та смисли православного віруючого, де зло виключається чи забувається як дещо ірреальне, а домінуючою емоцією виступає довіра;
- індивідуальна релігійність православного віруючого має спільнотний характер, тобто виявляється через долучення до Євхаристії, значно актуалізує поняття любові, «духовної вбогості»¹, аскетизму.

References:

1. Arzhakovs'kyj, A., Deny'senko, M. (2017). *Chy`mozhy`ve reformuvannya Pravoslaviya?* [Is it possible to reform Orthodoxy?]. Kyiv: Dux i Litera. [In Ukrainian]
2. Bratchenko, S. L., Mironova, M. R. (1997). *Lichnostnyj rost i ego kriterii* [Personal growth and its criteria]. *Psichologicheskie problemy samorealizacii lichnosti* [Psychological problems of self-realization of personality]. St. Petersburg, 38-46. [In Russian]
3. Kulagina-Stadnichenko, G. M. (2018). *Indy`vidual`na religijnist` pravoslavnogo viruyuchogo u yiyi konceptax ta smy`slovy`x konotaciyax*. [The individual religiosity of the Orthodox believer in her concepts and semantic connotations] *Y`dey`. Fy`losofsko spy`sany`e. Mezhdunarodno mnogoezy`chno specy`alno nauchno y`zdany`e*. [Ideas. Philosophical magazine. International Multilingual Special Scientific Edition]. Kny`zhka I (II), February, gody`na VI. Plovdiv (Bulgaria), 71-81. [In Ukrainian]
4. Mat' Marija (Skobcova) (2019). *Tipy religioznoj zhizni* [Types of religious life]. *Pravoslavna biblioteka* [Orthodox library]. <<http://pravbiblioteka.ru/reader/?bid=68260>> (2018, May, 31). [In Russian]
5. Vojnivs'ka, O. O. (2007). *Psy`xologichni osobly`vosti osoby`stisnoyi religijnosti* [Psychological peculiarities of personal religiosity]: *avtoreferat dy`sertaciyi na здобуття вченого ступеню кандy`data psy`xologichny`x nauk* [Abstract of thesis at the highest degree of Candidate of Psychology]. Odesa: Pivdenoukrayins'ky`j derzhavny`j pedagogichny`j universy`tet imeni K. D. Ushy`ns'kogo. [In Ukrainian].

---

¹ Поняття «духовної вбогості» вживається матір'ю Марією (Скобцовою) за аналогією вищого стану емпатичності, коли індивідуальні інтереси православного віруючого нівелюються, натомість прикладом постає жертва Ісуса Христа, який більше жив інтересами людей, ніж Своїми власними.

Світлана Филипчук, к. і. н.

Національний університет «Острозька академія», Україна

ВІДПОВІДЬ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ НА ГЕНДЕРНИЙ ДИСКУРС

Svitlana Fylypchuk, PhD in History

National University «Ostroh Academy», Ukraine

THE REPLY OF CHRISTIAN CONFESSIONS OF MODERN UKRAINE TO THE GENDER DISCUSSION

The modern information epoch organically interweaves the gender discourse in the social and religious media space. The relevance of the study is due to the process of multi-vector activity of Christian confessions, public organizations in the area of gender issues, which are actualized by the existing social discourse. Christian denominations are the platforms for citizens who declare their Christian identity, commitment to traditional family values, their spiritual aspirations in educational and public-political spheres of social life in modern Ukraine. The article outlines the spheres of the Christian confessions activities in promoting Christian values for society through methods of cooperation with the authorities and scientific institutions, reporting their position through the confessional media, counseling people from the LGBT community, in a multi-vector street movement.

Keywords: gender, Christian confessions, counseling, street movement, traditional family values.

Сучасна інформаційна епоха органічно вплітає гендерний дискурс у суспільно-релігійний медіа-простір. Актуальність дослідження зумовлена процесом активної різновекторної діяльності християнських конфесій, громадських організацій та об'єднань у площині гендерних питань, які актуалізовані наявним суспільним дискурсом. Християнські конфесії, їхні очільники, громадські організації та небайдужі віряни є своєрідними майданчиками та водночас медіаторами для реалізації не лише віряними, але й невоцерковленими громадянами, які декларують «християнську» ідентичність, прихильність «традиційним сімейним цінностям», своїх духовних прагнень, пошуків, потенцій в освітньо-виховній та громадсько-політичній сферах суспільного життя сучасної України.

До 1960-х років в англійській мові термін «гендер» вживали здебільшого в лінгвістиці на позначення граматичного роду. В українську мову термін увійшов доволі стрімко: в академічному словнику він з'явився в 1990-х роках, а в 2005-му термін було зафіксовано в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Панівною на сьогодні в гуманітаристиці є думка, що стать, а не тільки гендер є соціально конструйованою¹.

Гендерний дискурс виник в інформаційному полі України на початку 2000 рр. З 2003 року почав виходити гендерний журнал «Я», засновником якого є гендерний інформаційно-аналітичний центр «Крона». Чимало публікацій порушують питання точок дотику релігійних і світських позицій у гендерному дискурсі. Так, №2 за 2017 рік журналу «Я» має наскрізну тему «Традиція і релігія», у ньому розглянуто, зокрема, такі теми: «Гендер в релігієзнавстві: західний досвід та українські реалії» (А. Басаурі Зюзіна), «Задзеркалля традицій» (А. Курлович), «Право жінок на священнослужительство в християнстві» (О. Богдан)².

Зосередженню уваги на гендерній проблематиці сприяє декларація важливості цього напрямку політичним керівництвом країни. Так, у зв'язку з визнанням прагнення держави до утвердження гендерної демократії Верховна Рада України 8 вересня 2005 року прийняла Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», 27 грудня 2006 року уряд прийняв постанову «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року»; на її виконання 10 вересня 2009 року підписано наказ

¹ Масрчик, М. (ред.) (2017). *Гендер для медій: Підручник із гендерних теорій для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей*. Київ: Критика, 18, 27.

² Гендер, традиція і релігія (2017). *Я*, 43 (2), 2-5, 6-9, 21-24.

Міністерства освіти і науки України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту»; восени 2013 року уряд знову прийняв схожий документ із строком виконання до 2016 року¹.

Виклад основного матеріалу. Рух людей із майбутнім «Любов проти гомосексуалізму» (ЛПГ) виник 2003 року із вуличної акції в Києві на Майдані Незалежності проти проведення гей-параду. У «Маніфесті людей з майбутнім» наголошується, що людство живе в ситуації «розпалу гомореволюції, мета якої – «встановити тоталітарний режим». У документів також підкреслено, що «гомосексуалізм – це культура вимирання, бо він як явище виживає винятково в гетеросексуальній більшості». Відтак активність ЛПГ базується на двох стовпах: «відкрите протистояння гомодиктатурі й протекція інституту традиційної гетеросексуальної сім'ї», а також захист фундаментальних прав людини – на свободу віровизнання, свободу слова, жити і розвиватися в щасливій гетеросексуальній сім'ї². Протягом своєї діяльності ЛПГ працював через такі публічні форми: акції проти узаконення одностатевих шлюбів, марш-карнавал «Свято людей з майбутнім», «Фестивалі сім'ї», «Сімейні карнавали», мітинги і флешмоби проти всиновлення дітей гомосексуалами, соціальний фестиваль «Всі разом – за сім'ю!», звернення до Президента та мера Києва щодо недопущення проведення КиївПрайду2014, вуличний захід «Не вирізайте сім'ю!» та ін. Діяльність ЛПГ та «Всі разом!» із 2012 року (офіс руху почав вести статистику) поступово поширилася на всю Україну. Так, 2015 року понад 10 міст провели вуличні сімейні свята, 2016 – 23 міст, 2017 – 36 міст, 2017 – 57 міст України³.

За словами очільника руху за сім'ю та проти гомосексуалізму Руслана Кухарчука, рушійною силою вуличного сімейного руху є протестанти в усіх регіонах України, окрім Львівщини, Івано-Франківщини, Закарпаття, де домінують греко- та римо-католики. Фестивалі «Всі разом – за сім'ю!» в усіх містах – це: сімейна хода, тематичне концертне шоу, фестивальне містечко з локаціями сімейного сервісу: для батьків, для малечі, для дорослих, для літніх людей; поради лікарів, дошлюбна і шлюбна консультації, вагітність, народження, плідність. Обов'язковий спорт, смаколики і вечірня молодіжна шоу-програма. Також протягом року відбуваються масові протестні акції біля стін Верховної Ради (так, у травні 2018 року така акція відбулася через видалення петиції з ініціативи Віктора Танцюри з сайту Президента на захист сім'ї та сімейних цінностей)⁴.

Усі українські Церкви зосібна, а також через майданчик Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій однозначні в оцінці гендерної проблематики. Так, предстоятель ПЦУ митрополит Єпифаній на запитання, чи допустить Церква до причастя представників ЛГБТ-спільноти, зазначив: «Є людина, до якої ми ставимося з любов'ю. А є гріх, який ми повинні припиняти і говорити про нього відкрито. Є спосіб життя, який несумісний із християнськими поглядами. ... Ми не можемо як Церква назвати гріх добром»⁵. Глава УГКЦ блаженніший Святослав 8 листопада 2011 року на веб-конференції на порталі tochka.net, говорячи про ставлення Церкви до явища гомосексуалізму, наголосив: «Я не проти жодної особи. Але я проти гріха. Людина, яка так живе, яка грішить, руйнує себе. Тому Церква виступає проти гріха, захищаючи особу, її гідність»⁶.

¹ Штурхецький, С. (ред.) (2014). *Гендерні медійні практики*: навчальний посібник із гендерної рівності та недискримінації для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 45.

² Love-contra.org (2009). *Маніфест людей з майбутнім*. <http://love-contra.org/public_download/manifest_ukr.pdf>. (2019, березень, 15).

³ Меренков, Г. (2019). Інтерв'ю з Русланом Кухарчуком: «Ми фундаменталісти в тому сенсі, що захищаємо фундамент демократії – права людей і сімей». *Релігія в Україні* <<https://www.religion.in.ua/main/interview/41116-ruslan-kuxarchuk-mi-fundamentalisti-u-tomu-sensi-shho-zaxishhayemo-fundament-demokratiyi-prava-lyudej-i-simej.html>>. (2019, березень, 15).

⁴ Меренков, Г. (2019). Інтерв'ю з Русланом Кухарчуком: «Ми фундаменталісти в тому сенсі, що захищаємо фундамент демократії – права людей і сімей». *Релігія в Україні* <<https://www.religion.in.ua/main/interview/41116-ruslan-kuxarchuk-mi-fundamentalisti-u-tomu-sensi-shho-zaxishhayemo-fundament-demokratiyi-prava-lyudej-i-simej.html>>. (2019, березень, 15).

⁵ UA.News (2019). *В ПЦУ розповіли, коли почнуть проводити церковні таїнства для представників ЛГБТ-спільноти*. <<https://ua.news/ua/u-ptsu-rozpovili-koli-pochnut-provoditi-tserkovni-tayinstva-dlya-predstavnikov-lgbt>>. (2019, березень, 15).

⁶ Офіційний інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви (2011). *Про ставлення УГКЦ до гомосексуалізму та ВІЛ-інфікованих розповів Блаженніший Святослав під час веб-конференції*. <http://news.ugcc.ua/news/pro_stavlennya_ugkts_do_gomoseksualizmu_ta_vlilnikovanih_rozpoviv_blazhennishiy_svyatoslav_pid_chas_vebkonferentsii_61614.html>. (2019, лютий, 15).

У документах Церков окреслюються засадничі цінності в проблематиці гендерного дискурсу. Приміром, 3 грудня 2016 року вийшло «Послання Синоду Єпископів УГКЦ стосовно небезпеки гендерної ідеології», в якому, зокрема, зазначається: «Українське суспільство назагал не обізнане в питаннях теорій гендеру, а це сприяє процесу тихого і підступного нав'язування йому гендерної ідеології. ... Пропаганда та поширення цієї ідеології приховано ведеться на різних рівнях – законодавчому, інформаційному, освітньо-виховному... При цьому свідомо замовчуються незаперечні факти про шкоду гендерної ідеології для психічного та психічного здоров'я...»¹.

На сторінках друкованих конфесійних ЗМІ часто порушуються теми гомосексуалізму. Так, греко-католицький журнал «Кана» взяв інтерв'ю в Ю. Мончака, директора лабораторії молекулярної діагностики, професора медичного факультету Макгільського та Монреального університетів (Канада). Вчений наголосив, що гомосексуалізм не має генетичного підґрунтя, відтак це «не хвороба, а відхилення від норми». Також дослідник окреслив моральні та психологічні проблеми, які виникатимуть у суспільстві: у гомосексуальних стосунках виключений природний процес прокреації; партнерам-гомосексуалам потрібно шукати альтернативні способи мати дітей; віддаючи дитину для таких пар, ми порушуємо вибір дитини, яка змушена жити в такому партнерстві; легалізація породжує питання сурогатного материнства тощо. Водночас професор наголошує, що варто добирати правильні методи поведінки в гендерному дискурсі, адже «важливо не утискати чи забороняти, а пояснювати, бо, утискаючи якісь явища, ми їх лише підсилюємо»².

Значний резонанс викликала стаття на персональному блозі, яку згодом передрукували провідні інтернет-видання, що відстежують релігійну проблематику, Секретяра РНБО України, активного прихожанина баптистської церкви Олександра Турчинова «Неомарксизм, або Подорож у безодню». Приводом для написання матеріалу слугувала позиція урядової уповноваженої з питань гендерної політики Катерини Левченко, яка звернулася до СБУ щодо рішень місцевих рад на захист сімейних цінностей, а також наголошувала, що в діях захисників сімейних цінностей простежується клерикалізм та ідеї «руського мира». Головні тези статті накреслюють матрицю гендерного дискурсу в площині «Церква – громадські організації – суспільство»: загрозою національній безпеці є демографічна ситуація в Україні, відтак захисники сімейних цінностей, на відміну від представників ЛГБТ-спільноти, намагаються протистояти цьому виклику; «"Русский мир" не має нічого спільного з християнською вірою, сімейними цінностями і патріотизмом. Він базується на цинічній брехні, агресії і жорстокості, рабській покірності і на тотальному пропагандистському зомбуванні мас»; «під прикриттям правильних слів про права людини, толерантність, захист жінок від насилля і т.п., суспільству нав'язується ідеологія неомарксизму»; «ніхто не має права вимагати для себе особливого ставлення, тим більше закріплюючи його в законодавстві, нав'язувати суспільству свій спосіб життя, руйнувати суспільну мораль та традиційні цінності нашої нації»³.

У християнському середовищі ведеться активне обговорення доцільності наступальних і протестних методів участі в гендерному дискурсі. Панівною є думка думка, що для ЛГБТ-руху будь-яке переслідування (зокрема, зорганізовані християнськими громадськими організаціями та рухами пікетування, демонстрації тощо) є корисним для їхнього медіа-образу, адже тоді виникає можливість говорити про дискримінацію та фобію ЛГБТ. Матеріали й фоторепортажі в світських медіа-ресурсах про гей-паради здебільшого показують жертвами представників ЛГБТ-середовища, а агресором протестувальників (зокрема, і християн). Відтак неузгоджені, емоційні, непродумані стратегічно дії різноманітних організацій та громадських активістів часто призводять до того, що «самі віруючі часто роблять все, щоби потім їх називали гомофобами та не дослуховувалися до їх позиції. Агресивна риторика давно вже використовується проти нас самих»⁴.

Християнські конфесії напружували чимало форм реабілітації ЛГБТ-людей. Так, 13 червня 2018 року у рамках Школи консультування «Відновлення цілісності» (рух «Територія

¹ Гендерна ідеологія (2017). Кана, 1, 6.

² Саврук, В. (2016). Гетеросексуалізм – найкраща форма розвитку людства. Кана, 7, 34-37.

³ Турчинов, О. (2019). Неомарксизм, або Подорож у безодню. <<http://turchynov.com/news/details/neomarksizm-abo-podorozh-u-bezodnyu>>. (2019, березень, 15).

⁴ Бучковський, О. (2019). Якою має бути наша реакція на ЛГБТ?. <<https://credo.pro/2017/07/187054>>. (2019, січень, 28).

відповідальності», Асоціація «Емануїл») відбувся круглий стіл «ЛГБТ. Гнати, визнати чи допомогти?» за участі 80 (зокрема й онлайн 300 учасників) вітчизняних та зарубіжних практиків: посторів, консультантів та душеопікунів. Головні тези, які було виголошено на заході, зводяться до наступного: 1) Гомосексуали – головна група ризику СНІДу, це загроза національній безпеці, а також руйнування інституту сім'ї (Руслан Кухарчук, рух ЛПГ); 2) «Важливо як Церква поводить себе з ЛГБТ. ... Важливо назвати гомосексуалізм гріхом і водночас простягнути руку допомоги» (пастор Денис Подорожній); 3) ЛГБТ-людям потрібна всебічна допомога: консультації фахівців, опіка й менторство в церкві, турбота й прийняття рідних і друзів, а також групи підтримки¹.

Християнські конфесії для актуалізації перед українським суспільством теми сім'ї, яка завжди була пріоритетом позакультової діяльності церков, вводять її в контекст гендерної проблематики. Так, Церкви спільно з ГР «Україна за сім'ю», «Всі разом!», коаліцією «Батьківство-Україна» за підтримки Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій і Міжфракційного депутатського об'єднання Верховної ради «За духовність, моральність і здоров'я України» ініціювали всеукраїнський просімейний рух, який містить такі форми роботи: Всеукраїнські Форуми сім'ї (наприклад, 14 березня 2018, 1 березня 2019 року м. Київ, «Український дім»), обласні Форуми сім'ї (у більшості областей України), Всеукраїнська Хода на захист прав дітей і сімей «Щаслива родина – здорова Україна!» (4 червня 2018 року), спільна міжконфесійна молитва за збереження християнських сімейних цінностей на Майдані Незалежності, Софійській площі та поруч з Верховною Радою (17 червня 2018 року), загалом за 2018 рік в 60 містах країни відбулися марші «За сім'ю», учасниками яких було понад 210 000 громадян, програма «Основи сім'ї» дістала схвалення Науково-методичної комісії з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки та рекомендована для викладання у 10-11 класах закладів загальної середньої освіти, близько 70 рад різних рівнів звернулися до Президента України, КМУ, ВРУ, РНБО з вимогами захисту інтересів сім'ї, 17 грудня Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій оголосила 2019 рік Роком сім'ї².

Зокрема, на Всеукраїнському Форумі сім'ї були озвучені виклики і загрози для інституту сім'ї: катастрофічна статистика розлучень, демографічна криза, сумні дані щодо сирітства і безвідповідального батьківства, впровадження «гендерної термінології» до законодавства України, намагання спростити процедуру розлучень тощо. Відбувалися пленарні та секційні засідання (освітні програми, потенціал суспільства щодо захисту сімейних цінностей, праця в медіа-просторі, громадська та політична робота, батьківство). У резолюції Форуму наголошено на важливості утворення державного органу, який би відповідав за розробку та реалізацію державної сімейної політики; активну пропаганду через медіа, громадський сектор, освіту, церкви тощо сімейних цінностей, формування відповідального батьківства і материнства, підготовки до подружнього життя (зокрема, Андріан Буковинський очолив колектив авторів, що видали «Навчально-методичний посібник для фахівців, які впроваджують програми підготовки до подружнього життя», що є основою для роботи соціальних працівників, церковних сімейних консультантів, педагогів, психологів, представників громадських організацій для тренінгової роботи у цій сфері³, усебічної підтримки сімей, які всиновили дітей тощо; «припинити спроби ратифікувати Стамбульську конвенцію та інші документи, які містять антинаукові та ідеологічні штампи; вилучити термін «сексуальна орієнтація», «гендер» та похідні від них із законодавчих та нормативних актів, застосовуючи поняття «стать»; припинити впровадження зазначеної термінології у навчальні програми і підручники⁴.

Усі друковані, аудіовізуальні та електронні конфесійні ЗМІ активно долучаються до висвітлення теми гендеру та суміжної з ним теми сімейних цінностей. Так, греко-католицький журнал «Слово» (№2, 2013) для різнобічного висвітлення присвятив темі статевості цілий випуск.

¹ Релігія в Україні (2018). *В Києве християне обсудили вопрос реабилитации ЛГБТ-людей*. <https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/40174-v-kieve-xristiane-obsudili-vopros-reabilitacii-lgbt-lyudej.html>. (2019, лютий, 11).

² Всеукраїнський Форум сім'ї (2019). *Головна сторінка* <<http://familyforum.tilda.ws>>. (2019, березень, 15).

³ Буковинський, А. (2014). *Навчально-методичний посібник для фахівців, які впроваджують програми підготовки до подружнього життя*. Київ: Україна, 172.

⁴ Всеукраїнський Форум Сім'ї (2019). *Резолюція Всеукраїнського Форуму сім'ї (Київ, 01.03.2019)*. <<http://www.asociacalk.org/vseukrayinskyj-forum-simyi/>>. (2019, березень, 15).

Зокрема, богословську інтерпретацію проблеми подано в статті о.Романа Терлецького «Новий Адам і нова Єва» (резюме: «У Божому плані чоловік та жінка покликані з душею і тілом спастися і бути в небі»), культурологічну в дописі Уляни Андрусів «Статевість як дар: через eros до agape» (теза: «Культура, яка не шанує правди про статевість, не визнає правди про життя. Вона стає культурою смерті»), філософську в інтерв'ю з кандидатом філософських наук, науковим працівником Інституту родини та подружнього життя УКУ, членом Львівської обласної організації «Рух за життя» Петром Гусаком. Зокрема, відповідаючи на закиди ЛГБТ-спільноти щодо дискримінації прав людини, П. Гусак наголошує, що гомосексуальні пари не є сім'єю, у таких стосунках заперечується телеологія тіла. «Надати таким парам права на соціальний захист та пільги з боку держави на виховання дітей, які належать виключно сім'ї, означало б навпаки – дискримінувати сім'ю. ... Сім'я народжує нових громадян, тому держава повинна інвестувати в неї»¹.

На іншому боці поляризованого дискурсу щодо гендерної проблематики в суспільно-релігійному медіа-просторі зосереджені прибічники й представники ЛГБТ- та феміністичного середовища. Так, 2012 року було оприлюднене колективне дослідження «Гендер, релігія і націоналізм в Україні», яке виконала група українських авторок за підтримки Регіонального Представництва фонду ім. Г. Бюлля в Варшаві, в якому проаналізовано суспільні процеси через феміністичну призму й описаний «репресивний дискурсивний апарат». Риторика дослідниць щодо діяльності громадських організацій християнського штибу, що захищають традиційні сімейні цінності, містить такі означення: гомофобні організації, які виступають проти універсальності прав для ЛГБТ та виділеності ЛГБТ-спільноти; релігійно-фундаменталістські групи; релігійні праві групи тощо.

Зокрема, в цьому дослідженні констатується, що в питаннях гендерної рівності в суспільному дискурсі властиве злиття держави й релігії, відтак релігійні організації спільно із владними інституціями реалізують різні громадські й законодавчі ініціативи, які дослідниці маркують «інспірованими релігією, що за природою є консервативними». Ретельно вивчивши вузлові теми гендерного дискурсу, що їх артикулюють християнські конфесії та громадські активісти із християнського середовища, Н. Чермалих наголошує, що «посилився ріст право радикальних та релігійних правих угруповань, які виступають проти гендерної політики та прав ЛГБТ, на захист «традиційних сімейних цінностей» та «традиційної сім'ї»... Організації виступають за утвердження вищості нукреарної сім'ї, що складається з одруженої гетеросексуальної пари та їхніх біологічних дітей. Присутність обох біологічних батьків у сім'ї постулюється як головний критерій для визначення добробуту дитини, а відтак і добробуту всього суспільства»².

Аналіз діяльності політичних партій та громадських релігійних організацій (ЛПГ, «Батьківський комітет України», «Всі разом!», ВрЦіРО та ін.) Н. Чермалих здійснює через співвідношення між націоналізмом та релігійністю. Вона висновує, що націоцентричному (чи етноцентричному) та релігійному (християнському) дискурсам вдається не тільки не конкурувати, але й співпрацювати, тяжіючи до певного ідеологічного симбіозу, в якому християнська етика слугує моральним підґрунтям для націоналістичного суспільного порядку, водночас легітимізуючи його³.

Отже, у суспільно-релігійному медіа-просторі особливим сегментом є гендерний дискурс, який із боку християнських конфесій розвивають очільники конфесій, активісти-християни, що працюють через громадські організації. Вузловими темами, які артикулюють в суспільно-релігійному медіа-просторі є: загроза гомодиктатури, утвердження традиційних сімейних цінностей. Різновекторна діяльність містить: вуличний рух і вуличні акції (протести, фестивалі, маніфестації тощо), конференції, семінари, активне використання конфесійного медіа-ресурсу, реабілітація та душеопікунство.

¹ Коржик, У. (2013). «Гендерна політика сьогодні: що це?» – інтерв'ю з П. Гусаком. *Слово*, 2, 11.

² Чермалих, Н. (2012). Феміністичний аналіз політичної амальгами між радикальними і поміркованими націоналістами та релігійними правими: консервативний консенсус довкола гендерних та міноритарних проблематик сучасної України. *Гендер, релігія і націоналізм в Україні*. Київ: ВТС ПРИНТ, 9.

³ Там само.

References:

1. Bukovinsky, A. (2014). *Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki vprovadzhuut prohramy pidhotovky do podruzhnogo zhyttia* [Educational and methodical manual for specialists who implement programs for preparing for marital life]. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
2. Buchkovsky, O. (2019). *Yakoiu maie buty nasha reaktsiia na LHBT?* [What should our reaction to LGBT be?]. <<https://credo.pro/2017/07/187054>>. (2019, January, 28) [in Ukrainian].
3. WWW.RELIGION.IN.UA (2019). *V Kyeve khrystyane obsudyly vopros reabylytatsyy LHBT-liudei*. [In Kyiv, Christians discussed the issue of rehabilitation of LGBT people]. <https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/40174-v-Kiyve-xristiane-obsudili-vopros-reabilitacii-lgbt-lyudej.html>. (2019, February, 11) [in Ukrainian].
4. UA.NEWS (2019). *V PTsU rozpovily, koly pochnut provodyty tserkovni tainstva dlia predstavnykiv LHBT-spilnoty* (2019) [In Orthodox Church of Ukraine were told when they would begin to hold church sacraments for representatives of the LGBT community]. <<https://ua.news.ua/u-ptsu-rozpovili-koli-pochnut-provoditi-tserkovni-tayinstva-dlya-predstavnykiv-lgbt>>. (2019, February, 15) [in Ukrainian].
5. Homepage (2019). *Vseukrainskyi Forum simi* [All-Ukrainian Forum of the Family]. <<http://familyforum.tilda.ws>>. [In Ukrainian]. (2019, March, 15).
6. Mayerchik, M. (ed.) (2017). *Hender dlia medii: Pidruchnyk iz hendernykh teorii dlia zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitanykh spetsialnostei* [Gender for the Media: A Handbook on Gender Theories for Journalism and Other Socio-Humanities Specialties]. Kyiv: Criticism [in Ukrainian].
7. Hender i tradytsiia (2017) [Gender and tradition]. *Ya* [I], 2. [in Ukrainian].
8. Henderna ideolohiia (2017). [Gender ideology]. *Kana*, 1. [in Ukrainian].
9. Heteroseksualizm – naikrashcha forma rozvytku liudstva (2016). [Heterosexuality – the best form of human development]. *Kana*, 7. [in Ukrainian].
10. Gender Media Practices (2014). *Navchalnyi posibnyk iz gendernoi rivnosti ta nedyskryminatsii dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [A Manual on Gender Equality and Non-Discrimination for Students at Higher Educational Institutions]. Kyiv. [In Ukrainian].
11. Korzhik, U. (2013). Henderna polityka sohodni: shcho tse? – intervju z P. Husakom [Gender Policy Today: What Is It? – Interview with P. Gusak]. *Slovo*, 2. [in Ukrainian].
12. Love-contra.org (2009). *Manifest liudei z maibutnim* [Manifesto of people with the future]. [in Ukrainian].
13. Merenkov, G. (2019). *Interviu z Ruslanom Kukharchukom: My fundamentalisty v tomu sensi, shcho zakhyschayemo fundament demokratii – prava liudei i simej* [Interview with Ruslan Kukharchuk: We are fundamentalists in the sense that we protect the foundation of democracy – the rights of people and families]. <<https://www.religion.in.ua/main/interview/41116-ruslan-kuxarchuk-mi-fundamentalisti-u-tomu-sensi-shho-zaxishhayemo-fundament-demokratiyi-prava-lyudej-i-simej.html>> (2019, March, 15). [in Ukrainian].
14. NEWS.UGCC.UA (2019). *Pro stavlennia UHKTs do homoseksualizmu ta VIL-infikovanykh rozpoviv Blazheniishy Sviatoslav pid chas veb-konferentsii* [About the attitude of the UGCC towards homosexuality and HIV-infected people, Blessed Sviatoslav told during a web conference]. <http://news.ugcc.ua/news/pro_stavlennya_ugkts_do_gomoseksualizmu_ta_vilinfikovanih_rozpoviv_blazhennishiy_svyatoslav_pid_chas_vebkonferentsii_61614.html>. (2019, March, 15) [in Ukrainian].
15. All-Ukrainian Forum of the Family (2019). *Rezoliutsiia Vseukrainskoho Forumu simi (Kyiv, 1.03.2019)* [Resolution of the All-Ukrainian Family Forum (Kyiv, 1.03.2019)]. [in Ukrainian].
16. Turchinov, O. (2019). *Neomarskyzm, abo Podorozh u bezodniu* [Neomarskim, or Journey to the abyss]. <<http://turchynov.com/news/details/neomarsizm-abo-podorozh-u-bezodnyu>>. (2019, March, 15). [in Ukrainian].
17. Chermalikh, N. (2012). *Feministychnyi analiz politychnoi amalhamy mizh radykalnymi i pomirkovanyymi natsionalistamy ta relihiinymi pravymy: konservatyvnyi konsensus dovkola hendernykh ta minoritytarnykh problematyk suchasnoi Ukrainy* [Feminist analysis of political amalgams between radical and moderate nationalists and religious rights: a conservative consensus on the gender and minority issues of modern Ukraine]. *Hender, relihiia i natsionalizm v Ukraini* [Gender, religion and nationalism in Ukraine]. Kyiv: VTS PRINT. [in Ukrainian].

Ольга Шляхова

Національний університет «Острозька академія», Україна

САКРАЛЬНИЙ LOCUS «ДОМУ» У ПРОФАННОМУ ПРОСТОРИ «БУДИНКУ»: ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ГЛОБАЛЬНОЇ ДОБИ

Olha Shliakhova

National University «Ostroh Academy», Ukraine

SACRAL LOCUS OF THE HOUSE IN THE PROFANE SPACE OF THE BUILDING: PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS ANALYSIS OF THE GLOBAL TIME

This scientific article analyzed the transformation of the concept of the house in the context of the global era. From the set of globalization processes, the factors that stimulate the transformation data are identified: permanent existential challenges, blurring of semantic boundaries, and secularization. Proceeding from this, the philosophical and religious studies of the global era, namely, the theory of modern «privatization of religions» and secularization processes became methodologically relevant. This approach allowed to reveal two main modes of house – building and home, and analyze the mixing of other fundamental dichotomies (private-public, sacral-profane, everyday-not-everyday).

Keywords: sacral, profane, globalization, locus, house, home.

Актуальність дослідження: За своєю природою глобалізація є безальтернативною ситуацією, у яку занурена кожна людина за фактом свого народження. Вимір повсякдення людини, яка живе у соціумі, апіорі корелюється з обставинами соціальної реальності, що прямо чи опосередковано є проявом глобалізаційних процесів. Таких обставин є безліч. Однак, аналізуючи це питання у контексті конкретного locus-у¹ повсякдення, – зони дому – найбільш виразними, на наш погляд, можна виокремити наступні культурні обставини: перманентні екзистенційні виклики, розмивання семантичних кордонів та секуляризація.

Важливо, що названі фактори, як процеси в культурі, простежувались і раніше. Однак у результаті тиску глобалізації, їх дія колосально зросла, а у вимірі культури повсякдення – вони стали визначальними домінантами. Вони створюють умови, де людина XXI ст. у своєму повсякденному житті сповнена відчуттями непевності, відкритості, а тому – вразливості. Такі обставини на психологічно-емоційному рівні повертають людину до тих же переживань і потреб, що були характерні для її предків ще в архаїчні часи. Страх перед відкритим простором, потреба захищеності й певної визначеності породжують потребу творити навколо себе інтимний, безпечний простір. Задоволення всіх цих потреб гарантує наявність дому, де дім – це одночасно і житлова площа з фізичними бар'єрами від зовнішнього світу, й індивідуально-підконтрольна зона психологічного комфорту.

Вживане нами словосполучення «наявність дому» для нинішнього суспільства постає не лише матеріальною, але й аксіологічною потребою. У процесах глобалізації, де соціальна мобільність

¹ Термін «локус» написаний латиницею як «locus» використовує Юрій Лотман у своєму дослідженні «Проблеми художнього простору в прозі Миколи Гоголя». Це поняття він вводить у філологію й використовує у своїх літературних доробках та філософських пошуках для позначення міцної прив'язаності героя твору до функціонального поля його дії. Таке етимологічне навантаження терміну обумовлене його використанням у природних науках, що актуалізує такі його просторові характеристики, як «місце», «ділянку», «місцемасток». Таким чином, під локусом розуміється будь-який простір, що має межі та знаходиться між конкретною точкою «А» і безкінечністю зовнішнього світу.

набула динамічних обертів, особа може опинитись в ситуації фізичної наявності дому, проте аксіологічної відсутності домівки. Так, дослідник в галузі філософської та культурної антропології Борис Марков, розмірковуючи про locus сучасної повсякденності, зауважив: «Навіть ті, хто володіє комфортабельним помешканням все ж мають низку проблем із повноцінним життям у ньому (...) Житло, так чи інакше має бути розраховане на людину і відповідати її екзистенційним потребам (авт. – а не лише фізичним)»¹. Фізично володіти будинком і, одночасно, екзистенційно мати домівку є ідеальним проектом організації повсякденного життя, до втілення якого прагне кожна людина. До аналізу першої частини тези ми звернемося, дещо пізніше. Натомість на даному етапі нашого дослідження, додаткової уваги та більш ґрунтовного розкриття, на наш погляд, потребує друга частина тези.

Основний текст: Категорія «екзистенції» у науковому дискурсі з'являється, як відомо, завдяки датському філософу і теологу Сьорену К'єркеґру. Визначення новоствореному поняттю він давав через різке протиставлення суб'єктивного унікально-неповторного існування (екзистенцію) людини об'єктивному існуванню світу речей. Лише екзистенційні виклики, такі як самотворення та самоактуалізація, штовхають людину до ревізії її життєвих цілей та пріоритетів. Це вказує на іманентну потенцію суб'єкта творити навколо себе метафізичний локус своєї екзистенції. Інший філософ-екзистенціаліст Мартін Хайдеггер, розробляючи у своїх текстах теорію про феномен людської екзистенції, рухався в подібному векторі. Використовуючи поняття «dasein» він означив тут-буття людини як співвіднесення нею (людиною) своєї ідентичності з конкретним місцем перебування. І це місце вичерпно охоплюється поняттям домівка, що є похідним від слова «дім».

Поняття «дім» (лат. – *domum*) є співзвучним із латинським *dominium*, що в перекладі розуміється як володіння чимось або чиясь індивідуальна власність. Вже це, первинне трактування дому, містить у собі момент амбівалентності: 1) матеріальне володіння простором будівлі; 2) наявність індивідуального екзистенційного простору. Так, перша складова терміну описується поняттям будинок – архітектурний об'єкт з чотирьох стінами, що екзистенціалісти віднесли б до більш профанного світу речей. Натомість друга частина дефініції вказує на більш метафоричний простір дому – позафізичний, що можна порівняти з сакральною, поза речовою зоною і означити категорією «домівка». Відтак, у контексті філософії екзистенціалізму, історію життя кожної окремої людини можна розглядати як послідовність екзистенційних викликів та подолання екзистенційних проблем у пошуках власної домівки.

Пошук домівки як подолання відчуження, бездомності і безпритульності, за Хайдеггером, еквівалентний пошуку буття у філософії. Сенс цього твердження Хайдеггер розкриває через вислів німецького поета Новалиса: «Філософія є, власне ностальгія, тяга всюди бути вдома». Ностальгія, прагнення завжди і всюди бути вдома, тобто екзистувати, існувати в сукупному цілому сущого, є фундаментальним настроєм філософствування². Пошуки буття – є пошуком коренів, доторкнувшись до яких, людина може віднайти в собі силу для подолання безглуздості навколишнього світу. А буття по-справжньому може бути явлено тільки в культурі³. Людина, відкриваючи людяність як свою основну якість і призначення, стає будівельником буття, власноруч зводячи його фундамент і стіни, а отже, є творцем культури та історії.

Концепт домівки як культурного й історичного конструкту, усвідомлюється і сприймається людиною як її мікросесвіт, що даний через одночасну присутність минулого, теперішнього і майбутнього. Набуття домівки, як місця людської екзистенції, є набуттям цілісності справжнього буття, подолання відчуження і боротьба із власною вразливістю. Таким чином, екзистенційна філософія Хайдеггера розглядає дім як спосіб і мету буття людини; як фрагмент великого світу, який людина освоїла та перетворила у свій власний locus.

Із проведеного вище аналізу може з'явитись думка, що поняття «будинок» ніби посідає другорядну позицію у порівнянні з поняттям «домівка». Натомість таке припущення не буде справедливим, адже екзистенційні виклики – це не єдине, з чим зіштовхується сучасник у своєму життєсвіті. Зокрема, якщо звернутись до наступної, визначеної нами проблематики сучасної

¹ Марков, Б. (2008). *Культура повседневности*. СПб: Питер, 161.

² Хайдеггер, М. (1993). Основные понятия метафизики. *Время и бытие: статьи и выступления*. Москва: Республика, 331.

³ Хайдеггер, М. (1993). Основные понятия метафизики. *Время и бытие: статьи и выступления*. Москва: Республика, 332.

культури повсякдення – розмивання семантичних кордонів, то у цьому контексті питання наявності фізичного будинку постає вкрай важливим.

Будинок як творіння людини, на відміну від будь-якого іншого інструменту й механізму, не просто допомагає людині відчувати себе у безпеці; будинок є умовою «людського життя людини»¹. Будинок є зримим, чуттєвим кордоном між світом людським (культурним) і нелюдським (природним), між своїм і чужим, між локальним і глобальним. А можливість фізично ізолюватися дозволяє особистості визначитись принаймні у матеріальній площині та виразити свою унікальність і винятковість. Особливо чітко це можна простежити через аналіз категорії «приватне/публічне», де стіни дому відіграють вкрай важливу роль у творенні і збереженні знакових та символічних меж між загальним і одиничним, колективним й індивідуальним, суспільним і суб'єктивним, тощо.

Приватне/публічне в межах культурології та соціальної філософії слід розуміти як одну із засадничих дихотомій, що структурують соціальну реальність в цілому, і, культуру повсякдення, зокрема. Сучасний український культуролог і політичний філософ Дмитро Шевчук підкреслює, що ця дихотомія передбачає чітке розділення двох сфер людського буття, яким приписують різні характеристики. «Приватне найчастіше ототожнюється із чимось закритим, інтимним, прихованим, суб'єктивним, індивідуальним; публічне, натомість із відкритим, доступним, інтерсуб'єктивним, колективним»². Якщо, виходячи із такої характеристики, спробувати співвіднести приватне/публічне з категоріями повсякденне/не-повсякденне, то публічне життя – інтуїтивно тяжіє до не-повсякденних активних подій, що не повторюються, варіюються із дня-у-день; що доступні широкому загалу але не всім, а визначеним особам (політикам, медіаобличчям, тощо). Натомість приватне життя корелюється із повсякденним і, великою мірою, співпадає з ним по своєму змісту.

Однак така, доволі класична характеристика приватного й публічного, була актуальною і повністю співпадала з дійсністю лише до епохи Нового часу. Поруч з цим, прийнято вважати, що до епохи Нового часу публічне «йшло в парі» із сакральним, приватне – із профанним. Більше того, ще навіть у першій пол. ХХ ст. публічне життя співпадало по параметрах із зоною «сакрального», адже бути публічним – означало доторкнутись до обмеженої зони; належати до вузького кола осіб, бути обраним. Таке відношення до публічного як до сакрального у європейській культурі з'явилося, розвинулося та збереглося ще з античності, де публічними людьми могли стати виключно громадяни міста-держави.

Громадянин – це вільна людина (чоловік), який досягнув 25 років, і є визнаний іншими як громадянин або за «правом крові»³, або за «правом ґрунту»⁴. Важливо, що для того, щоб підтвердити свій статус публічної особи – громадянину потрібна була певна платформа, конкретне місце для публічної дії. Ханна Арент звертає увагу на те, що єдиний простір де людина античності могла заявити про свою індивідуальність – це поліс: «... Поліс, а відтак сам публічний простір, був місцем сильного та запеклого спору, у якому кожен міг переконливо відрізнити себе від інших, довівши видатним діянням, словом і досягненням, що він, власне, живе, як один із «кращих»⁵. При цьому в античності завжди існувала повага до приватної, повсякденної сфери, оскільки вона була передумовою участі у публічному житті: «... Без забезпеченні приватності ніхто не міг брати участь у справах соціального світу, тому що без місця, яке людина могла б назвати своїм власним, вона ніби то не піддавалась у цьому світі локалізації»⁶. Звідси бачимо, що приватне не сприймалося як щось якісно гірше, чи значущо менше. Однак у просторовому відношенні воно обмежувалося закритим простором дому і ніколи не перетиналося з відкритим публічним простором міста.

У період Нового часу відношення між приватним і публічним почало зазнавати змін. І, як наслідок, визначена вище характеристика приватного/публічного як опозицій у сучасних

¹ Разова, Е. (2002). Дом. Экзистенциальное пространство человека. Альманах «*Vita Cogitans*», *Vita Cogitans*, 1, 206-220. <<http://anthropology.ru/ru/text/razova-el/dom-ekzistencialnoe-prostranstvo-cheloveka>> (2019, березень, 07).

² Шевчук, Д. (2014). *Смисл і межі політичного: філософська інтерпретація: монографія*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 176.

³ Принцип, коли громадянином конкретного полісу ставала особа, народжена в полісі або поза його межами, але від громадянина цього міста-держави.

⁴ Принцип, коли громадянином конкретного полісу могла стати особа, що народилась на території міста-держави на громадянство якої претендує, однак громадянська належність батьків до цього полісу не є обов'язковою.

⁵ Арент, Х. (2000). *Vita active, или о деятельной жизни*. СПб: Алетея, 55.

⁶ Там само, 40-41.

глобалізаційних обставинах не працює навіть у просторовому зрізі. Сучасність нам демонструє ситуацію «долання» традиційних, конверсійно утверджених дихотомій та розрізень (міф/логос, об'єкт/суб'єкт, розум/чуття), що веде також і до «змішування» публічного з приватним, і навпаки. Так, період глобалізації характеризується «зацикленням» людини на власній приватності, що знаходить у сучасній гуманітаристиці відповідну рефлексію – як криза публічного простору¹.

Жива реальність дозволяє констатувати, що зараз не публічних людей немає. Сучасні медіа (наприклад Інтернет) «виводять на сцену соціально-політичного життя аматора»². Останній починає конкурувати із традиційними культурними та політичними елітами, у творенні «соціально та культурно значущих змістів»³. Сама ймовірність того, що будь-хто в сучасному світі може стати публічним і утримувати цей статус – великою мірою знівелювала публічність у аксіологічному відношенні. Приватність набуває великої цінності для кожної окремої людини. Натомість бажання уникати публічності часто отримує зворотній ефект – підживлює додатковий інтерес від публіки.

Мати приватне життя закритим від інших – подібно до надання особистості привілею на особисте, інтимне, таємне. Культурна значимість і цінність приватності підтверджується також і тим, що саме воно викликає найбільший резонанс у масовій культурі. Наприклад, будь-яке медійне обличчя, щоб привернути увагу до своєї персони, закидає у засоби масової комунікації деталі про її особисте, приватне життя. Показово, що завдання підживлювати інтерес до створеного образу – це робота, радше, для менеджерів, які приватність свого клієнта часто використовують як інструмент для досягнення цілі. Не завжди ця інформація, до речі, є провокативною, а часто звичайною; такою що стосується повсякдення і побуту. Приватне повсякденне життя – це ширма до сакрального, особистого, за яку кортить зазирнути.

Висновок, до якого ми дійшли – не є кінцевою ціллю нашого дослідження. Він був необхідний нам як етап до реального, актуального розуміння дихотомії приватне/публічне, за чим слідує пошук відповіді на наступне, важливе для нас запитання: як тепер накладається і співвідноситься приватне/публічне із дихотомією сакральне/профанне у контексті locus-у дому?

У ситуації, коли семантичні кордони та співвідношення між приватним-публічним / сакральним-профаним розмиваються, будинок стає тим місцем, де особистість вступає у відношення зі світами; зоною «спів-буття світу і людини»⁴. Межі приватного простору визначені і обмежені стінами будинку (з вікнами і дверима) і дахом. Культуролог Віталій Лелеко у своєму дослідженні «Простір повсякденності в європейській культурі» наголошує: «Саме стіни і дах відмежовують, відділяють людину від зовнішнього простору, створюючи об'єм внутрішнього простору будинку, вони захищають те, що усередині від негоди і ворожих явищ ззовні»⁵. Розмірковуючи над семіотикою локусу повсякденності, Лелеко також підкреслює, що дім розташований на межі двох світів: світу приватного, повсякденного життя і життя общинного, громадського, державного. Межу, що відділяє і одночасно сполучає два світи, можна представити у вигляді «ешелонованої» території. Перша її лінія відділяє будинок з прилеглою до нього ділянкою землі від громадського (общинного, комунального) простору. Тут будинок як внутрішній простір протистоїть громадському простору як зовнішньому і, одночасно, сполучений з ним.

Показово, що це протистояння не характеризується творенням кордону й ізоляцією, а радше набуває форм контрольованої відкритості. Якщо не всі, то переважна більшість помешкань мають вітальну кімнату / зону, яка, більшою мірою, орієнтована на гостей ніж на власника дому. Ця, за висновками дослідника, друга лінія межі з'являється у зв'язку з тим, що частина зовнішнього, публічного, громадського життя допускається всередину дому і для неї виділяється спеціальний простір, так звана «офіційно-парадна половина»⁶.

Символічно ця частину будинку означає сам кордон, існування якого важливе і демонстративне. Тут людина може показувати тим ким вона є, ким вона хотіла би бути або тим, ким

¹ Шевчук, Д. (2014). *Смисл і межі політичного: філософська інтерпретація: монографія*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 177.

² Там само, 191.

³ Франкел, Б. (2005). *Постіндустріальні утопісти*. Київ: Ніка-Центр, 207.

⁴ Разова, Е. (2002). Дом. Экзистенциальное пространство человека. *Альманах «Vita Cogitans», Vita Cogitans, 1*, 1, 206-220. <<http://anthropology.ru/ru/text/razova-el/dom-ekzistencialnoe-prostranstvo-cheloveka>> (2019, березень, 07).

⁵ Лелеко, В. (2002). *Пространство повседневности в европейской культуре*. СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств, 189.

⁶ Там само, 69-71.

вона хотіла б, щоб її бачили Інші. І, як влучно зауважив філософ Сергій Смірнова, людина сама стала граничною істотою із ситуативною ідентичністю, адже власне на кордонах її буття сьогодні міститься центр самовизначення¹. Границі дому залишаються чи не єдиними гарантом контролю над процесом комунікації Я-Світ, Я-Інший. Завдяки дому людина, у цій комунікації залишає за собою можливість вирішувати, якими будуть його стіни, контролювати хто за них потрапить, а хто ні, яким буде простір всередині дому, тощо.

Поруч з тим існує більш закрита зона особистого комфорту. Вона завжди відрізняється від простору вітальні, хоча територіально – вписана у той же дім. Вона наповнюється сакральними по змісту елементами (речами), які часто мають утилітарне призначення, але ніколи не зводяться до нього. Будь-який будинок курінь, юрта, сільська хата, міський будинок, сучасна квартира в житловій багатоповерхівці так чи інакше піддається прикрашанню, декоруванню, наповненню не функціональними, але символічними речами. Мета декорування – зробити приміщення затишним, наповнити його знаками своєї присутності, що влучно описується поняттям суб'єктивної гуманізації простору.

З огляду на вищесказане, логічним постає питання: чи може людина не здійснювати гуманізації і сакралізації локусу дому? Перш ніж дати остаточну відповідь варто визнати, що по відношенню до людини житлова архітектура має «примусовий характер»². Якщо музику можна не слухати, на картину не дивитися, книгу не читати і навіть не підозрювати про їхнє існування, то архітектура створює безпосередню простір людського повсякденного існування. Тому будинок вже на початку свого створення не сприймається відстороненим продуктом трудової, конструюючої діяльності. Це матеріальний простір який вона будує або обирає під себе, під свою індивідуальність. Це найближчий простір у якому людина рухається, відчуває, розмірковує, і, залишаючись собою – в ньому вона розміщує свої твори-речі, а через них – тиражує систему своїх цінностей та пріоритетів. Тому, можемо припустити, що уникнути сакралізації свого власного домашнього простору (у нашому розумінні цього процесу) людина, в принципі, не може. Зрештою, вона робить це у своїх повсякденних діях, часто несвідомо, без додаткових мислинневих аналітичних рефлексій, що Альфред Шюц міг би назвати нормальною життєвою поведінкою.

Поняття про сакралізацію приватного простору і про елементи сакрального в домівці у глобалізаційних процесах нерозривно пов'язується із раніше названим явищем секуляризації. Дослівно секуляризація (від лат. *secularis* – світський) означає, що те, що було надбанням віри і церкви, стає згодом від них менш залежним, світським. Ключові погляди до більш широкого розуміння цього процесу викладені у праці Хосе Казанови «По той бік секуляризації», де проаналізована релігійна та секулярна динаміка сучасної глобальної доби.

Даючи кілька визначень секулярного, Казанова наголошує на його ранньому тлумаченні Августином Блаженным, який використав цей термін для позначення «проміжного часу між теперішнім та есхатологічною парусією»³, коли і християни, і язичники можуть об'єднатися, щоб опікуватися своїми спільними інтересами як громадянська спільнота»⁴. Вслід за науковцем зауважимо, що у цьому плані вживання слова секулярне дуже схоже до його сучасного розуміння в соціополітичній сфері, нейтрального до всіх світоглядів, релігійних та нерелігійних.

Така концепція не ототожнює секулярне з профанним як протилежністю сакрального, і не робить із секулярного протилежність релігійного. Ідея саме у нейтральному просторі, який поділяють усі, хто живе у релігійно негетерогенному та багатокультурному суспільстві; яке має свої конкретні уявлення про те, що є сакральним і що є профанним.

В дусі такого розуміння, секуляризація ніби «прагне надати духовного сенсу часовому та вивести досконале релігійне життя і формат релігійного відношення із культових споруд

¹ Смирнов, С. (2008). Словарь антропологии перехода. *Философские науки*, 12, 100-102.

² Разова, Е. (2002). Дом. Экзистенциальное пространство человека. *Альманах «Vita Cogitans»*, *Vita Cogitans*, 1, 1, 206-220. <<http://anthropology.ru/ru/text/razova-el/dom-ekzistencialnoe-prostranstvo-cheloveka>> (2019, березень, 07).

³ Парусія (греч. *παρουσία*) – поняття християнського богослов'я, що спочатку означало незриме присутність Ісуса Христа у світі з моменту його створення, і, одночасно, пришествя Христа у світ на Страшний суд. З часом термін парусія став розглядатися тільки в есхатологічному плані як обіцяне пришествя Христа після закінчення долі світу, тоді як містична складова терміну, у більшості течій християнства, була втрачена, як менш важлива для християнської есхатології.

⁴ Казанова, Х. (2017). *По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 125.

у секулярний (авт. – світський) світ»¹. Після цього секуляризація, за висновками Хосе Казанови, може набути наступних трьох (або однієї із трьох) конотацій: 1) секуляризація як відокремлення секулярних сфер (держави, економіки, науки) від релігії; 2) секуляризація як занепад релігійних вірувань у модерних суспільствах; 3) секуляризація як приватизація релігії – загальна тенденція в умовах глобалізації². І, якщо говорити про дію секуляризації конкретно на локус домівки – найбільшої ваги, все ж набуває останній, третій формовияв, що стосується *приватизації релігії*.

Релігія, як і мораль, стала настільки сентиментальною, суб'єктивізованою та приватизованою, що втратила не лише публічну силу, а й «інтерсуб'єктивну публічну доречність». Виведена за межі публічної дискурсивної раціональності та відповідальності, релігія як і мораль, перетворилася на справу «індивідуального приватного смаку». Якщо домодерні суспільства прагнули примусити людей до публічного вираження своєї релігійності від колективних «Actosdefe»³ в публічному місці до публічного каяття і каяття всієї громади, модерні суспільства навпаки схильні забороняти будь-яку публічну демонстрацію релігії. Насправді приватизація релігії дійшла до того, що публічний прояв своєї релігійності вважається «нечемним» і таким, що свідчить про «поганий смак». Зрештою, Хосе Казанова робить доволі сміливий висновок: «Віросповідання за межами чітко визначеної релігійної сфери, подібно до нестриманої демонстрації приватних частин тіла та емоцій, вважаються не лише деградацією приватної особи, а й посяганням на право приватності інших»⁴. Тому релігійні практики та релігійність як така повільно перейшли зі сфери публічного у сферу приватного. Важливо, що це знаменувало додаткову, власне релігійну сакралізацію приватного простору дому, що на аксіологічному рівні додало йому значимості.

На те, що у модерному світі⁵ «релігія стала приватною справою» вказує також притаманний модерності процес інституційної диференціації – себто на процес звільнення секулярних сфер від церковного контролю та релігійних норм. «Релігія була змушена відступатися від модерної секулярної держави та модерної капіталістичної економіки, знайшовши пристанище у новоствореній приватній сфері (...) Коли релігія стає приватною справою у ході секуляризаційних процесів – дім стає осердям її вираження. Він заповнюється релігійними атрибутами, які, в підсумку, перетворюють дім на храм.

У своєму ключі модерну приватизацію релігії описує феміністична критика, яка наголошує, що модерність призначає місцем релігії «дім» – зрозумілий не як фізичну ділянку домогосподарства, а як «постійне місце людських емоційних прив'язаностей», де є «публічне чоловіче» – те що поза домом, і «приватне жіноче» – те що знаходиться в будинку⁶. В контексті такої теорії дім розуміється як приватна фемінна сфера релігії та моралі. Додаткові рефлексії на дану теорію ми викладемо у окремому дослідженні, де дім слід розглянути як домівку для сім'ї, а не окремої особи. Це, на наш погляд, має принципове значення.

Висновки: Відтак, якщо описати концепт дому через формулу «форма-зміст», то володіти домом – означає володіти формою; обмеженим фізичним простором в будівлі; мати підконтрольну зону, де процеси відбуваються за персональними законами. Зрештою, наявність такого простору є дуже важливим чинником для антропоцентричної організації повсякденного життя. Однак, в динамічних умовах сучасної соціальної реальності, володіти домом не є остаточною підставою для твердження, що людина має домівку – сакральний, екзистенційний простір особистості. Мати домівку – означає наповнити форму змістом; аксіологічними елементами до яких можна віднести *сім'ю, побутові дії, речі, особливі темпоритми* що являються, одночасно, атрибутами повсякдення.

References:

1. Arent, H. (2000). *Vita activa, ili o dejatelnoj zhizni* [The Human Condition]. St. Petersburg: Aletejja. [in Russian].
2. Kazanova, Kh. (2017). *Po toj bik sekularizatsii: relihiina ta sekularna dinamika nashoi hlobalnoi doby* [On the other side of secularization: the religious and secular dynamics of our global time]. Kyiv: Dukh i litera. [In Ukrainian].

¹ Казанова, Х. (2017). *По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 127.

² Там само, 137.

³ Португальською «Актів віри».

⁴ Там само, 64.

⁵ Модерний світ – це термін, який Хосе Казанова використовує для позначення його сучасності, тобто ХХІ ст. Тобто, модерність є синонімом до поняття сучасність.

⁶ Douglas, A. (1977). *The feminization of American culture*. New York: Alfred A. Knopf, 23.

3. Leleko, V. (2002). *Prostranstvo povsednevnosti v evropejskoj kulture* [The space of everyday life in European culture]. St. Petersburg: St. Petersburgskij gosudarstvennyj universitet kultury i iskusstv. [in Russian].
4. Markov, B. (2008). *Kultura povsednevnosti* [The culture of everyday life]. St. Petersburg: Piter. [in Russian].
5. Razova, E. (2002). Dom. Ekzistencialnoe prostranstvo cheloveka [Home. Human existential space]. *Almanah «Vita Cogitans», no 1 (1)*, 206-220. <<http://anthropology.ru/ru/text/razova-el/dom-ekzistencialnoe-prostranstvo-cheloveka>> [in Russian]. (2019, March, 07).
6. Smirnov, S. (2008). Slovar antropologi perehoda [Dictionary of anthropologists transition]. *Filosofskie nauki*, 12, 97-119. [in Russian].
7. Frankel, B. (2005). *Postindustrialni utopisty* [The post-industrial utopians]. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
8. Hajdegger, M. (1993). Osnovnye ponjatija metafiziki [The basic concepts of metaphysics]. *Vremja i bytie: stati i vystuplenija*. Moscow: Respublika, 327-345. [in Russian].
9. Shevchuk, D. (2014). *Smysl i mezhi politychnoho: filosofska interpretatsija* [Meaning and limits of political: philosophical interpretation]. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». [in Ukrainian].
10. Douglas, A. (1977). *The feminization of American culture*. New York: Alfred A. Knopf. [in English].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ

Časopis vychází čtyřikrát ročně.

Články pro zveřejnění v prvním dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. dubna a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v druhém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. června a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění v třetím dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. října a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění ve čtvrtém dílu časopisu jsou přijímány do dne 01. prosince a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Doba konečného přinesení článků pro každé číslo časopisu je přibližná. Vzhledem k tomu že je až moc velký počet položek v portfoliu redakce, redakční rada může libovolně změnit tuto dobu.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10–30 stranek. Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku – volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinštině se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovnky.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter, 575.

Classen, A. (2007). *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin: Walter de Gruyter. [in English].

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Ішук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Článek v časopise:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122>

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Stredoevropske politické studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122> [in English].

Teze a myšlenky konference:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnogo ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statyi 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). *Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v.* [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archivní zdroje a rukopisy:

Державний архів Хмельницької області, *ф.120, он.1, снп.91, 25* арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], *f. 120, op. 1, spr. 91*. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, *Ф. 9, Он. 1, Снп. 1527–1578*, арк. 14.

Instytut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], *F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578*. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, *ф. 442, он. 445, снп.15*, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 533, op. 1-a, spr. 15* [in Ukrainian].

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL DISCOURSE

The Journal is issued 4 times per year.

Articles for publication in the first issue of the Journal are accepted until April, 1 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the second issue of the Journal are accepted until June, 1 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the third issue of the Journal are accepted until October, 1 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the fourth issue of the Journal are accepted until December, 1 and will be published until December, 31.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages (TNR, 14, interval – 1,5)

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, which is submitted to the Journal the following is required:

- full first, middle and last name of an author, a title of an article, an abstract (700-900 characters) and keywords in English and in a language of an article;
- complete information about an author; academic title, academic degree, position, and place of employment in English and in a language of an article;
- footnotes are allowed, no endnotes. Footnotes should be given page by page in original language, that is not to be translated or transliterated;
- usual list of bibliography is not required in the end of an article;
- however, the list of cited and used in an article literature is additionally required in the end and should be given in Latinised form. All Cyrillic letters should be transliterated to Latin script.

Page by page footnotes (with numeration on every page) should be performed by means of so called “automatic references” in MS WORD.

Bibliography description of literature should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). The examples are given below.

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: publications@ephd.cz

Web: <http://ephd.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnkyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press, 74.

Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life. The role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press. [in English]

Скальковський, А. (1994). *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: Січ, 678.

Skalkovskyi, A. (1994). *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporozkoho* [History of the New Host or the last government Zaporizhia]. Dnipropetrovsk: Sich. [In Ukrainian]

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press, 5.

Moynihan, D.P., Glazer, N. (1975). *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

Мазуренко, В. Іщук, О. (2008). *Василь Кук Головний командир УПА*. Рівне: Видавець Олег Зень, 14-21.

Mazurenko, V. Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk Holovnyi komandyr UPA*. [Vasyl Kuk is the Chief commander of the UPA]. Rivne: Vydavets Oleh Zen. [in Ukrainian].

Journal article:

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, 46, 106-114.

Bauerlein, M. (2004-2005). Booker T. Washington and W. E. B. Du Bois: The origins of a bitter intellectual battle. *The Journal of Blacks in Higher Education*, no. 46, 106-114. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. [The Possibilities and Limits of Applying the Concept of Postmaterial Cleavage on Sub-State Levels]. *Central European Political Studies Review*, no. 19(1), 55-75. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*, 18(2-3), 122-140. doi: <http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122>

Botan, M., Corbu, N., Sandu, D. (2016). The complicated relation between news frames and political trust: a case study of Romania. *Středoevropské politické studie*. [The Middle East European Political Studies], no. 18(2-3), 122-140. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2016.23.122> [in English].

Conference paper:

Башлик, Д.О. (2015). Історичні передумови для сучасного економічного суперництва Японії та Китаю. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 жовтня 2015 р.)*, 89-91.

Bashlik, D.O. (2015). Istorichni peredumovi dlya suchasnogo ekonomichnogo supernictva Yaponiy ta Kitayu. [Historical prerequisites for the current economic rivalry of Japan and China]. *Politologiya, filosofiya, sociologiya: konturi mizhdisciplinarnogo peretinu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (m. Odesa, 15-16 zhovtnya 2015 r.)*. [Political science, philosophy, sociology: contours of the interdisciplinary section: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference (Odesa, October 15-16, 2015)], 89-91. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statyi 152 Kriminalnogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materialy Mizhnarodnoi naukovo konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> (2016, August, 20).

Burghardt, W.E.B. Strivings in the Negro People. *World edition – The Atlantic*. <<https://goo.gl/EntdDB>> [in English]. (2016, August, 20).

Тихонов, А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX в. *disserCat - электронная библиотека диссертаций*.

<www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, февраль, 01).

Tihonov, A.K. (2008). *Politika Rossijskoj imperii po otnosheniju k katolikam, musul'manam, iudejam v poslednej chetverti XVIII – nachale XX v.* [Politics of the Russian Empire in relationships for Catholics, Muslims, yudeyam in posledney fourth XVIII - early twentieth century]. *dissercat - ehlektronnaya biblioteka dissertacij*. [dissercat - electronic library of dissertations]. <www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-po-otnosheniyu-k-katolikam-musulmanam-iudeyam-v-poslednei-chetve> (2017, February, 01). [in Russian].

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, September, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> (2016, December, 10).

How Martin Luther King's 'I Have A Dream' Speech Changed The World. *The World Post*. <<http://goo.gl/8qpRnr>> [in English]. (2016, December, 10).

Archival sources and manuscripts

Державний архів Хмельницької області, *ф.120, он.1, снп.91, 25* арк.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region], *f. 120, op. 1, spr. 91*. [in Ukrainian].

Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського, *Ф. 9, Он. 1, Снп. 1527–1578*, арк. 14.

Instytut rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [Institute of Manuscript V.I. Vernadsky Central Scientific Library], *F. 9, Op. 1, Spr. 1527–1578*. [In Church Slavonic]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві, *ф. 442, он. 445, снп.15*, арк. 46.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], *f. 533, op. 1-a, spr. 15* [in Ukrainian].